

LAZAR
VRKATIĆ

IZABRANA DELA

KNJIGA

4

Za izdavača USEE: Ivana Vrkatić
Za izdavača Mediterran Publishing: Nikola Janković
Urednik: dr Dušan Marinković
Lektura i korektura: Predrag Rajić
Dizajn korica: Mediterran Publishing
Tehničko uređenje: Mediterran Publishing

Copyright © za srpsko izdanje
Marica Kuzmanović, Ivana Vrkatić, Sonja Vrkatić, Nataša Vrkatić

Izabrana dela priredila Ivana Vrkatić

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

329.11(497.11)"18/19"

ВРКАТИЋ, Лазар
O konzervativnim političkim idejama / Lazar Vrkatić.
– Novi Sad : Mediterran Publishing, 2009
(Novi Sad : Stojkov). – 268 str. ; 24 cm.
– (Izabrana dela / Lazar Vrkatić ; knj. 4)

Tiraž 300. – Napomene: str. 263-268.

ISBN 978-86-86689-26-9

a) Конзерватизам – Србија – 19-20. в.

COBISS.SR-ID 239486727

Štampa: Štamparija Stojkov, Novi Sad

Priprema: Aleksandar Karajović

Mediterran Publishing d.o.o.
Nikole Pašića 24,
21000 Novi Sad
tel: +381.21.472.38.20 fax: +381.21.661.37.65
www.mediterran.co.yu
e-mail: mediterran@neobee.net

Za sve informacije o ovom i drugim izdanjima
Mediterran Publishinga,
kontakt: prodaja@mediterran.co.yu

Lazar Vrkatić

O KONZERVATIVNIM POLITIČKIM IDEJAMA

USEE

Novi Sad
2009.

SADRŽAJ

Uvod	9
PRVA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE U SRBIJI	15
Unutrašnja politika	16
Garašanin kao Solon	17
Garašanin kao Pizistrat	19
Spoljna politika	27
Prerastanje konzervativne političke ideje u autoritarnu vlast kneza Mihaila	38
Vojvođanski odgovor (Mihailo Polit-Desančić)	47
DRUGA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE	63
Prelazak radikalske ideje u konzervativnu	63
Razvoj konzervativne političke ideje u vreme njene druge pojave	67
Konzervativna politička ideja u vremenu ratova	89
Konzervativna politička ideja u Prvom svetskom ratu	96
Poraz konzervativne političke ideje od strane autoritarne volje regenta Aleksandra	117
Autoritarna volja regenta Aleksandra i osnivanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba	139
Autoritarna volja regenta Aleksandra i ujedinjenje sa Crnom Gorom	143

Autoritarna volja regenta Aleksandra i ujedinjenje sa Vojvodinom	154
Autoritarna volja regenta Aleksandra i prvodecembarski čin	188
Autoritarna volja regenta Aleksandra i donošenje Vidovdanskog ustava	203
Destruktivne posledice simbioze autoritarnog režima i konzervativne ideje po prečanske krajeve, posebice po Vojvodinu	210
TREĆA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE	231
Konzervativna ideja i nacionalizam	236
Poraz konzervativne ideje od strane autoritarne vlasti S. Miloševića	240
Pogubne posledice autoritarnog režima i konzervativne političke ideje	245
Pogubne posledice sprege autoritarnog režima i konzervativne političke ideje po Vojvodinu	250
A konzervativna politička ideja?	261
Napomene	263

*Država je prirodno-nužno uslovije istoričnog
bića naroda,
van države čovek nejma života niti istorije,
zbog toga svako čovečesko dejstvovanje počinje
tek sa državom.*

Ilija Garašanin

UVOD

Ratovi koji su vođeni pri raspadu SFRJ su najveći vojni sukobi u Evropi posle Drugog svetskog rata, sa najbrojnim razaranjima i žrtvama. Iako po broju ljudskih žrtava to svakako nije, srpski narod je ipak najveći politički gubitnik ovih ratova. Ostao je podeljen na čak šest država, bilo da su one međunarodno priznate ili ne. Današnje stanje srpskog naroda može se porediti samo sa 1813. godinom posle propasti Prvog srpskog ustanka, i 1915. godinom, za vreme Prvog svetskog rata, godinom potpunog vojnog poraza. Vidljivi su istorijski procesi koji su pokazali nepotrebnost postojanja SFRJ, onakve kakva je bila, a to su pre svega propast socijalizma i rušenje Berlinskog zida. Nova istorijska situacija je tražila i nova rešenja. Kao početkom XX veka, kada su propadale carevine u Evropi u jednom nizu (Turska, Rusija, Austro-Ugarska), tako su sad nestajale višenacionalne države (Sovjetski Savez, Čehoslovačka, Jugoslavija). Jugoslovenski slučaj je izniman, jer je završio u jednom strašnom ratnom sukobu. Da bi se započeo rat, nije dovoljna samo primerena situacija, nego i interesi i volja koji će ga voditi.

Na jugoslovenskom području taj interes stvorio je novu elitu, a volja je bila potaknuta jednom starom i konzervativnom političkom idejom. Ta stara politička ideja je bila toliko napaдна i subjektivna da je sve to zapravo bila pobjeda istorijske

prošlosti nad životnom sadašnjosti i budućnošću desetina miliona ljudi. Srbijanska konzervativna ideja nikad nije prihvatila socijalističku Jugoslaviju kao trajno rešenje, te je, koristeći povoljan istorijski i međunarodni momenat, krenula u destrukciju SFRJ, koja je inače već bila spremna za vlastiti pokoj. Prvo je porazila konkurentsku liberalnu ideju, a posle toga je pokušala realizaciju svog političkog programa. To što je destruirala SFRJ, konzervativnoj ideji bi oprostili i svet i istorija, ali niko nije mogao prihvatiti rešenje koje je ona nudila za period posle destrukcije. Agresivnost srbijanske konzervativne političke ideje dovodila je do prevlasti konzervativnih političkih ideja i kod drugih jugoslovenskih naroda, pre svega hrvatskog, te se i kod tih naroda oformila volja koja je bila spremna za rat. U ratnim dejstvima konzervativne političke ideje raznih zaraćenih strana u toj meri su se podržavale da je sve to bio samo krvavi pir konzervativizma.

Ali konzervativna politička ideja, po definiciji, nije u stanju da realizuje svoj program, nego po logici stvari nužno proizvodi autoritarni režim. Ta nemoć konzervativizma da ostvari sam sebe zasnovana je na osnovnom konzervativnom stavu da je država jedini subjektivni činilac praktičkog života ljudi, da je u državi sva svrha običajnosti i istorije. Državna volja je jedina volja, odnosno ona je apsolutna. Iako postoje, pojedinačna ili zajednička volja naprosto nemaju subjektivitet. Konzervativni nazor u državi ne vidi opštu volju, jer se pojedinačna i zajednička volja ne posreduju kroz državu, nego joj samo služe. Zbog toga subjekat realizacije konzervativne političke ideje mora biti jedna državna volja, odnosno država kao jedna volja, što znači da se nužno uspostavlja autoritarni režim. Svrha takvog režima bi trebalo da bude u realizaciji konzervativnog projekta. Ali to političko novorođenče ima i vlastitu volju, koja traži realizaciju preko konzervativnog projekta, a često i mimo njega. Posle određenog vremena dolazi do osamostaljivanja volje autoritarnog režima, koja zbog toga dolazi u koliziju sa roditeljskom voljom konzervativne političke ideje. Nužan je sukob u kome je autoritarna volja subjektivna, a kon-

zervativna samo supstancijalna, te autoritarni režim vrši ocebustvo i ništi i samu supstancijalnost konzervativne političke ideje. Posle toga se konzervativna ideja pretvara samo u legitimizirajući osnov autoritarnog režima i ništa preko toga. To njeno čedo, to njeno ljubljeno dete, nastavlja vlastiti život po svojoj logici i propada po svojoj logici. U staračkoj obnevidelosti i roditeljskoj neobjektivnosti konzervativna politička ideja to ne vidi i ne prihvata, ali joj ostaje još samo nada da će se sve vratiti na njene izvorne principe. Naravno, za sve to se ne oseća krivom.

Srpski narod u Srbiji zadobio je moderno biće sa konzervativnom političkom idejom, sa ustavobraniteljskim režimom. Ta ideja se izdigla kroz sukob sa patrijarhalnom vlašću Miloša Obrenovića, i pobedom u tom sukobu uspela je da srpski narod u Srbiji prevede iz patrijarhalnog u moderno stanje. Zbog toga je konzervativna ideja najdublja i najznačajnija ideja u Srbiji, a njen prvi nosilac, Ilija Garašanin, najznačajniji srbijanski političar u modernoj istoriji. Naravno, bila je nemoćna da realizuje svoj projekat, te je iznedrila autoritarni režim kneza Mihaila, koji ju je na kraju porazio i instrumentalizovao.

Srpski narod van Srbije imao je drugačiji i samostalan istorijski razvoj, pa se konzervativna ideja ne javlja u tom značaju i obimu. Može se reći da Srbi prečani izlaze iz patrijarhalnog momenta svoje istorije sa razvojačenjem Vojne krajine i da usled specifičnih istorijskih okolnosti bivaju prinuđeni da se postave kao građanski elemenat. Razlog tome je što politička država u koju su ušli direktno iz institucije Vojne krajine nije bila njihova, te da su kroz nju vrlo teško ostvarivali svoju volju i interese. Zbog toga su počeli da razvijaju sferu zasebnosti, sferu privacije naspram političke države, a to ne može biti drugo nego građansko društvo. Tako je srpski narod u južnoj Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj razvio vlastito biće kao građansko i postao ekonomski i kulturno subjektivan, a sa Srpsko-hrvatskom koalicijom i politički. Liberalna politička ideja je zbog toga kod Srba prečana učinila ono što je kod Srbija-

naca ostvarila konzervativna, prevela ih iz patrijarhalnog u moderno biće. Radi se o istorijskim procesima i neminovnostima, a ne o nekakvoj različitoj predispoziciji ta dva dela srpskog naroda. Da su se Srbi iz Vojne krajine pitali o svojoj budućnosti, Vojna krajina i Austro-Ugarska bi postojale još i danas, ali na njihovu sreću nisu se pitali, nego su bili naterani na građansko biće. Zbog toga je Austro-Ugarska najznačajnija država u kojoj su Srbi ikad živeli.

Druga promocija konzervativne političke ideje u Srbiji bila je krajem XIX i početkom XX veka kada je sticaj istorijskih okolnosti omogućavao da se realizuje ono što je konzervativna ideja postavila u vidu večnosti: Garašaninov program. Pokušala je to sama da uradi, ali je doživela najveći mogući poraz, jer je 1915. godine izgubila državu. To samo po sebi nije toliko tragično, ali za konzervativnu ideju jeste, jer je za nju država sve. Pri tom je potrošila preko milion ljudskih života svojih podanika. Njena nemoć i nekompetentnost su pokazale jasnu potrebu za autoritarnim subjektom, a kandidata su bila dva: kruna i vojska. Solunskim procesom se jedan kandidat obračunao sa drugim, kruna je pobedila vojsku, Aleksandar je ubio Apisa. Posle toga Aleksandar je gradio autoritarni režim, a čin ujedinjenja jugoslovenskih zemalja bio je samo trenutak u procesu prevlasti autoritarnog nad konzervativnim. Konzervativna ideja je već tada svedena samo na legitimirajući osnov i instrument regenta. Tako su Srbi prečani ušli u državu sa Srbijancima kroz akt promocije autoritarnog režima, što je bio prvodecembarski čin, a sve pod okriljem i legitimizmom konzervativne političke ideje. Činom ujedinjenja poništena je njihova zasebna istorija, te postaju najveće žrtve jedne nepravedne i nemoguće državne zajednice što je bila Kraljevina Jugoslavija. Kraljevina se morala raspasti, što se i desilo, jer je bila postavljena kao pobeda srbijanske istorije nad hrvatskom, slovenačkom i, iznad svega, nad istorijom Srba prečana.

Socijalizam je takođe bio protivan prečanskoj istoriji, ali je ipak imao nešto prihvatljivo: bio je protivan razularenom srbi-

jangskom konzervativizmu. Sve u svemu, socijalizam nije do-
neo Srbima prečanima ono što i Austro-Ugarska, ali ih je u ve-
likoj meri sačuvao i konsolidovao. Socijalizam je imao velikog
protivnika u konzervativnoj ideji kod svih jugoslovenskih na-
roda, i može se reći da je ona nadživela socijalizam. Razlog to-
me je jak patrijarhalni biološki i kulturni resurs, koji je bio
osnova socijalističke ali i konzervativne ideje. Tako su se te dve
ideje borile za gorštačke duše skoro pola veka, te nije ništa
neobično što su mnogi vatreni komunisti preko noći postali
vatreni nacionalisti. Liberalno-građanska ideja je trpela pora-
ze kroz čitav XX vek, mada je povremeno imala i poneku po-
zitivnu promociju. Zatim je usledio pokušaj da se liberalno-
građanska ideja ponese sa konzervativnom oko nasleđa socija-
lističke, ali je vrlo brzo izgubila. Konzervativna ideja je odmah
krenula u ostvarenje svoga projekta, ali to nije mogla sama.
Zato je proizvela autoritarnog vođu, koji je trebalo sve to da
realizuje. Po logici istorije, taj autoritarni vođa je porazio i sa-
mu konzervativnu ideju, jer je delovao po svojoj ličnoj volji,
koristeći se konzervativnom idejom kao sredstvom legitimizir-
anja. Tako je srbijanska konzervativna politička ideja bila
osnovni unutrašnji uzrok raspada SFRJ, a njen proizvod, auto-
ritarna volja Slobodana Miloševića, izvođač ratnih dejstava.
Srbi prečani su, kao i uvek kada imaju posla sa srbijanskom
konzervativnom idejom, izuzetno rđavo prošli, jer su za tuđ
račun i za tuđe interese učestvovali u svemu tome ili se bezu-
spešno protiv toga borili.

Srbijanska konzervativna ideja nije poražena, nego je krivi-
cu za sve prebacila na Slobodana Miloševića. Ona, u suštini, i
ne može biti poražena dok postoji srpska nacionalna držav-
nost, jer je baš ona oblikovala civilizacijski podstoj modernog
bića Srbijanaca.

Moderna istorija srpskog naroda je rasprava između dva
dela srpskog naroda, Srba iz Srbije i prečanskih Srba, odno-
sno dve običajnosne ideje. Nažalost, ne samo po prečanske
Srbe, nego i po Srbe iz Srbije, i posle Prvog svetskog rata i kra-
jem XX veka konzervativna srbijanska ideja je bila pobednik.

Od pripadnika te konzervativne ideje ovakvi ili slični stavovi se odbijaju i smatraju nenaučnim i vrednosno neistinitim. Očigledno da sve to treba i dokazati. Kao što je Hegel tvrdio da je osnovno metodološko načelo da dokazati znači pokazati, tako smo i mi prinuđeni da krenemo na put pokazivanja uspešnosti srbijanske konzervativne ideje i njene pogubnosti po Srbe prečane. Posebice ćemo se baviti Vojvodinom, jer je ona od svih prečanskih krajeva bila i najrazvijenija i najbliža, te su posledice kod nje i najočitije.

PRVA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE U SRBIJI

Razvoj modernog praktičkog bića srpskog naroda u prvoj vladavini Miloša Obrenovića je dat samo kao neispunjena mogućnost, odnosno uspostavljena je samo samostalnost, bez ikakvoga sadržaja. Prelazak mogućnosti ka stvarnosti građanskog bića uspostavio se u vreme ustavobranitelja kada su obrazovani osnovni instituti građanske subjektivnopravne ravni: vlasništvo, ugovor, parnica, krivica itd., ali i instituti građanske javnopravne sfere, kao što su činovništvo, policija, sudstvo, podela vlasti. Svetoandrejskom skupštinom, kada je dokinuta vlast Aleksandra Karađorđevića, ali i destruiran ustavobraniteljski režim, bila je data pretpostavka parlamentarizma.

Taj ulazak u stvarnost građanskog principa u biću srpskog naroda neosporno je najznačajniji momenat moderne srpske istorije, te su zato posledice i osnovni stavovi te epohe delatni još i danas.

Taj se momenat sa razlogom vezuje za Iliju Garašanina, koji je svojim idejama i biografijom, u osnovi, jedini subjektivni lik navedenog principa. Garašaninovo ime se vezuje pre svega za *Načertanije*, ali se mora vezati i za Policijski zakonik iz 1850. godine ili za Zakon o osnovnim školama iz 1857. I u programu spoljne, kao i u programu unutrašnje politike, Garašnin odgovara samo na jedno pitanje: kako u predgrađanskim okolnostima uspostaviti osnovne likove građanskog bića? Odgovor mu je paradoksalan: da bi se u srpskom narodu uspo-

stavili građanski instituti privatnopravne i javnopravne sfere, kao i njegovo teritorijalno i državotvorno zaokruživanje u liku nacije, moraju se primenjivati predgrađanski načini prisile i politike. Ono subjektivno je, dakle, predgrađansko, a ono supstancijalno je građansko. Teško je naći takvu drastičnu koliziju između subjektivne i supstancijalne strane uspostave građanskoga bića kod drugih evropskih naroda, čak i kod naroda sličnog istorijskog kašnjenja i geografskog položaja. Patrijarhalni, predgrađanski momenat bio je ono subjektivno u ustancima, a autonomija, samostalnost, ono supstancijalno. I to dvoje je bilo u značajnoj koliziji, ali ni približno kao što je kolizija subjektivnog i supstancijalnog momenta u Garašaninovom principu. Vidljivo je da je i u momentu mogućnosti bića građanskoga (ustanci i Miloš), kao i u momentu uspostave bića građanskoga (Garašanin), ono subjektivno isto: patrijarhalni predgrađanski momenat.

UNUTRAŠNJA POLITIKA

Omiljeni Monteskejev citat je Solonova izreka: „Dao sam Atinjanima onoliko slobodne zakone koliko ih mogu istrpeti“. Antički ideal zakonodavca je nepristrasni i umni stranac koji ume proceniti meru slobode koju može istrpeti određeni polis. Navodno, od svih baš je Solon bio najizvrsniji. Ali i pored toga što je Solon Atinjanima dao primereno slobodne zakone, oni nisu bili spremni da ih istrpe na slobodan način, nego je bila nužna diktatura tridesetorice ili Pizistrata.

Sloboda je Atinjanima silom usađena. Nije se to desilo samo Atinjanima nego mnogima, te se može reći da se etabliranje slobode češće vrši protiv volje nego sa saglasnošću određenog naroda. Iliji Garašaninu je pripalo da u isto vreme bude i Solon i Pizistrat, da donosi najslobodnije zakone koje njegov narod može da istrpi i da taj isti narod prisiljava na slobodu. Solonska strana Garašaninova data je u privatnopravnim institutima, a pizistratovska u javnopravnim.

GARAŠANIN KAO SOLON

Kada smo govorili o subjektivnopravnim institutima bića građanske praktičke ideje nabrojali smo ih četiri: vlasništvo, ugovor, parnica i krivica.

Epoha prve Miloševe vladavine obeležena je zaposedanjem zemlje. Milošev stav u agrarnoj politici je bio: zemlja je onoga ko je obrađuje. Turci su odustajali od zemlje, krčene su šume itd. Srbija je u veoma kratkom periodu dobila daleko više zemlje. Zemlju su zaposedali domaći seljaci, ali i doseljenici iz drugih krajeva. Najmarljiviji u zaposedanju bili su velikaši oko knjaza, kao i sam knjaz. Zaposedanje nije bio jednokratni čin, nego proces koji je sa sobom nosio niz sukoba i nesuglasica. Preotimanje već zaposednute zemlje bila je opšta pojava. Naprosto, Miloševa agrarna reforma je urađena na neprimeren pravni način, odnosno po običajnom pravu. To je imalo dvojake nepovoljne posledice: jedne spoljašnje, a druge unutrašnje prirode. Prvo, nije bilo nijednog pouzdanog izvora koji bi mogao registrovati vlasništvo, a zatim nije bilo nikakvog mehanizma zaštite vlasništva osim samovlašća, odnosno uzimanja pravde u svoje ruke. Drugo, običajno pravo, u načelu, nije u stanju da uređuje institut privatne svojine, a naročito ne privatne zemljišne svojine, jer je osnova običajnog prava zajednička svojina, odnosno zadružna svojina. Naprosto, ono što je primenjivano za kolektivnu svojinu ne može biti valjano i za privatnu. Zbog svega toga je Srbija i pored izvršene agrarne preraspodele bila u potpuno zapuštenom stanju u pogledu agrarnih odnosa. Da nevolja bude veća, sređivanje tih odnosa, naizgled, nije odgovaralo nikom, ni sitnim sopstvenicima koji su naučili da se ponašaju i žive po običajnom pravu, a ni većim posednicima i samom knjazu koji su silom uvek mogli da uzurpiraju tuđe zemljište.

Građanski zakonik iz 1844. godine, koga je napisao Jovan Hadžić, imao je osnovnu svrhu u zaštiti zemljišne svojine; tako u § 213. piše: „Kao god što su spahiluci, timari i zijameti ukinuti u Srbiji, tako niti ih ima, niti se unapred uvesti mogu, no sva-

ki je Srbin od svoga dobra savršeni gospodar, ili pravi baštinik, u kom se zakonom obezbeđava i zaštićava“. Ovo je najznačajniji paragraf građanskog zakonika, jer na čist pravni način obezbeđuje agrarnu reformu, ali i pojedinačno vlasništvo. Hadžić je u tome otišao vrlo daleko, jer je pretpostavio uspešnost građansko-procesnog prava, odnosno sudske sistema.

Iako oslonjen na austrougarski građanski zakonik, znači na zakonik jedne u određenoj meri predgrađanske države, Hadžićev zakonik je ipak imao osnovne elemente građanskog poimanja instituta vlasništva i prometa vlasništva, odnosno ugovora. Vlasništvo i promet vlasništva, u osnovi, mogući su samo pod pretpostavkom sudske zaštite, te se Zakonom o ustrojstvu okružnih sudova iz 1840. godine i ustanovljenjem Vrhovnoga suda 1846. to i čini. A Zakonikom o sudske-građanskom postupku iz 1853. godine uređuje se građansko-procesni postupak.

I, na kraju, osnovano je zasebno ministarstvo: Popječitelstvo pravosudija, što je značilo emancipaciju sudstva u okviru izvršne vlasti.

No, solonovski poduhvat je naišao na teškoću koja ga je u velikoj meri obezvredila. Naime, stručnost i struktura sudstva bili su u potpunosti nedorasli postavljenom zahtevu. Po jednom preuzetom popisu struktura predsednika sudova (a kako li tek stoji sa sudijama?) izgleda ovako: tri nepismena, deseterica se znaju samo potpisati, trojica imaju višu spremu od osnovne, a samo jedan od njih je pravnik. Ovakav skandalozni sastav devalvirao bi i najobičnije pravne radnje, a kamoli komplikovan i delikatan građansko-sudski postupak.

Kratkoročno poboljšanje situacije nije bilo moguće, čak ni dovođenje pravnika Srba iz Vojvodine nije dalo ozbiljnije rezultate. Zbog toga se krenulo na razvoj prosvetnog sistema. Zakonom o ustrojstvu gimnazija iz 1844. godine, koji je napisao Jovan Sterija Popović, ustanovljena je humanistička gimnazija, a 1853. gimnazija je proširena akcijom Platona Simonovića, takođe Srbina iz Vojvodine. Istim Sterijinim zakonom se reguliše struktura visokog školstva, odnosno Liceja, koji ima dva smera: pravni i filozofski. Pravni smer je neuporedi-

vo značajniji, a filozofski se smatra samo pripremnim za pravni. Očigledno je da je svrha prosvetnog sistema bila proizvodnja pravnika. Osnovno školstvo je poslednje regulisano, i to Zakonom o osnovnim školama iz 1857. godine. Tada je načinjena primerena mreža osnovnih škola, koje su pored hroničnih finansijskih i kadrovskih problema najveću nevolju imale u neprekidnom izostanku đaka. Razlog tome je bila nemaština, te potreba za dečjim radom na sitnom zemljišnom posedu, ali i kulturna zaostalost roditelja. Zbog toga je navedeni Zakon o osnovnim školama sadržavao i pizistratske kaznene odredbe kojima se priprećuje nepoćudnim roditeljima globom, zatvorom i batinama.

Profesorski kadar u gimnazijama i Liceju popunjavao se Srbima iz Vojvodine, a kasnije vlastitim svršenim pitomcima, odnosno pitomcima koji su završili, ili čak i nisu, neki od fakulteta u Nemačkoj ili Francuskoj. Uz mnogo nevolja uspostavljen je prosvetni sistem, koji je imao dvostruku svrhu: da donekle opismeni i obrazuje stanovništvo, ne bi li moglo koristiti institute subjektivnog prava, te da proizvede određeni broj pravnika koji bi mogli da unaprede i upristoje sudski sistem, čime bi se zaštitili navedeni instituti subjektivnog prava.

Vrhunac subjektivnog prava, odnosno zaštite subjektivnih prava, jesu prekršajno i krivično pravo. No, sa prekršajnim i krivičnim pravom se, u osnovi, i izlazi iz subjektivnog prava i ulazi u sferu javnoga prava, odnosno izvršne vlasti, te se baš tu solonovski momenat pretvara u pizistratovski.

GARAŠANIN KAO PIZISTRAT

Sigurno najznačajnija tekovina Ilije Garašanina je organizacija administrativne vlasti u Srbiji. Ako ne popečitelj vnutarnjih dela ili predsednik vlade, onda makar prvi čovek policije, Garašanin je većinu svoje duge i prebogate političke karijere proveo, na ovaj ili onaj način, kao prvi čovek administrativne vlasti. Savremenici su primetili neobičnu strogost i birokratizmu krutost u načinu njegovog upravljanja činovništvom.

Istočnjački način vladavine Miloša Obrenovića nužno je razvijao i primereno činovništvo, koje se nalazilo u ličnoj zavisnosti od knjaza. To činovništvo, po kneževom hiru nagrađivano ili batinano, u osnovi je bilo ono što je Maks Veber zvao patrimonijalno činovništvo. Veber piše: „Patrimonijalnoj službi, pre svega, nedostaje birokratsko razlikovanje privatne i službene sfere. Jer i politička uprava se smatra čisto ličnom stvari gospodara, a posed i vršenje njegove političke vlasti sastavnim delom njegove lične imovine kojom se može koristiti uzimajući dažbine i sporedne prihode. Odanost patrimonijalnog činovnika službi nije bezlična odanost stvarima kojima se služi, tj. zadacima koji pravilima ograničavaju stepen i sadržaj te odanosti, nego je to odanost sluge koja je zasnovana na strogo ličnom odnosu prema gospodaru i predstavlja sastavni deo njegove, u načelu univerzalne obaveze poštovanja i vernosti. Patrimonijalni činovnici smatraju službu ličnim pravom činovnika“.

Predgrađanski karakter države najočitiji je u patrimonijalnoj poziciji činovništva, a kod Miloša je činovničko zvanje bilo skoro nečasno i poniženo. Sve značajnije poslove uprave knjaz je obavljao sam i neposredno, dok mu je činovništvo služilo za privatne poslove. Teritorijalno mala zajednica, u kojoj su se svi viđeni ljudi međusobno poznavali, isključuje potrebu za posredovanjem uprave. Seljaci nisu ni smatrani predmetom uprave, jer se o njima starao njihov patrijarhalni gospodar iz tog kraja.

Ograničenje kneževe vlasti, što donosi tzv. Turski ustav iz 1838. godine, izvršeno je jačanjem položaja činovnika i pretvaranjem činovnika u državne službenike. Dobili su pravo na stalnu platu, penziju i nisu više mogli biti telesno kažnjavani kao ranije. Njihov položaj je vremenom toliko ojačao da činovnik nije mogao biti smenjen, nego je njegovo uklanjanje iz službe moralo ići sudskim putem. Ta moderna i valjana ideja smetala je Iliji Garašaninu, te je on, kao ministar unutrašnjih dela, 1849. godine predlagao da se, radi uspostavljanja discipline, u činovništvu pravo kažnjavanja i otpuštanja da vladi. Ne

zato što su bili zadojeni modernim građanskim shvatanjem nezavisnosti činovnika, nego zbog svog, u osnovi, činovničkog statusa članovi Sovjeta su odbili Garašaninov predlog.

Činovnik je bio dobro plaćen, imao je činove i uniformu, nije mogao biti otpuštan po nahođenju višeg tela, bilo mu je zabranjeno da trguje i bilo šta drugo radi sem službe – naizgled moderna birokratska uprava. No, i da zaboravimo neobrazovanost i nestručnost, u mnogim elementima je položaj činovnika bio patrimonijalni, ako ne prema gospodaru, ono prema narodu.

Već navođeni Maks Veber pod modernom birokratijom smatra sledeće:

1. Redovne delatnosti, neophodne za postizanje ciljeva birokratski organizovane tvorevine, strogo su raspodeljene kao službene dužnosti.
2. Isto tako, raspodeljene su i moći zapovedanja, neophodne za ispunjenje ovih dužnosti, a pravilima su strogo ograničena sredstva prinude.
3. Za redovno i trajno ispunjavanje tako raspodeljenih dužnosti i za vršenje odgovarajućih prava planski se vodi briga na taj način što se u službu primaju osobe koje su kvalifikovane za to.
4. Postoji princip hijerarhije u službi.
5. Vođenje poslova u službi počiva na pisanim dokumentima.
6. Moderna organizacija nadležnosti odvaja biro od privatnog prebivališta činovnika.
7. Služba je poziv.
8. Bezlična lojalnost; itd.

Garašaninovo činovništvo je sasvim drugačije izgledalo:

1. U osnovi nije postojala podela po službenoj dužnosti, jer je činovništvo bilo teritorijalno organizovano, te je činovnik obavljao više različitih dužnosti na svojoj teritoriji.

2. Činovnik je imao uopšteno utvrđene moći zapovedanja, a sredstva prinude su najčešće bila privatna procena činovnika.
3. U službu se primaju većinom srodnici ili po nekoj drugoj osnovi bliski ljudi. Elita činovništva se regrutuje iz krajičine dalje i uže rodbine.
4. Lokalni činovnici za svoje postupke skoro nikad ne odgovaraju višoj instanci. Zaštitnici u prestonici, kao i neverovatna sporost i nestručnost sudstva štiti ih od svake odgovornosti. U tom smislu treba posmatrati i ranije navedeni Garašaninov zahtev. Pisani dokumenti su donekle postojali, ali samo oni koji su odgovarali činovniku, a o nekoj organizovanoj arhivi se ne može ni govoriti.
5. Služba se češće obavljala u prebivalištu, nego u birou.
6. Služba nije shvatana kao poziv, nego kao privilegija i sinekura.
7. Lojalnost je bila izrazito lične prirode, jer je to bio dominantan način napretka u službi; itd.

Svi ovi elementi pokazuju da je činovništvo pod maskom birokratske uprave zadržalo osnovni patrimonijalni karakter, koji je samo postao nešto posredovaniji. Ne radi se o rđavoj birokratiji nego o predmodernom činovništvu.

Osnovni razlog takve uspostave činovništva je Garašaninovo shvatanje odnosa činovnika i naroda. U jednom pismu Knićaninu Garašaniin piše: „Kažite svakome neka samo misli kako će svoju ekonomiju upravljati a neka se nipošto ne brine o onom što je praviteljstvu u dužnost postavljeno. Kad se praviteljstvo u njine privatne poslove ne sme mešati, onda valjda i to isto tako postoji, da se i oni u dela praviteljstva nipošto ne mešaju“.

Garašaniin je smatrao da je sada zaštićena svojina i da podanik države može suvereno uživati u svom vlasništvu, te da tu i prestaju njegova prava, a ono što se tiče javnog prava i vlasti nije podložno oceni i delatnosti građana. Činovnik je tu da vlada, a građaniin da sluša. U svemu tome ima i jedan prosvetiteljski momenat; Garašaniin je, naime, smatrao da je činovni-

štvo naprosto pametnije od neukog naroda. Verovatno je to i odlučujući momenat, jer nepismena i zaostala seljačka masa nije zaista ni bila u stanju da razvije političku ili javnopravnu svest. Takođe, patrijarhalni i samoupravni način života, kome su seljaci težili, bio je nespojiv sa idejom iole regularne moderne države. Knez Miloš se udvarao lokalnoj samoupravi i seljačkom patrijarhalnom elementu, te je vešto postupajući s njima i vladao. Sličnoga kova bio je i prvi ustavobranitelj, Toma Vučić Perišić. Garašanin je, međutim, smatrao da je činovništvo brana samovolji suverena i neslobodi i zaostalosti naroda. U birokratskoj upravi je video civilizacijsku ulogu i zato ju je tako prilježno organizovao. Kao i Pizistrat, hteo je prinudom da natera vlastiti narod na višu meru slobode.

No, desilo se ono što nije očekivao. U činovništvu su se čvrsto uspostavili patrimonijalni momenti. To je od ideje civilizacijski napredne birokratije stvorilo jedan parazitski sloj koji kontroliše i podanike i suverena. Institucija sovjeta je jedan predmoderni institut, kroz koga se patrimonijalno činovništvo postavilo snažnijim od nenaslednog kneza. Razvoj činovništva u XIX veku će ići putem slabljenja njegove kontrolne uloge spram suverena, a jačanjem njegove represivne uloge spram naroda. Svetoandrejskom skupštinom sa vlasti odlazi Aleksandar Karađorđević, ali nestaje i institucija sovjeta, jer mladi liberali Grujić i Ilić, kao sekretari skupštine, uspevaju da nametnu instituciju skupštine. Garašanin daje prećutni pristanak i poništava kontrolnu ulogu činovništva spram suverena. Tu ulogu će preuzeti skupština.

Represivna uloga činovništva prema narodu je u tolikoj meri jačala da će kroz nekoliko decenija dovesti do osnivanja Radikalske stranke Nikole Pašića. Pašić će svoj politički uspeh postići zahtevom za emancipacijom lokalne samouprave i naroda od činovništva.

Represivna uloga činovništva nigde nije bila tako očigledna kao u policijskim poslovima. Garašaninovim Policijskim zakonikom iz 1850. godine dato je pravo policiji da sama kažnjava, bez sudske odluke, i to batinama. Tako su lokalni panduri i kapetani postali izvor neograničene vlasti. U navedenoj

odredbi Policijskog zakonika imamo nekoliko predmodernih pretpostavki:

1. Administrativni organ donosi sankciju mimo sudskog organa – istočnjački princip apsolutnog jedinstva vlasti (kadija te tuži, kadija te sudi),
2. Telesna kazna je predmoderni način kažnjavanja, koji je napušten sa Francuskom građanskom revolucijom,
3. Telesna kazna je ponižavajuća za onoga nad kime se izvodi, i njena svrha nije privođenje slobodi, što je generalno Garašanin hteo.

Predmoderni karakter Policijskog zakonika je od Srbije stvorio jednu pandursku državu, gde se vladalo neposredno preko sreskih kapetana. Tako će ostati kasnije sačuvana naredba iz kabineta Milutina Garašanina i Nikole Hristića upućena sreskim policijskim kapetanima pred izbore. U njoj piše da će se smatrati aktom nediscipline kapetana ako narod u njihovim okruzima ne bude glasao kako odgovara kruni i njima dvojici. Zanimljivo je da se nepoćudnost narodnog izbora veže za akt nediscipline policijskih rukovodilaca, a ne samog naroda; narod naprosto ne može biti ni nedisciplinovan.

Predmoderna pandurska policija, u osnovi patrimonijalna struktura činovništva, neadekvatan i nekvalifikovan sudski aparat, zajedno sa zaostalim, nepismenim stanovništvom koje je bilo okrenuto patrijarhalnim institutima običajnosti – sve to je u potpunosti devalviralo mogućnost zaštite subjektivnih prava i instituta subjektivnih prava, pre svega vlasništva. Tako da je Solon poražen od Pizistrata, ono što je nametano kao sloboda, instituti subjektivnog prava zaista i jesu sloboda, poraženo je od načina zaštite slobode.

Uzroka tome ima više:

1. Patrijarhalno stanovništvo nije samo po sebi rado prihvatilo institute subjektivnog prava koji su dolazili, jer zadružna svojina ne trpi privatnu. Instituti zaštite zadružne svojine nisu mogli da štite privatnu nego samo da je još derogiraju.

2. Zbog toga su se morali obrazovati novi instituti zaštite. Njihova proklamovana priroda je odmah uzurpirana od predmoderne običajnosti. Naprosto, ako je vaš podanik patrijarhalni predgrađanski seljak, ne možete imati modernu građansku birokratsku upravu.
3. Duhovnost naroda je još bila zatvorena u paganske oblike svesti, gde je relativno neuticajna crkva bila isto tako u kompromisu sa paganizmom. Hrišćanstvo naprosto nije proželo biće naroda, a razlog tome je turski spahijski sistem koji nije imao nikakvog interesa da podržava žesću hristijanizaciju stanovništva. Bez ozbiljnijeg hrišćanskog iskustva ne može se očekivati plodno duhovno tlo za razvoj političke vrline ili osećaja privatne svojine.
4. Znajući to, Garašanin u nemilosrdnoj proceni vlastitoga naroda polazi od toga da mu treba nametnuti slobodu. To rezultira jednom predmodernom koncepcijom koja je u direktnoj koliziji sa modernim građanskim stavom suverenosti naroda. Ono veliko načelo, koje je proklamovala Francuska građanska revolucija i sa kojim je srpski narod na otvoren način došao u dodir 1848, Garašanin je smatrao pogubnim po državu. Podsetimo samo na njegovo držanje povodom nemira Srba u Vojvodini 1848. godine.
5. Za realizaciju Garašaninovog programa bilo je potrebno daleko više sredstava nego što je imala srpska država. Milošev izuzetno napredni poreski sistem ustavobranitelji su derogirali na jedan spoljašnji, u osnovi demagoški politički način. Preuzimajući vlast obećali su da će danak iznositi samo pet talira po muškoj glavi (Toma Vučić Perišić: „Ko ti ustraži više od pet talira poreze, uzmi pušku, pa za krušku, pa u levu sisu“). Tako su uspeali da obore prvu vladu kneza Mihaila buneći narod što je knez digao porez sa pet na šest talira. Kratkoročna politička korist se pretvorila u neprekidnu krizu budžeta i stalni budžetski deficit. U osnovi je taj budžetski deficit i srušio ustavobranitelje i Aleksandra Karađorđevića.

6. Nemogućnost aktivnije fiskalne politike dovela je do situacije skupoga novca. Nepostojanje bankarskog sistema i situacija skupoga novca svuda u Evropi onemogućavaju ozbiljnije državno zaduživanje spolja. Sve to stvara pogodno tlo za akumulaciju finansijskog kapitala. U prestonici su probranima davani zajmovi od strane države uz korektnu kamatu. Posle toga je taj novac distribuiran po provinciji, većinom preko činovnika, kapetana, mehandžija i bogatijih gazda i prodavan uz znatno višu kamatu. Seljaci su se zaduživali uz neshvatljivo visoku kamatu, a kad nisu mogli da plate delovali su sreski kapetani i panduri. Posrednici su imali koristi, a ogromna većina dobiti prelivala se u prestonicu. Samo po sebi zelenaštvo nije rđavo po biće određenog naroda, pod uslovom da se iza njega krije prvobitna akumulacija kapitala. Ali u ovom slučaju ne radi se o tome. Naprosto, srpsko selo je raslojavano i pljačkano ne zato da bi se stvorila rezervna armija rada i podloga za industrijsko radništvo, nego da bi se uvećao lični kapital prestoničke gospode. Zelenaštvo u Srbiji nije stvorilo ni rad ni kapital. Isto kao što je Miloš pod državnom upravom uvećavao lično bogatstvo, tako sada rade srodnici i prijatelji dvora i vlasti. Dakle, uvećavaju svoje lično bogatstvo koristeći državne kredite. Srpsko selo je uludo propadalo, da bi se izgradile prestoničke palate i krajem veka stvorio grad koji je daleko premašivao svoju ekonomsku i socijalnu zaleđinu. Novostvorena dobit od zelenašenja nije završila u nekom obliku kapitala – ako ne industrijskog, onda makar finansijskog – nego kao lično bogatstvo. Tako je siromašna Srbija iznedrila jedan pozamašan broj ne kapitalista, nego naprosto bogatih ljudi. Industrijski razvoj Srbije započinje tek u XX veku, a ozbiljno tek posle Drugog svetskog rata.

Podanik srpske države tako nije shvatan ni kao moralna, ni kao ekonomska, ni kao politička ličnost. Tako onaj zahtev da

podanik Srbije bude zaštićen u svojim subjektivnim pravima, pre svega u vlasništvu i ugovoru, ne da nije ispoštovan, nego se pretvorio u potpunu negaciju subjektivnih prava.

SPOLJNA POLITIKA

Konzervativna politička ideja je daleko više reflektovana na spoljnopolitičkoj nego na unutarpolitičkoj ravni.¹ To je u velikoj meri nevaljano, jer su spoljnopolitičke ideje Ilije Garašanina zasnovane na osnovnim principima njegovog shvatanja države i odnosa naroda i administracije. Kao što je u Srbiji prisilom uterivao slobodu, tako je isto smatrao da prisilom treba osloboditi one koji još nisu u državi Srbije.

Moraju se razlikovati dve političke ravni. Jedna je realna politika Garašanina državnika, i to pre svega za druge vlade kneza Mihaila, a druga je spoljnopolitički program znan kao *Načertanije*. U realnoj politici Garašanin se držao osnovnih stavova *Načertanija*, ali ih je morao prilagođavati. Oslanjao se na Tursku, Rusiju, Francusku i Englesku, samo ne na Austro-Ugarsku. To je činio ne bi li popravio slab spoljnopolitički položaj Srbije, koji je bio rđaviji nego za vreme prve Miloševe vlade, a čemu je pridoneo i sam Garašanin kao ustavobranitelj. Stvorio je značajnu mrežu agenata i opunomoćenika u susednim zemljama, planirao je i snevao mnogo, a u osnovi ništa nije uradio, jer nije ni mogao. Siromašna Srbija sa onako skućenim budžetom nije dozvolila stvaranje ozbiljne vojne sile, a bune i ustanci su za Garašanina bili neprikladni načini rešenja nacionalnog pitanja. Njegovo ponašanje 1848. i 1849. godine, kad je mislio kao policajac, a ne kao državnik, to najbolje ilustruju. Jedini ozbiljan spoljnopolitički uspeh Garašaninov bilo je napuštanje turskih garnizona iz gradova u Srbiji, što je značilo da je jedina vojska u Srbiji srpska vojska. To je jedini pomak naspram pozicije nezavisnosti koju je postigao još knez Miloš, sve ostalo je ispod toga. A i sam zahtev za odstranjivanje turske vojske iz gradova zasno-

vao se na hatišerifu iz 1830. godine, znači dokumentu iz Miloševog doba, koji je, istina, bio u koliziji oko tog, i ne samo tog pitanja sa hatišerifom iz 1833. Držeći se čvrsto prvog dokumenta, a ne drugog, Garašanin je u višegodišnjem naporu oslanjanja na velike sile uspeo privoleti Tursku na povoljno rešenje. U osnovi stvari, sav njegov napor u spoljnoj politici se, sem navedenog slučaja, svodio na to da povrati ono što je još knez Miloš imao, a što su ustavobranitelji, a među njima i on, žrtvovali da bi odstranili kneza. Jedino se nije borio za ostvarenje naslednog prava za Karađorđevića, a kada se knez Miloš vratio na vlast njegovo protivljenje naslednom dinastičkom pravu postalo je bespredmetno, jer je knez Miloš automatski aktivirao svoje ranije izboreno nasledno pravo. Razlog njegovom protivljenju naslednom pravu Karađorđevića je bio, pre svega, unutrašnjopolitičke prirode i izlazio je iz osnovne ideje ustavobranitelja – ideje ograničenja kneževе vlasti. Garašaninovoј političkoј koncepciji odgovarao je slab suveren, i Karađorđevića je srušio kada je pomislio da može da bude jak suveren. Prigovori iz njegovog doba da je navodno želeo sam da postane knez bili su zasnovani na rezonu koji je bio značajno ispod njegovog.

Relativno skromni rezultati Garašaninovih spoljnopolitičkih napora su u značajnoj koliziji sa njegovim namerama. Još na početku svoje političke karijere uvideo je da je srpska spoljna politika imala pod Milošem, u osnovi, samo jedan jasan cilj, učvršćivanje vlasti i uspostava dinastije, te je i jačanje nezavisnosti, što je Miloš neosporno uradio, bilo u toj funkciji. Otklanjanjem mogućnosti jakog suverena srpska spoljna politika je ostala bez jasnog cilja i subjektivnog momenta. Još pred kraj Miloševe vladavine Britanija i Francuska su se pojavile kao određeni oslonac, a za vreme Garašanina zapadne sile postaju nezaobilazni činilac srpske spoljne politike. Tako je rusko pokroviteljstvo i seniorstvo dovedeno u pitanje u Srbiji. Od toga vremena, pa do Prvog svetskog rata, spoljna politika Srbije dešavala se u četvorouglu koji su činili zapadne sile, Rusija, Austro-Ugarska i Turska. Turska politika je bi-

la defanzivna, austrougarska većinom izuzetno agresivna, ruska preterano pokroviteljska, a politika Francuske i Britanije dugoročna i delikatna. Izvršio ci politike zapadnih sila prema srednjoj Evropi i Balkanu bili su ljudi okupljeni oko kneza Adama Čartoriskog, jednog od vođa neuspelog poljskog ustanka, inače ranijeg školskog druga i prijatelja ruskog cara Aleksandra I i ministra spoljnih poslova Rusije od 1803. do 1807. godine. On je bio izraziti rusofob, sa jedne strane, a sa druge dovoljno veliki aristokrata da ne bi imao nekakve revolucionarne ideje. Kao takav, sasvim je odgovarao postrevolucionarnoj, dakle nanovo aristokratskoj Francuskoj i uvek aristokratskoj Britaniji. Kao što je Bečki kongres dao restauraciju predrevolucionarnih instituta, ali i delikat an kompromis sa nekim tekovinama revolucije, tako je i stav Adama Čartoriskog bio kompromis. Žudeo je za nacionalnim oslobođenjem vlastitog naroda i uništenjem ruske reakcionarne politike, a sve je to sprovodio predrevolucionarnim sredstvima i idejama. Svi principi Bečkog kongresa u jednoj osobi. Poznavajući kao retko ko, uostalom bio je ministar spoljnih poslova Rusije u početku Prvog srpskog ustanka, položaj i situaciju Srbije, smatrao je da Srbija može postati osnovna prepreka ruskoj i austrougarskoj spoljnoj politici, pod uslovom da dovoljno ojača i stekne subjektivnost. Ta procena je bila neobično dalekovida i, po novijim istoričarskim otkrićima, zasnovana je na ranijim stavovima sekretara britanske ambasade u Istanbulu Dejvida Urkvarta, inače i pisca knjige o istoriji Srbije. Početkom 1843. Čartoriski je napisao jednu preporuku srpskoj vladi u vezi s njenom spoljnom politikom. Taj tekst je ostao poznat pod nazivom „Saveti Adama Čartoriskog“. Sa ovim dokumentom su bili upoznati viđeniji ustavobranitelji. U drugoj polovini iste godine u Srbiju je došao Čeh Franjo Zah, inače blizak saradnik Čartoriskog, koji učvršćuje vezu zapadnih sila sa ustavobraniteljima i u više navrata razgovara sa Garašaninom o političkom položaju Balkana i srednje Evrope. Garašanin je zatražio od Zaha da napravi dokument u kojem bi precizirao svoje ideje i ideje država koje su stajale iza njega. U

maju iduće godine Zah predaje dokument, koji će ostati poznat kao „Plan slavenske politike Srbije“. U tom tekstu Zah je u određenoj meri odstupio od „Saveta Adama Čartoriskog“, ali generalnu ideju i osnovni stav nije promenio. „Plan“ je, naravno, neuporedivo konkretniji od „Saveta“. Krajem 1844. Ilija Garašanin vrši određene izmene Zahovog „Plana“, koje nisu samo spoljašnje, nego i vrlo bitne, i taj dokument je nama ostao poznat pod imenom *Načertanije*. Tekst je, u skladu sa aristokratskom idejom na kojoj počiva, imao izrazito tajni karakter. Tek 1883. Austrija je došla u posed jednog prepisa, a u srpskoj javnosti je prvi put objavljen 1906. u *Delu*, časopisu bliskom Radikalnoj stranci, čiji će prvak Nikola Pašić već idućeg meseca postati predsednik srpske vlade i pokrenuti proces podvorenja slovenskih naroda pod Turskom i Austro-Ugarskom u jednu državu. Svojim objavljivanjem u *Delu* taj dokument postaje javni i tekući program delovanja srpske politike, pod Pašićem ili bez njega.

„Saveti“ Čartoriskog i Zahov „Plan“ su sigurno izuzetno vredni dokumenti za istorijsku nauku, ali ono što je ostalo i što je najznačajniji dokument konzervativne političke ideje jeste *Načertanije*.

Polazište *Načertanija* je sledeće: „Iz ovog poznavanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji je okružavaju.² Ako Srbija ovu politiku krepko ne bude sledovala i, što je gore, ako je odbaci, te no sočini ovom zadatku dobro razčišljen plan, to će ona od inostranih bura kao mala lađa ovamo ili onamo bacana biti, dok najposle na kakav golem kamen ne nameri, na kome će se sva razbiti“.

Dvostruko vazalni odnos Srbije, prema Turskoj i Rusiji, njenu autonomiju u potpunosti devalvira, i zaista može nestati kao zajednica pri nekom nepovoljnom spletu spoljnopolitičkih okolnosti. Da bi to izbegla, mora postati samostalan politički subjekt, a to može samo teritorijalnim proširenjem. Ideja je jasna: samo veća država, jer će biti i ekonomski i vojnički jača, može biti samostalna, ne vazalna.

Zatim sledi ovaj stav:

„Tursko carstvo mora se raspadati, i to raspadanje može se samo na dva načina dogoditi.

1. Ili će carstvo to biti razdeljeno, ili
2. Biće ono na novo sazdano od svojih hristijanskih žitelja.“

Tursko carstvo se već početkom XIX veka držalo samo na kompromisu velikih sila, dok je na unutrašnjem planu ono bilo iscrpljeno, o čemu, uostalom, govori i autonomija Srbije. U slučaju promene odnosa među velikim silama to carstvo bi se raspalo skoro samo od sebe. Ako prevlada ruska ili austrougarska politička koncepcija, onda će Tursko carstvo biti razdeljeno između te dve carevine po liniji Vidin – Solun. To je stara politička ideja, koja se u rusko-austrijskim odnosima povremeno pojavljivala. Tom podelom bi obe države bile zadovoljne, jer bi Austro-Ugarska sebi pripojila veći deo Balkana, a Rusija bi konačno izašla na Sredozemlje. U toj podeli Srbi bi pripali Austro-Ugarskoj, što je po njih najpogubnije i znači gubitak bilo kakve autonomije, a verovatno i nacionalnog bića. Austro-Ugarska je svakako najveća prepreka za ostvarenje bilo kakve ideje srpske države. Stav zapadnih sila je sasvim drugačiji, one ne mogu sebi pripojiti turske teritorije, jer se ne graniče sa Turskom, a, po svemu sudeći, na duži rok nisu u stanju da sačuvaju ovakvu Tursku. Po britanske i francuske interese najpogubnije je rešenje da se Rusija teritorijalno pojavi na Sredozemlju, a ne odgovara im ni austrougarska kontrola Balkana. Zbog toga im više odgovara jedna hrišćanska država, koja bi kao novi subjektivitet sprečila i austrijsko i rusko napredovanje. Budućnost će pokazati koliko je to dugoročan interes, te da će i u XX veku ovo biti konstanta politike zapadnih sila.

Ta hrišćanska država se može uspostaviti samo uz učešće srpskog naroda:

„Srbli su se među svima Slavenima u Turskoj prvi sopstvenim sredstvima i snagom za svoju slobodu borili, sledovateljno oni imaju prvi i puno pravo k tome da ovaj po-

sao i dalje upravljaju. Već sada na mnogim mestima i u mnogim kabinetima predvide i slute to: da Srbijama velika budućnost predstoji i to je ono što je pozornost cele Evrope na Srbiju navuklo.“

Iako napisano samo kao aluzija, jasno je da su ustanci i autonomija Srbije onaj momenat koji mora opredeliti zapadne sile da podrže njeno jačanje i koji je u celoj stvari subjektivan. Tvrdnja da su Srbi ustanke pokrenuli i vodili sopstvenim sredstvima u velikoj je meri tačna, ali odlučni momenat je bilo diplomatsko zaštitništvo Rusije, bez koga rezultati svakako ne bi imali karakter velike autonomije. To izostavljanje Rusije preuzeto je iz Zahovog „Plana“ koji izražava jasnu rusofobsku poziciju. Možda je takva ocena Garašaninu i godila, ali svakako nije odgovarala istini i samom Garašininovom stavu. Dakle, onaj stvarni subjektivni momenat koji opredeljuje zapadne sile da stanu iza Srbije u uspostavi hrišćanske države na Balkanu jeste sposobnost da samostalno vrši vojne i diplomatske akcije, koje će dovesti do nove države.

No, za svu trojicu, Čartoriskog, Zaha i Garašanina, taj realni i subjektivni momenat nije zasnovan sam na sebi, nego je utemeljen na višem principu, principu koji je dubljeg ontološkog i istorijskog značaja:

„Srbska država koja je već srećno počela, no koja se rasprostirati i ojačavati mora, ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-ga i 14-ga stoljetija i u bogatoj i slavnjoj srpskoj istoriji. Po istoriji ovoj zna se da su srpski carevi poželili biti grčkom carstvu mah otimati i skoro bi mu konac učinili te bi tako na mesto propadšeg istočno-rimskog carstva srbsko-slavensko carstvo postavili i ovo naknadili. Car Dušan Silni primio je već grb carstva grčkog. Dolazak Turaka prekinuo je ovu promenu i preprečio je ovaj posao za dugo vreme no sad, pošto je sila turska slomljena i uništena tako reći, treba da počne isti onaj duh dještiovati, prava svoja na novo tražiti, i prekinuti posao na novo nastaviti.

„Ovaj temelj i ove osnove zidanja carstva srbskog valja dakle sad od razvalina i nasutina sve većma čistiti i sloboditi, na vidik izneti, i tako na ovako tverdom i stalnom istoričeskom fundamentu novo zidanje opet preduzeti i nastaviti. Črez to će ovo predprijatije u očima sviju naroda a i samih kabineta, neiskazanu važnost i visoku vrednost zadobiti, jer ćemo onda mi Srbi pred svet izići kao pravi naslednici velikih naših otaca, koji ništa novo ne čine no svoju dedovinu ponavljaju. Naša dakle sadašnjost neće biti bez sojuza sa prošlošću, nego će ova činiti jedno zavisice, sastavno i ustrojeno celo, i zato Srbstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom *svetog prava istoričeskog*. Našem teženju ne može se prebaciti, da je ono nešto novo neosnovano, da je ono revolucija i prevrat, nego svaki mora priznati da je ono politički potrebno, da je u prastarom vremenu osnovano i da koren svoj u predašnjem državnom i narodnom životu Srba ima, koji koren samo nove grane tera i na novo procvetati počinje.“

Ovaj dugi citat iznosi osnovnu ideju *Načertanija*, iz koje se sve razvija i skoro dedukuje – to je ideja svetog prava istoričeskog. Adam Čartoriski je svoj intelektualni razvoj završio u likovima svesti kasnoga feudalizma, a znatno mlađi Zah i Garašanin nisu nikada usvojili osnovne ideje Francuske građanske revolucije. Naprosto, sva trojica su ljudi koji su se duhovno oformili na osnovama likova svesti Svete alijanse i restauracije predgrađanskih državnih tvorevina. Kod dvojice mlađih, kod kojih je eventualno i postojala nekakva mogućnost, čak ni 1848. godina nije ostavila nikakve tragove. Duh te epohe, koja je trajala od Bečkog kongresa pa do 1848. godine, bio je takav da sve ono što je revolucija ili prevrat može biti opasno ne samo za određenu državu, nego za čitav poredak Evrope. Zlo seme revolucije, gde bilo da se pojavi, mora biti solidarno uništeno, pre svega od strane velikih sila. Znajući to, Čartoriski je dao osnovnu ideju, a Zah je razvio. Budući da posao stvaranja hrišćanske države nije revolucionarni čin, proističe zaklju-

čak da se zasniva na predgrađanskom principu istorijskog prava. Zah i Garašanin su, naravno, dobro znali da ustanci nisu dizani iz razloga istorijskog prava, nego po pravu naroda na samoopredeljenje. Naravno, političku ideju Karađorđe ili Miloš nisu mogli da iskažu, niti su se na nju pozivali, ali je ona taj istorijski osnov srpske revolucije. Dušan Silni i srpsko carstvo sa svim tim, naravno, nisu imali nikakve veze, kao što neće imati ni u budućnosti, no ideja istorijskog prava naroda je politička ideja epohe. Nije ona bila dominantna samo u ovom dokumentu, bila je ona takva i kod Košuta, koji u tome nije uspeo, ili Bizmarka, koji je u tome uspeo. Biće ona prisutna i u dvadesetom veku kod mnogih, pre svega malih naroda. Ali posle 1848. ta politička ideja u osnovi više nije ono subjektivno i delatno, nego ono proklamativno. (Pa, neće valjda neko zauzimanje određene teritorije u Africi obrazlagati istorijskim pravom na crnce?) Naprosto, Evropa je posle 1848. ušla u vreme oblikovanja velikih nacionalnih država i u fazu kolonijalizma. Kasnofeudalne konstrukcije tipa istorijskog prava naroda postale su nešto folklorno.

Ali, pozivanje sva tri autora (Čartoriskog, Zaha i Garašanina) na istorijsko pravo nije samo proklamativno ili taktičko. Oni nisu pokušali samo da daju pitko i prihvatljivo obrazloženje zašto se menja ravnoteža u jednom delu Evrope, nego su duboko poverovali u to i izvukli dosledne zaključke. Istorijsko pravo je postalo strateški osnov srpske spoljne politike.

Prvi i najdalekosežniji izvedeni zaključak jeste da se nova država ne može tvoriti putem realizacije prava na samoopredeljenje susedne srpske ili slovenske populacije, nego proširenjem postojeće srpske autonomije, i u teritorijalnom i u idealnom smislu.

Što se metoda teritorijalnog proširenja tiče, Zah i Garašanin kažu sledeće:

„Za ovu cjel treba pre svega oštroumne, od predponjatiya ne zauzete i praviteljstvu verne ljude kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog

povratka tačno pismeno izvestije o stvari dati. Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji. U isto vreme nužno je da se tačno pozna je i stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, a razume se da u ovo spadaju narodi Srema, Banata i Bačke.“³

Naravno, akcija prema Bugarskoj mora biti još organizovanja, zbog snage turske države na toj teritoriji. Osnova akcije je rad agenata potpomognut propagandom, uticajem na svestinstvo, kao i neke ekonomske privilegije. Sve se u osnovi svodi na rad državnih organa Srbije, koji su subjektivni, a slovenski okolni živalj je shvatan kao jedna besubjektivna masa od koje se može napraviti ono što se želi. Čak se ni u rimokatoličkom religijskom opredeljenju dela stanovnika Bosne i Hercegovine ne vidi značajnija prepreka da se inkorporiraju u srpsko nacionalno biće. Razlog takvom optimizmu je Garašaninov redukcionizam u shvatanju bića naroda. Naime, obojica pod jednim bitnim osnovom nacije podrazumevaju isključivo državnu vezu. Pošto je državna zajednica jedino bitno određenje nacije, onda će i stanovništvo koje bude živelo u budućoj zajedničkoj državi biti aktom ulaska u državu pretopljeno. Odbijajući da prizna istinitost i zasnovanost instituta običajnosti i kulture koje su razvili susedni slovenski narodi, a koji nisu bili isti kao u Srbiji, Garašaniin im odriče bilo kakav subjektivitet. Nisu ti ljudi Sloveni ili Srbi zato što to misli srpska država, nego zato što to oni misle. Ako je jedino državna veza bitna, onda se postavlja pitanje kako možemo to stanovništvo uopšte smatrati srpskim, ako sada nije u državnoj vezi sa Srbijom. Odgovor istorijskog prava nije validan. (Nećemo, valjda, protegnuti Dušanovo carstvo i na Slavoniju, Bačku ili Dalmaciju?)

Garašaniinova apsolutizacija državne veze zasnovana je na predmodernom ili, u najboljem slučaju, ranograđanskom shvatanju politike kao jedinom obliku praktičke delatnosti, ali i na stvarnom stanju bića srpskog naroda. Postavlja se pitanje: šta je to što sve to stanovništvo opredeljuje da se oseća jednim

narodom? Da li je to jezik, da li je to religija? Što se jezika tiče, tek u drugoj polovini XIX veka se donekle vrši standardizacija, i to samo književnog jezika. Ogromna većina toga sveta je nepismena, i govori toliko različitim dijalektima, da je jezik pre ono što razdvaja, nego ono što spaja. Tvrdnja o štokavici kao osnovnoj odlici bića srpskog naroda je nezasnovana, jer bitan deo Srbije ni u XX veku ne usvaja štokavicu. Kako je sa jezikom, tako je i sa religijom. Srpska pravoslavna crkva je narodna crkvena institucija sa primesama mnogih prethrišćanskih elemenata u svom delanju. Nije centralizovana, sveštenstvo se međusobno znatno razlikuje i, u osnovi stvari, sem u polemičkom smislu naspram muhamedanstva, nema bitniji kohezivni momenat. Uostalom, i da je crkvena institucija bila drugačija, ne bi se ta veza mogla nametnuti kao dominantna. Jer, moderni narodi ne nastaju na religijskoj vezi, to je ono predmodernom u njihovom biću. To, međutim, ne znači da je religijska veza slučajna za konstituisanje modernih naroda. Naprosto, religija je tu, ali ona nije ono subjektivno, nego se i kroz nju, kao i kroz mnogo toga drugog, pojavljuje osnovni princip obrazovanja jednog modernog naroda. Samo na religiji ne može se konstituisati biće bilo kog modernog naroda. O ekonomskim ili nekim drugim spoljašnjim vezama između tog stanovništva ne može se ni govoriti, naprosto delovi istoga naroda su bili nemerljivo udaljeni. Pa šta ih onda spaja?

Spaja ih ono što je pre crkve, pre jezika, pre politike i svega praktičkog – spaja ih mitska svest. Na potpuno predmodernom principu se konstituiše taj narod, isto kao predrimski narodi. Nema određenog naroda bez njegove mitske svesti, odnosno, narod je upravo njegova mitska svest. Ta mitska svest je ono jedino integrativno i u jeziku ili religiji, sve ostalo je spoljašnje. Biće srpskog naroda je njegova mitologija. Predmodernu mitologiju može da potisne samo hrišćanstvo i to sa potporom države, a to se tom stanovništvu diljem Balkana nije desilo. Nije se desilo jer nijedan deo naroda nije imao ozbiljnih iskustava sa feudalizmom, kako u Turskoj, tako i u Austriji (sem donekle Srba u Bačkoj i Slavoniji). Civilizacijska

uloga feudalizma jeste baš uništavanje narodnih mitologija i uspostavljanje hrišćanske mitologije kao jedine. Autonomija u okviru Turske, kao i muhamedanski osnov države nisu nikako mogli nametnuti hrišćansku mitologiju, dok je u Austro-Ugarskoj sve to imalo još drastičnije oblike. Vojna krajina, pretfeudalni status naroda, kolektivni pretfeudalni oblik svojine, opasnost od unijaćenja itd., sve to je Srbe još više vezivalo za narodnu mitologiju.

Više osećajući, nego znajući, Garašanin naprosto nije mogao ništa drugo nego da apsolutizuje političku vezu, jer ničega drugog nije ni imao. Na narodnoj mitologiji se ne može graditi moderna država, a njemu je do moderne države bilo stalo. Čak je ta ista narodna mitologija i najveća prepreka za konstituisanje moderne države. Zbog toga se samo po sebi nameće da je proširenje institucija i državnog života Srbije na okolno srpsko i slovensko stanovništvo jedino rešenje, jer su jedino u Srbiji instalirani kakvi-takvi moderni oblici države.⁴

To je osnovni princip *Načertanija*: na osnovu istorijskog prava podvrgnuti susedno slovensko i srpsko stanovništvo institucijama srpske države i time od njega stvoriti jednu naciju. Na to stanovništvo se ne može primeniti koncepcija samoopredeljenja naroda, jer ono samo u sebi nije subjektivno. Uostalom, Garašanin ne smatra da je narod i u samoj Srbiji ono subjektivno, pa kako bi tek smatrao narod van Srbije.

Razlike između Zahovog „Plana“ i Garašaninovog *Načertanija* su takve da privlače veliku pažnju istoričara, ali s tim što se navedeni opšti princip nikako ne dovodi u pitanje. Mogu se uočiti tri razlike: odnos prema Hrvatima, odnos prema Rusiji i dinastičko pitanje. Zah je deo svoga „Plana“ o Hrvatima i Bosni i Hercegovini pisao posle razgovora sa Stjepanom Carom, i u njemu je obratio pažnju na subjektivnost hrvatskog naroda. Garašanin je to izostavio i, u osnovi, odbio da se izjasni o subjektivnosti hrvatskog naroda, dok je, na primer, pokazao da razume subjektivnost bugarskog naroda. Što se odnosi prema Rusiji tiče, Zah, kao i Čartoriski pre njega, smatra da je Rusija posle Austrije najveći neprijatelj nezavisnosti srpskog

naroda, te da se ta nezavisnost ne može graditi na ruskoj spoljnoj politici, nego protiv nje. Garašanin, zadržavajući sve rezerve u rusku spoljnu politiku, smatra da je ipak moguć oslonac na ruske interese u predstojećem poslu. Nepomirljivi neprijatelj nasledne monarhije u Srbiji, jer naslednost daje knezu pravo na ličnu vlast koja je predmoderna, Garašanin odbija naslednost i u poslovima stvaranja nove države. Nov je samo spoljnopolitički argument da bi prejudiciranje i nametanje nasledne dinastije bila prepreka ujedinjenju, što je svakaako istinito.

PRERASTANJE KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE U AUTORITARNU VLAST KNEZA MIHAILA

Svetoandrejska skupština je završila ustavobraniteljski režim i vladavinu Aleksandra Karađorđevića u jednoj opštoj polemici sa konzervativnom političkom idejom. Taj polemički momenat je imao dva nosioca: obrenovićevce i liberale. Obrenovićevci odbijaju konzervativnu političku ideju sa pozicije patrijarhalne pozicije gospodarske vlasti i lokalne samouprave. Kroz njih se buni ono što je Garašaninovo činovništvo, u osnovi sa razlogom, podvrgavalo svojoj represiji. Liberali polemišu sa konzervativnom idejom iz sasvim drugih razloga. Naime, oni zahtevaju princip narodnoga suvereniteta i njemu primerene institucije, pre svega stalnu narodnu skupštinu i odgovornost izvršne vlasti. Obrenovićevce i liberale može spojiti samo predmet njihovog oponiranja.

Povratkom Miloša nakratko se nanovo uspostavlja način stare patrijarhalne vlasti, gde se nište osnovne tekovine ustavobranitelja. Ali nesavremenost osnovnog stava te vlasti (razvila je čak karikaturalne oblike ponašanja i političkog delovanja) vrlo brzo dovodi do odbacivanja patrijarhalne političke ideje. Liberalna politička ideja se u direktnom sukobu sa stavom patrijarhalne vlasti nije pokazala sposobnom, pre svega zbog takođe nesavremenog osnovnog stava. Ako je osnov-

ni Milošev stav bio nesavremen zato što je dolazio iz već napuštene prošlosti toga naroda, onda je Grujićev stav nesavremen jer je polazio od stvarnosti nekih drugih naroda, naspram kojih je srpski bio u značajnom istorijskom kašnjenju. U periodu od 1858. pa do 1860. pokazuju svu nemoć i patrijarhalna i liberalna politička ideja, i u osnovi stvari nisu nadmašile konzervativnu političku ideju, nego su je na spoljašnji način onemogućile.

Pritisnuta spoljašnjom stegom, konzervativna politička ideja je svoj spas našla u bastardizaciji, odnosno prerastanju u autoritarnu vlast. Srpski narod do 1860. nije imao iskustva sa autoritarnom vlašću. Čak ni Miloševa vladavina nije bila autoritarna nego patrijarhalna. To što je Miloš bio samovoljan u vršenju svoje vlasti izlazi iz osnovne pretpostavke patrijarhalne vlasti, u kojoj se od vlasti traži da sačuva običaje otaca. Savesnost i uračunljivost su slučajnost u patrijarhalnoj vlasti. Kolizija i međusobno ograničavanje Sovjeta i kneza, naravno, nisu imali karakter autoritarne vlasti.

Autoritarna vlast je moderni oblik ustrojstva običajnosti gde i subjektivnopravni i ekonomski i političko-državni momenat poništavaju svoju zasebnost i autonomiju. Stoga se nalaze u neposrednom jedinstvu subjektivnosti, ali zadržavaju koliziju supstancijalnosti. I to je osnovna razlika između autoritarne i patrijarhalne vlasti. Patrijarhalna vlast nema međusobnu koliziju supstancijalnosti, nego je sva jedna običajnost, kako u subjektivnom, tako i u supstancijalnom smislu. Subjektivni momenat autoritarne vlasti je privatno lice, čijom se samovoljom, koja može biti i mudra, ali ipak ostaje samovolja, pokreće sva običajnost. Supstancijalni momenat je trpan i trpeljiv, te ne pokazuje nikakvu subjektivnost nego je prima spolja, pa svi momenti praktičkog života (subjektivno pravo, moral, ekonomija, politika) postaju zavisni od samovolje nosioca autoritarne vlasti. Tako slobodna volja nije ono subjektivno ni u jednom momentu praktičkog života, a samovolja nosioca autoritarne vlasti takođe nije slobodna volja jer ne sadrži u sebi momenat nužnosti. Supstancijalna strana mome-

nata praktičkog života ostaje priznata od subjektivne, od nosioca autoritarne vlasti, odnosno ostaju instituti privatnoga prava, ekonomije i javnoga prava. Oni se ne negiraju kao takvi, dok ih, na primer, patrijarhalna vlast negira kao takve (zato je Miloševa druga vlada isto tako patrijarhalna vlast kao i prva, a ne autoritarna). Čak se ne negira ni supstancijalna strana moralne svesti, ali se, naravno, negira subjektivna, jer se ne može priznati valjanim delovanje nastalo iz moralnog suda, nego samo iz jedinstva volje podanika sa samovoljom nosioca autoritarne vlasti. Osnovna antinomija autoritarne vlasti, između subjektivne i supstancijalne strane je i njena granica. U autoritarnoj vlasti je samo jedan subjektivan, ali niko slobodan, dok su u patrijarhalnoj vlasti jedan ili neki slobodni. Nije represija nosioca autoritarne vlasti prema subjektivnoj strani momenata praktičkog života ono što ruši autoritarnu vlast, nego nedostatak represije prema supstancijalnoj strani istih momenata. Ako nosilac autoritarne vlasti uspe, onda njegova vlast prelazi u patrijarhalni oblik i postaje stabilna. Svoju osnovnu antinomiju autoritarna vlast ne može da reši, jer ona upravo jeste ta antinomija, i njenim rešenjem prestaje to da bude. Autoritarna vlast se uspostavlja onda kada je narušen ili uništen osnovni princip na kome počiva subjektivnost momenata praktičkog života, te se umesto onog opšteg podstoja instalira privatni koji uzurpira moć opštega. Ne uspostavlja se autoritarna vlast veštinom njenog nosioca, iako je ona prisutna – to je renesansna makijavelistička predstava – nego nemogućnošću praktičkog života, ili makar njegovom velikom neotpornošću da zadrži i stranu jedinstva.

Vezivanje pojma autoritarne vlasti za jedinstvo vlasti ili za nekontrolu izvršne vlasti, a ne za jedinstvo momenata praktičkog života, nije valjano, jer je potpuno jedinstvo vlasti moguće mimo potpunog jedinstva momenata praktičkog života. Zbog toga se revolucionarna, socijalistička, nacionalsocijalistička, fašistička i dr. politička ideja ne može podvesti pod princip autoritarne vlasti, iako je moguće da i te političke ideje završe kao oblik autoritarne vlasti. Postoji jedna ideologij-

ska sklonost da se pod autoritarnom vlašću razume sve ono što nije građansko-liberalni stav. Zatim postoji i mnjenje da se princip autoritarne vlasti vezuje za patrijarhalne oblike života, i da se iz takode ideologijskih razloga autoritarna vlast vezuje za zaostalost ili naroda ili institucija. To je suštinska greška, jer se autoritarna vlast zasniva, istina, na samo jednoj strani, beskrajnog prava pojedinca na vlastito uverenje i delovanje, što je osnov moderne običajnosti. Uostalom, i sam termin autoritarna vlast govori o tome. Privacija je čedo moderne nepatrijarhalne epohe. Činjenica da je to beskrajno pravo uzurpirano samo od strane jednog pojedinca, ne znači da je to oblik vladavine Istoka, Vizantije ili naprosto zaostalosti. Da nije bilo Garašaninovih instituta subjektivnog prava i kakvog-takvog nagoveštaja moderne administracije, ne bi ni Mihailo mogao zvesti autoritarnu vlast. Dakle, ne može se na principu patrijarhalne običajnosti zasnivati autoritarna vlast. Uostalom, i prvi put je Mihailo zapravo to hteo, ali njegova prva vlada završava neslavno, jer je Srbija dovoljno zaostala da ne može da istrpi autoritarnu vlast. Drugo je to što patrijarhalna svest lako prihvata autoritarnu vlast, jer je jedinstvo subjektivnog momenta podseća na patrijarhalnu vlast, a dovoljno je obnevidela da ne vidi zasebnost supstancijalne strane. Ta patrijarhalna svest može čak i direktno politički raditi na uspostavi autoritarne vlasti, te joj biti i najbolji saveznik, što joj u osnovi uvek i jeste. Ali, ona ipak nije njen ontološki osnov.

Ono što je bila strana jedinstva konzervativne političke ideje liberalnom i patrijarhalnom akcijom je opozvano, ali ne i zamenjeno nekom drugom stranom jedinstva. Posle Miloševe smrti u Srbiji niko nije bio subjektivan. Novi patrijarhalni gospodar je bio nemoguć, narodna suverenost nezasnovana i skoro neizvodljiva, te je Mihailova autoritarna vlast bila jedini moguć odgovor. No, patrijarhalna i liberalna ideja su u svojoj polemičnosti naspram konzervativne ideje samo pomogle rađanje autoritarne vlasti, dok joj je istinsko mesto rođenja konzervativna politička ideja.

Način dešavanja konzervativne političke ideje je odbijanje mogućnosti narodne suverenosti, zbog zaostalosti samoga naroda, te je zato činovničko skrbništvo nad podanicima bilo neposredno, odnosno centralističko. Taj momenat nema ni Miloševa patrijarhalna, a ni moguća liberalna vlast. Ideja centralističkog skrbništva nad podanicima je rodno mesto Mihailove autoritarne vlasti i ona je, samo u drugom liku, postojala za vreme ustavobranitelja. Garašaninovo pristajanje da služi autoritarnoj vlasti mlađeg Obrenovića opredeljeno je tim načinom sprovođenja vlasti. Veliki neprijatelj nasledne dinastije i samovlade kneza, sasvim mirne savesti postaje, pored Nikole Hristića, a obojica iz uverenja, osnovni pokretač privatne vlasti kneza. Garašanin je mislio da nije nedosledan i da u osnovi nije doveo u pitanje svoja politička ubeđenja, jer je i novi režim zadržao ideju skrbništva nad podanicima. I ne samo da ju je zadržao, nego ju je i razvio. Jer, Garašanin za vreme ustavobraniteljske vlasti nije uspeo da disciplinuje činovništvo, a sada se ono našlo u poziciji skoro vojne subordinacije.

Što se tiče instituta subjektivnog prava, Mihailova vlast nije revidirala dostignuća konzervativne političke ideje. Zaštita vlasništva je bila makar na istom nivou kao i za vreme ustavobranitelja. Ugovor je dobio satisfakciju poništenjem Miloševog pokušaja da putem zakletve dužnika u crkvi revidira zajmoprimalačke obaveze. Milošev pokušaj je imao za cilj da suzbije zelenaške kamate i, shodno osnovnom principu svoje vlasti, doneo je jedno potpuno predmoderno rešenje, koje je u osnovi ništilo slobodnu volju jedne strane u ugovornom odnosu. Naravno, šteta od takve akcije bila je veća od koristi. Zbog toga Mihailo odmah po stupanju na vlast rehabilituje nepovredivost ugovora i pokušava da reši problem zelenaštva ekonomskim sredstvima. Ali, ni on u tome ne uspeva. Sudska vlast takođe nije ometana u vršenju poslova građanskog prava, čak je poboljšana brzina suđenja. Sudska vlast je dovedena u pitanje pri svom delanju koje se ticalo javnog i krivičnog prava. Najveći politički promašaj Mihailove privatne vlasti je baš u

toj oblasti, povodom tzv. Majstorovićeve zavere. Godine 1864. grupa različitih ljudi i interesa, i to van prestonice, razgovarala je i izgleda pripremala nekakvu smenu Mihailove vlasti, u korist Karađorđevića. Doušničkom akcijom je to provaljeno u samom začetku, a učesnici su stavljeni pod krivični progon. Prvostepena sudska instances je, po mišljenju izvršne vlasti, izrekla okrivljenima nesrazmerno niske kazne, te je sve završilo na drugostepenom Vrhovnom sudu. U svome pretresu Vrhovni sud je utvrdio da nema materijalnih osnova za zaveru, te da osumnjičeni nisu napadali instituciju kneza, nego su samo usmeno protestovali protiv privatne osobe Mihaila Obrenovića, te da zbog toga optužene oslobađa krivice. Reakcija izvršne vlasti, odnosno samog kneza, bila je takva da su sudije Vrhovnog suda stavljene pod krivični progon, i to od strane potpuno nezakonitog, navodno sudskog tela, koga su većinom sačinjavali ljudi izvan sudstva. Takav jedan privatni sud je doneo očekivanu presudu i sudije Vrhovnog suda kaznio sa tri, odnosno sa dve godine zatvora, posle čega su odmah upućeni na izdržavanje kazne. Takav postupak je pokazao da knez ne smatra sudsku vlast subjektivnom, nego samo supstancijalnom, te je podvrgava vlastitoj subjektivnosti kada to hoće. Zanimljivo je da i sam Garašanin nije u toj kneževoj akciji video ništa problematično, a Nikola Hristić se čudio čemu uopšte sud kad se sve to može uraditi uspešnije policijskim metodama. Dok je Miloševa samovolja bila usmerena protiv pojedinaca, Mihailova je, u skladu sa autoritarnim karakterom njegove vlasti, bila usmerena protiv institucija.

Osim sudom, i administracijom se štite instituti subjektivnog prava, i baš tu je Mihailova intervencija najradikalnija. Pod ustavobraniteljima je činovništvo bilo represivno prema podanicima, a nadzorno prema knezu. Pod Mihailom je činovništvo postalo još više represivno prema podanicima. Postalo je kneževa služba. Zakonom o državnom savetu iz 1861. promenjen je karakter Saveta, koji, zadržavajući zakonodavnu, gubi nadležnost kontrole spram kneza. U osnovi se devalvira i sama zakonodavna nadležnost i svodi se na savetodavnu. To

je neosporno suštinska promena Turskog ustava iz 1838. godine. Podvrgavajući Savet svojoj volji, knezu ostaje da reši još samo odgovornosti vlade, što i radi Zakonom o ustrojstvu centralne državne uprave iz iste godine. Vladu u potpunosti vezuje za sebe i svodi je na poziciju neodgovornosti, odnosno vlada postaje knežev izvršni organ. Nesubjektivna vlada i samo reprezentativni Savet omogućuju Mihailu privatnu vlast. Menjajući Zakon o ustrojstvu centralne državne uprave 1876. godine Mihailo uvodi jedan član po kome vlada može kazniti ili otpustiti bilo kog činovnika kad god hoće i bez pravnog leka. Time je administrativna vlast bespogovorno podređena izvršnoj, a izvršna privatnom licu, knezu Mihailu Obrenoviću. Dok se položaj izvršne vlasti prema suverenu menjao, dotle se od Mihailovog vremena do danas nikad bitno nije promenio odnos administrativne i izvršne vlasti u srpskoj državi, čak ni kod liberala ili komunista. Sa druge strane, sva administrativna vlast bila je uzurpirana od strane policijske. Čak su i vojna lica koja su bila u službi organizovanja narodne vojske bila pripojena policijskoj vlasti. Zakonom o opštinama iz 1866. godine i opštinska vlast je postavljena kao policijska. Tako je ukinut i poslednji nagoveštaj lokalne samouprave. Mihailova Srbija je sigurno bila najčistija policijska država u modernoj Evropi. Možda čak ni Pruska nije u svome bogatom iskustvu administrativno-policijskog centralizma bila toliko centralizovana. Podanici države su imali status predmeta policijskog izveštaja i ništa više preko toga. Nikakva subjektivnost nije im bila priznavana.

Zakonom o narodnoj skupštini iz 1861. u potpunosti je devalviran pravni i politički značaj skupštine. Od nje je stvorena jedna paradna institucija, a svoj opstanak kao institucija duguje sećanju na Svetoandrejsku skupštinu (pa neće valjda knez ukidati instituciju koja ga je dovela na vlast). Zakonom je izgnana inteligencija, jer je činovnicima i advokatima bilo zabranjeno učešće. Knez je postavljao sekretare i druga lica koja rukovode radom skupštine. Skupštinari su krivično odgovarali za vređanje vlade i kneza. Izbore je organizovala polici-

ja metodičnog Nikole Hristića, a skupština se održavala svake treće godine, i to radije van prestonice, zbog moguće podrške naroda nekim nepoćudnim predlozima skupštinara. Svedena na savetodavni knežev organ, po Mihailovoj zamisli, više nikad neće moći rušiti jednog kneza i postavljati drugog, kao što je to uradila Svetoandrejska skupština koja je njega i njegovog oca dovela na vlast. Ukratko, skupština nije iskazivala nikakav subjektivitet naroda.

Autoritarnoj vlasti Mihaila Obrenovića podanici naprosto nisu ni bili potrebni. Iako gotovo nepotrebno, već samo njihovo postojanje bilo je uznemirujuće.

No, i pored toga, sam vladar je imao reputaciju pravednog i posvećenog čoveka, velikog idealiste i kavaljera. Očigledno je najdoslednija autoritarna vlast u Evropi dobila crtu legitimnosti, i to i kod podanika i kod inostranog faktora. Osnova te legitimnosti bila je navodna apsolutna posvećenost spoljno-političkom cilju oslobođenja susednih srpskih i drugih slovenskih krajeva od Turske. Kada je 1858. godine došao u Beograd (još kada nije bio knez), Mihailo uspostavlja prisne odnose sa Garašaninom i ta veza ostaje skoro do kraja. Kao njegov stalni ministar spoljnih dela Garašanin sprovodi osnovne pravce *Načertanija* verujući, kao i ostali, da knez ima nameru da ratuje. U to ih je naročito uverila činjenica da knez organizuje narodnu vojsku, prvu bilo kakvu ozbiljniju vojnu formaciju srpskog naroda. No, knez za sve te godine ne počinje rat, nego samo obećava. Tako se njegova spoljna politika nalazila u funkciji unutrašnje, kao opravdanje za ličnu vlast. Govorio je otvoreno da je Srbija pozvana, naravno na osnovu istorijskih prava, da značajno proširi državu, a do to može u samo jednom pobedničkom ratu sa Turskom, koji može da povede zajedno sa susednim slovenskim življem. Smatrao je da je Srbin vojnički i ljudski neuporedivo iznad Turčina i da nije potrebna brojčana uravnoteženost eventualnih vojski. To su mislili svi, i konzervativci i liberali, ali, za razliku od Mihaila, oni nisu radili na uspostavi autoritarne vlasti koja tog tako moralno i ljudski snažnog Srbina ne shvata sposobnim za bilo šta, ne-

go ga drži pod najčvršćom policijskom diktaturom. Od tog poniženog i potcenjenog podanika srpske države očekivala se neshvatljiva vojnička vrlina i duša puna slobodarstva. Iako na nekakvu subjektivnost i slobodu nije smeo ni da pomisli u svojoj državi, taj podanik je trebalo da bude subjektivan i slobodan u poslovima širenja te države. Čak je u tome Mihailo toliko daleko išao da je smatrao da Garašaninove policijske agenture nisu odlučujući činilac u susednom slovenskom stanovništvu, nego da treba naprosto pobuniti taj narod i sve će ići samo od sebe.

Revolucionarno načelo prava naroda na samoopredeljenje Mihailo je priznavao kad se radi o narodima od kojih je očekivao da uđu u njegovu državu, a nije to priznavao vlastitom narodu. Naravno da ta protivrečnost nije mogla dati ozbiljnije plodove, te da je nadaleko čuvena njegova spoljna politika bila samo puko opravdanje za autoritarnu vlast. Put tog opravdanja je sledeći: pošto Srbija mora ući u rat sa Turskom, za to se mora spremiti, organizovati vojsku, raditi propagandno kod susednog srpskog i slovenskog stanovništva i imati unutrašnje uređenje primereno takvom cilju. A jedna država je najspremnija za rat kada su sve institucije običajnosti u rukama jedne volje a društvo organizovano kao vojna formacija. Ako tako organizujemo državu, onda njenim podanicima rat neće biti nešto protivno, jer su se i oni i sva država i u miru samo za taj rat spremali. Stara je politika manipulacija da se autoritarna vlast pravda spoljnopolitičkim razlozima, ali je to većinom posredovanje, dok se ovde radi o jednoj doslednoj ogoljenosti. Pošto je samo pretio ratom, da bi dao legitimnost svojoj autoritarnoj vlasti, vremenom je bio tako i shvaćen od stranih, kako naizgled savezničkih, tako i naizgled protivnih sila. Naivne i pogrešne spoljnopolitičke procene, kao ona o ishodu prusko-austrijskog rata (u istorijskoj nauci poznatiji kao prusko-nemački rat), davale su njegovoj spoljnoj politici izgled diletantizma, tako da je čak i Rusija pri kraju izražavala visoke rezerve prema njemu, a posle smene Garašanina otvoreno stala na stranu protiv kneza. I vlastiti podani-

ci, naravno pre svega inteligencija, vremenom su posustajali u svojoj veri u legitimnost njegovog autoritarnog režima. Naročito su po njega bili opasni liberali, i to građanski liberali iz Ugarske. U osnovi stvari, oni su demistifikovali njegovu spoljnu politiku. Pred sam kraj su mnogi očekivali njegovo ubistvo, i posle atentata u Topčideru malo ko se čudio. Ristić, u vreme atentata ministar spoljnih dela, a odmah posle namesnik, ostavio je belešku u kojoj kaže da je za atentat trebalo osuditi samo neposredne učesnike, jer bi se istraživanje o široj potpori prožeglo na isuviše mnogo ljudi. Ima se utisak da je Mihailovo ubistvo samoubistvo njegove autoritarne vlasti, i da je bilo neumitno.

Konzervativna politička ideja je imala u Mihailovoj autoritarnoj vlasti jedan lik bastardizacije, ali se ta vlast zasnivala na njenim osnovnim principima, te prestanak autoritarne vlasti kneza Mihaila znači i poraz same konzervativne ideje. Mihailova autoritarna vlast i konzervativna ideja imali su i određene razlike, ali ne u toj meri da ih princip centralizma sve običajnosti ne održi zajedno. Zbog toga posle topčiderskog atentata konzervativna politika ideja mutira u liberalnu, ne raskidajući sa bitnim osnovama konzervativnosti i autoritarnosti. Izvorni odgovor i odbacivanje konzervativne političke ideje javlja se van Srbije, u Vojvodini, kroz vojvođanski izvorni građanski liberalizam.

VOJVOĐANSKI ODGOVOR (MIHAILO POLIT-DESANČIĆ)

U Vojvodini su se oblikovali i drugačiji nazori, pre svega usled različite političke i državne situacije, ali i snažnije građanske klase. Najizvrsniji predstavnik tog liberalno-građanskog nazora bio je Mihailo Polit-Desančić. Bio je to neobičan čovek, gospodin po poreklu, obrazovanju (govorio je devet jezika) i biografiji. Bio je veoma uvažavan od strane hrvatskih, rumunskih i slovačkih političara i intelektualaca, a naročito

od strane mađarskih političara koji su često precenjivali njegovu političku snagu. Političku karijeru je počeo u Beču kod Mažuranića, bio je na Cetinju, te je dobro poznao političko stanje Crne Gore i Bosne i Hercegovine. U hrvatskom parlamentu je, iako vrlo mlad, doživeo veliku afirmaciju, a nakon austrougarske nagodbe bio je prinuđen da uči i mađarski jezik da bi radio kao advokat u Novom Sadu. Na tom posljednjem jeziku koji je naučio govorio je dugi niz godina svoje prefinjene besede u ugarskom parlamentu. Ta možda najduža politička karijera u Srba bila je neobično dosledna, jer se zasnivala na jednom polemičkom stavu. Mihailo Polit-Desančić je bio jasan protivnik konzervativne političke ideje i smatrao je da se nacionalna potvrda srpskog naroda može izvršiti samo protiv te ideje, a ne pod njom. Za konzervativnu političku ideju nije imao sluha ni kad je dolazila iz Beograda ili Rusije, a kamoli iz Pešte ili Beča. Za razliku od srbijanskih liberala Polit-Desančićeva konzervativna politička ideja je prvo dolazila od strane nematičnih naroda, Nemaca i Mađara. On je već imao formiran stav prema njoj kad ju je sreo kod svoga naroda. To je bila određena Polit-Desančićeva prednost naspram srbijanskih liberala, koji su konzervativnu ideju napadali samo u vlastitom narodu, što traži veći nivo apstrakcije i doslednosti, a oni nažalost to nisu imali. Pritajeni konzervativizam i romantičarski patrijarhalni nacionalizam kod srbijanskih liberala je makar bio potpomognut, ako ne i uslovljen, odsustvom bilo kakvog iskustva sa romantičarskim patrijarhalnim nacionalizmom i konzervativizmom kod drugih naroda. Kada se tome doda da je uticaj ideja revolucionarne 1848. godine u Srbiji bio više spoljašnji i naknadni, dok je u Habzburškoj monarhiji bio dubok, iako ne javni, biva donekle jasnija razlika u načinu mišljenja srbijanskih liberala i Mihaila Polit-Desančića.

Polit-Desančić je konzervativnu političku ideju odbacivao, pre svega na polju nacionalne politike, i smatrao je da joj je osnov identifikacija nacije i države. U spisu *Narodnost i njen državotvorni osnov* piše:

„Težnja identifikovati narodnost i državu uzaludna je; tim se dolazi do dve krajnosti. Ili će se uzeti oblast (teritorija) kao svezujući momenat, koji ima činiti srodstvo među svima stanovnicima jedne države, a srodstvo istoga jezika i porekla da se i neuzima u obzir; u tom smislu narodnost je parafraza države i znači toliko, koliko i državno građanstvo. Ili pak ište se za svako pleme (naciju) odeljena oblast (teritorija) te se misli da država može napredovati jedino u skupu onih koji spadaju u to pleme (naciju). Ali i jedno i drugo shvatanje narodnosti pogrešno je, jer teže za tim da različite stvari izjednače. I jedno i drugo shvatanje, kad bi se dosledno izvršilo, bilo bi na putu državnom razvitku, jer tada država nikad ne bi mogla postati pravnom državom.“⁵

U ovom svom čuvenom tekstu, napisanom na nemačkom i objavljenom u Beču, Polit-Desančić polazi od toga da nacija nije samo prirodna i time spoljašnja veza, nego da je ono što je iznad svega – duhovno. Zato i kaže: „Nacija je ličnost“, što je u suprotnosti sa konzervativnom političkom idejom koja polazi od stava da je nacija zajednica krvi i teritorije, da je ne-subjektivna, odnosno da nije ličnost. Polit-Desančić utvrđuje da postoje dva modusa konzervativnog političkog stava, zavisno od položaja određene nacije u državi: dok većinska nacija svoju konzervativnu političku ideju iznosi kao izjednačavanje državljanstva i nacije, dotle manjinska konzervativna politička ideja traži afirmaciju u separatnoj državi.

Konzervativizam većinskog naroda se zasniva na nesporekumu izjednačavanja javnopravnog i građanskopravnog statusa; no, koliko god da je ta logičko-pravna pogreška očita, istorija evropskih naroda devetnaestog, pa i dvadesetog veka, prepuna je afirmacija te ideje. Mihailo Polit-Desančić i Srbi u Vojvodini su tu ideju osetili 1848–49. godine kada je liberalni smer nemira u Ugarskoj zamenjen konzervativnim.⁶ Zanimljivo je da je Lajoš Košut u emigraciji, u Italiji, revidirao mnoga svoja mnjenja, ali jedno nikad nije: da su svi podanici mađarske države Mađari. Iako 1848. godine Mađari čine nešto više

od 30 odsto stanovništva Ugarske, konzervativna većinska ideja kod njih preovlađuje. Može se kazati da su ideje 1848. godine kod Mađara ubijene mađarskom rukom, a ne rukom Srba, Austrijanaca ili Rusa.

Većinski konzervativizam sebe uglavnom brani tvrdnjom o građanskoj afirmaciji drugih nacija ili nacionalnih manjina, što je, u osnovi, još jedan nesporazum. Naravno da je svaki podanik jednak u subjektivnopravnim ili ekonomskim poslovima, jer je pravna osoba bez određenja, dakle svako, kao što je i ekonomska osoba svako, te i profit nije nacionalna kategorija. Ali, politička osoba nije ono što je bez određenja ili sadržaja. Subjektivnopravni ili privredni zakoni nemaju za predmet konkretne ljude, nego apstraktnu pravnu osobu, dok se javnopravni akti i delovanja odnose baš na konkretne ljude i njihov tako isposredovan život. Privatnopravni ili privredni akti ne razlikuju one kojima se obraćaju po polu, bogatstvu, rasi, pameti ili naciji, jer je njihov princip apstraktna jednakost bez ikakvog sadržaja, dakle pre svake razlike, dok se politički akti i delatnosti dešavaju u svetu konkretne razlike, gde je bitna svaka razlika, te i razlika ove ili one nacije. Zato, uostalom, politika i jeste najviša praktička delatnost, jer se dešava u svetu konkretnog posredovanja i nejednakosti. Tvrdnja da pripadnici ove ili one nacije imaju ista prava kao i svi građani neke države je tačna, ali nije istinita, jer oni imaju ista prava kao pravne ili ekonomske osobe, ali ne i kao politički subjekti. Čak ni opšte pravo glasa, pravo na slobodu izražavanja itd., ne ukida konkretnu nacionalnu nejednakost, nego je samo apstrahuje.

Samom Polit-Desančiću je jasno da je nacionalno pitanje ono što nadmašuje pravni ili ekonomski obzor:

„Naravno da će se dobro rešenje pitanja o narodnostima (nacijama) uvek morati obzirati i na društvena odnošenja, koja su sa odnošenjima narodnosti većinom izmešana. Što veća sloboda individuumu moraće i ovde sebi prokrčiti put, kao i u svemu drugome. Država nesme individuum prisiljavati ni u religioznom, ni u narodnom, ekonomijskom, kao ni u društvenom obziru. Ona treba slobodno delovanje lič-

nosti da potpomaže, a ne da mu smeta. Prisiljavanje se samo tamo može opravdati, gde bi ovo delovanje bilo u protivslavlju sa slobodnim delovanjem drugih, te bi tim obštoj stvari pretilo.“⁷

Dakle, kao odgovor na većinsku konzervativnu Polit-Desančić afirmiše liberalnu ideju, gde se i sama većinska nacija oslobađa od drugih, nenacionalnih stega, a ne priziva se manjinska konzervativna politička ideja.

Manjinska konzervativna ideja je zasnovana na istom principu kao i većinska, na shvatanju nacije kao zajednice krvi i teritorije, i u osnovi je samo individuacija, a ne individualizacija većinske konzervativne ideje. Individuacija je proces drobljenja jednoga gde su novonastali delovi isti međusobno i isti kao i prethodno jedno, samo manji, a individualizacija je proces stvaranja razlike gde su delovi različiti međusobno i različiti spram prethodno jednog, ali kao takvi čine celinu koja je novo jedno. Polit-Desančić je smatrao da individuacija nacionalnog separatizma ne donosi ništa novo i da je štetna po nacije koje to čine, i zbog unutrašnjeg i zbog spoljašnjeg razloga. Spoljašnji je sledeći: „Hteti tu dosledno izvesti načelo narodnosti tako, da svako pleme (nacija) za se pravi državu, skopčano je sa gotovo nepredvidljivim tegobama i u najviše prilika je nemoguće, ako se države neće raspasti u porodice“.⁸ A unutrašnji razlog je sledeći: „U evropskom istoku, gde baš takvih naroda ima, koji su toliki da se ne mogu u druge preliti, a opet tako maleni da sami za sebe nisu u stanju svoju narodnost prema velikim narodima braniti“.⁹ Prvi prigovor govori o komplikovanom i krvavom a tako često i uzaludnom putu zasnivanja nacionalnih država, a drugi o istorijskoj snazi i nemoći malih naroda. Oba prigovora upućuju Polit-Desančića na to da odbaci i manjinsku konzervativnu ideju, te tako svaki modus konzervativne ideje proglasi neistinitim. Jedino rešenje je liberalna politička ideja.

Polit-Desančićev liberalizam je građanskog načina, što znači da za princip ima pojedinca u liku građanske ličnosti, za razliku od srbijanskog liberalizma koji je ono subjektivno video

isključivo kao narod. Zbog toga je Polit-Desančić neuporedivo bliži osnovama izvornog liberalizma i razumljiviji za zapadnu publiku. Osnovni stav izvornog liberalizma ovako formuliše: „Sloboda individua nešto je tako uzvišeno i sveto, ona je uopšte tako duboko osnovana u ličnosti i s ovom je tako tesno skopčana, da država ne samo da ne treba individuum stešnjavati nego valja da mu slobodu samo unapređuje i raširuje“. Pod ličnošću Polit-Desančić podrazumeva ne samo pojedinca, nego sve likove svesti i institucije koje čine samog tog građanina, naciju, te stav o potrebi države da ne smeta razvoju ličnosti. To znači da se svi delovi praktičkog života razvijaju autonomno, i to na subjektivnosti slobodne volje.¹⁰ Takva misao je, uopšteno kazano, osnovni stav izvornog liberalizma, nastao još u osamnaestom veku, ali, pošto je ipak čovek devetnaestog veka, Polit-Desančić nije sklon ideologizaciji liberalne ideje i tvrdnji da je ona ispunjenje apsolutne slobode i jednakosti, te piše:

„Ni najnovije vreme, ako je i proglasilo ljudska prava nije moglo ostvariti čistu slobodu individua. Nejednakost imanja, sve više rastuća pobeda velikog kapitala nad malim i tim prouzrokovano množenje proletarstva pričinjavaju zaista kod mnogih individua stanje koje je dosta srodno robstvu i nevoljništvu. Država, kojoj je zadatak upravo harmonija interesa sviju državljana, mora naravno i za tim težiti, da ovo stanje ukloni. Ali naravno da se socijalno pitanje može tek postepeno kao što treba rešiti, a to je rešenje još daleko. Socijalna odnošenja imaju upliva na svakoga, pa bio on koje mu drago narodnosti. Ali su po razvitak ove ili one narodnosti neiskazano važna, gde je jedna narodnost prema drugoj u boljim okolnostima.“¹¹

Dakle, kada bi se prihvatila ideologizacija i apsolutizacija liberalne ideje o konačnom pravu svih na slobodu, onda ne bi nijedna nejednakost među ljudima imala više smisla, pa ni nacionalna. Zapravo, time što je subjektivnopravna i moralna sloboda dostigla u građanskom svetu načelnu istinu, i pored mnogih ograničenja u pozitivnim pravima određenih evropskih

država, ne znači da je sav čovekov praktički život postao slobodan. A nije postao slobodan, jer se građanska nejednakost zasniva, kako Polit-Desančić u skladu sa svojom epohom misli, na ekonomskoj nejednakosti koja proizvodi osnovnu slobodu i nejednakost: nejednakost bogatih i siromašnih, a koja je toliko velika da je srodna „robstvu i nevoljnosti“. I sam Adam Smit je tu osnovnu antinomiju građanskog društva video i opisao, ali nije smatrao da će ona ugroziti građansko ekonomsko društvo, nego da je isključivo pokretačka i subjektivna. Smitov čisti liberalno-kapitalistički nazor ne vidi i destruktivnu snagu te opreke. To će druga polovina devetnaestog veka živeti i videti, te će je i rešavati kroz imperijalizam. Antinomija se seli iz matične države u spoljašnjost i time se smanjuje njena destruktivnost. Polit-Desančićeva primedba da je zadatak države da ukloni tu antinomiju smera drugim putem, jer ne traži imperijalističko iseljenje opreke van, nego njeno rešenje u samoj državi, dakle na unutrašnji način. Prvi svetski rat je na krvav i surov način pokazao da je spoljašnje rešenje opreke nedovoljno, te da se mora prići i unutrašnjem. Tri velike političke ideje dvadesetog veka – socijalizam, nacionalsocijalizam i država blagostanja – samo su pokušaji toga unutrašnjeg rešenja. Polit-Desančićevo upućivanje na unutrašnje rešenje je skoro ispred njegove epohe u Evropi, ali nije on do toga stava došao nakon neke supstancijalne analize evropskih društava, nego ga je izrekao iz daleko prozaičnijeg razloga: iz jednog nacionalnog političkog straha. Na mnogo mesta govori o tome da se kvalitativno i kvantitativno menja agresivnost velikih sila u međusobnim odnosima i prema malim narodima, te kao predstavnik malog naroda na rubu Evrope smatra da će njegov i slični narodi vrlo rđavo proći u nadolazećem vremenu imperijalizma. Iz toga osnovanog straha upućuje na unutrašnje rešenje opreke, a ne na spoljašnje jer je ono pogubno po male evropske narode.

No, postojanje te opreke, pored spoljašnjeg ili unutrašnjeg amortizovanja, neosporno je, te će ona indukovati sve ostale razlike i nejednakosti i u građansko-ekonomskom i u političkom društvu. To znači da se produbljuje i temeljna nejednakost među nacijama. Dakle, ne zbog toga što je građanin jed-

nak i slobodan u građanskom svetu, nego što je još uvek, pre svega, ekonomski nejednak i neslobodan, nacionalna nejednakost supstancijalno postoji, i zadatak je države da tu nejednakost ublažava. To građanska država ne treba da radi zbog velikodušnosti, jer to i nije njen princip, nego zbog vlastite koristi, jer nerešavana nacionalna nejednakost prerasta u sukob koji rastače i samu državu. Polit-Desančić vidi nemoć moderne države u ekonomskoj sferi, pa tvrdi da je potpuno rešenje te osnovne nejednakosti daleko, te da država nacionalnu nejednakost i neslobodu mora rešavati i direktno, mimo rešavanja osnovne nejednakosti, što znači da javnopravni, odnosno politički momenat ipak ostaju osnovno polje rešavanja nacionalne nejednakosti. I to je osnovna teza Mihaila Polit-Desančića u njegovom spisu *Narodnost i njen državno-pravni osnov*.

Dalje izvođenje ove teze ide putem uviđanja razlike između narodnih država i država sa više generičkih nacija, gde su narodne države one koje imaju biološku, jezičku i ekonomsku dominaciju jedne nacije i gde su predstavnici drugih nacija nešto slučajno i sporadično, kao što je slučaj u Francuskoj. Te države mogu ali ne moraju biti centralistički organizovane, jer takva organizacija uprave u njima ne dovodi u pitanje samu državnu opstojnost,¹² dok su države sa više generičkih naroda, ili nenarodne države, one gde ne postoji biološka, jezička ili ekonomska dominacija jedne nacije, te je nemoguća i politička, kao što je Švajcarska čije je unutrašnje uređenje u saglasju sa višenacionalnošću, ali i Austrija, Ugarska i Turska, gde je unutrašnje uređenje protivno nacionalnoj situaciji. Naravno da jedini moguć način organizacije uprave u tim državama jeste decentralizacija, jer bi svaka centralizacija dovela takve države u pitanje.¹³ Polit-Desančić kaže da narodna država treba, a država sa više narodnosti mora biti pravna država. Pod pravnom državom podrazumeva sledeće:

„Mi ne uzimamo pojam pravne države (Rechtsstaat) samo kao protivopoložno policijskoj državi, niti mu dajemo

takovo značenje, kao da je država goli zavod za justiciju gde bi se sudilo bez daljega unapređujućega delovanja; nego mi uzimamo pravnu državu u tom smislu, da joj je zadatak biti pravedan svakomu. A to će biti samo onda, ako delovanje ličnosti u obšte ne samo hrani, nego i unapređuje.“¹⁴

Dakle, pravna država je država zasnovana na liberalnoj političkoj ideji, te zbog toga Polit-Desančić za uređenje višenacionalnih država vidi jedino rešenje baš u toj ideji. U slučaju dominacije konzervativne političke ideje, koja sa centralističkom upravom poništava višenacionalnost višenacionalne države, nužno se javlja manjinska konzervativna ideja, koja dovodi do separatizma.¹⁵

Jednonacionalna država, ako je organizovana liberalno, nema potrebe da ispoljavanje slobodne volje onoga nacionalnog uzdiže do javnoga prava, nego to zadržava na nivou porodice i opštine. Višenacionalna država, pak, mora nacionalnu autonomiju regulisati javnim pravom. To znači da se u jednonacionalnim državama liberalni osnov nalazi u kulturnoj i jezičkoj autonomiji, a u višenacionalnim se diže do nivoa samouprave. Nacionalnu samoupravu je Polit-Desančić zvao „municipijalnim pravom“ i smatrao je da municipija ima i teritorijalni i idealni osnov, odnosno da se jedna municipija od drugih municipija razlikuje teritorijom, a od centralne države svojim ovlašćenjima i autonomijom. U osnovi se radi o federalizmu, koji ima meru umnosti u ravnoteži centralne vlasti i federalnih jedinica, a čiji je temelj liberalna ideja ekonomske, pravne, religijske i nacionalne slobode. Nacionalna sloboda se može postići samo municipijalnim državnim pravom, dok se ostale slobode postižu i mimo njega. Naravno da Polit-Desančić smatra da ni u jednoj federalnoj jedinici, municipiji, nema povlašćenog naroda u ekonomskom ili religijskom smislu.

Polit-Desančićev definitivni zaključak je sledeći:

„Federacija je jedina moguća državna sistema za ceo evropski istok, ne samo za Tursku, nego i za Austriju i Ugarsku.“

Jednom rečju utvrdio je da će te države propasti ako se ne federalizuju i organizuju na liberalnoj političkoj ideji.¹⁶ No, osnovno je pitanje da li se te države uopšte mogu federalizovati? U ugarskom parlamentu je objašnjavao nosiocima konzervativne političke ideje kod Mađara nužnost federalizacije, u to je ubeđivao hrvatske i rumunske političare, te se, i pored određenih rezervi, može kazati da je imao nadu u federalizaciju Ugarske i Austrije, jer njihov evropski običajnosni osnov ipak ima subjektivnost. Ali, što se tiče Turske, nije imao nikakvih dvojbi, te je mislio da se ta država ne može dovesti u sklad sa umom, odnosno sa liberalnom političkom idejom, i to pre svega zbog muhamedanstva. Njegov drugi spis, *Istočno pitanje i njegovo organsko rešenje*, koji je iste 1862. godine kad i spis *Narodnost i njen državnopravni osnov* objavljen na nemačkom jeziku u Beču, razlaže taj stav.

Polit-Desančić piše da modernu državu karakteriše „takav organizam koji se manifestuje pre svega u državnoj vlasti koja deluje u svim pravcima, koja svoju zaštitničku i pomažuću funkciju ravnomerno proteže na sve državljane. Muhamedanska država ne poznaje tu ravnomernost, jer upravo njeno biće počiva na vladi sledbenika islama i na pokornosti inovernika. Moralna ideja moderne države, koja u svojoj sadržini ima opšti interes državljana ma kojoj religiji oni pripadali, nespojiva je sa suštinom muhamedanske države“.¹⁷ Nemogućnost da se u Turskoj uspostavi princip modernih država je, po Polit-Desančiću, zbog poistovećivanja religije i države, i to poistovećivanje vezuje za islam. Može mu se prigovoriti da ideja identiteta države i religije postoji i u Evropi, čak i u njegovo vreme, pa i u dvadesetom veku, i da su joj kod Srba bili skloni neki predstavnici konzervativne političke ideje, koji su pravoslavlje shvatali kao državljanstvo a ne kao religijsko opredeljenje. Poistovećivanje religije i države zasniva se na nespornom uzdizanju subjektivnog pravnog instituta ka javnom pravnom, potpuno isto kao i kod konzervativne političke ideje što se tiče nacije i države, jer je religiozno opredeljenje stvar privacije građana i u modernom ustrojstvu države ne može biti osnova njegovog

pravnog ili bilo kog drugog statusa. Ako bi kojim slučajem to ipak bio, onda bi bila poništena ideja pravne, moralne, ekonomske i političke jednakosti svih ličnosti koje sačinjavaju praktičku zajednicu, te bi se država organizovala kao privilegija, odnosno u njoj bi samo neki bili slobodni. U Turskoj su zaista samo neki bili slobodni, ili čak samo jedan, i privilegija je osnova praktičkog života. Da se to stanje promeni ne dozvoljava sam islam, odnosno, sa muhamedanstvom je nespojiva ideja moderne države. Iako je Polit-Desančićev stav svakako prestrog, ipak mu je istorija dala određenu potvrdu, jer je Turska jedina muhamedanska država koja je u dvadesetom veku razvila institute moderne običajnosti, ali je to učinila protiv islama, a ne s njim. Ataturkova sekularizovana Turska je zasnovana na konzervativnoj političkoj ideji, što je i danas, i to je najveća mera slobode koju može da istrpi stanovništvo koje propoveda islam. Sve preko toga bi rastočilo državu, te su prigovori koji decenijama stižu Turskoj od strane Evropljana o preteranosti konzervativizma u toj zemlji nerealni, jer Turska mora biti konzervativna ili će ponovo potonuti u islam. Dvadesetovekovni turski konzervativizam ipak približava Tursku institutima moderne države, ali je nužno konstituiše, dosledno stavu većinskog konzervativizma, kao jednonacionalnu državu, te je ona i dalje neslobodna za one koji nisu Turci. Zbog toga se može kazati da je istorijski tok potvrdio Polit-Desančićev stav.

Pošto se ne može privesti liberalnim institucijama, turska država, kao višenacionalna, nužno će propasti, ali njena propast može biti sprovedena na razne načine. Prvi je način da se ona podeli između velikih sila:

„Govori se o deobi Turske uprave kao da na Balkanskom poluostrvu nema evropskih naroda nego samo azijskih hordi, koje se po volji mogu deliti ili dodeljivati. Deoba Turske smatra se u Evropi jedino mogućim rešenjem istočnog pitanja, a ipak se mora priznati da bi i sam pokušaj deobe morao izazvati evropski rat.“¹⁸

Za evropski rat Evropa nije spremna, ne zato što joj to nije u prirodi, nego zato što je ishod neizvestan; no i kad bi se Turska podelila bez evropskog rata ništa ne bi bilo postignuto jer bi se stanovnici Balkana ponovo našli u neslobodnom položaju. Razlog nemogućnosti podele Turske je, po Polit-Desančiću, supstancijalne prirode:

„U svim velikim pitanjima svetske istorije mora iz borbe posebnih interesa pobedonosno da se pojavi moralni princip, koji se, baš zato što je moralni ispoljava kao uzvišen nad svim posebnim interesima i da potvrdi vladu razuma. A upoznavanje te istine neka deluje utešno i umirujuće na narode Balkanskog poluostrva i neka pruži uveravanje da pre ili posle pobeda moralnog principa mora otvoriti svetlu perspektivu njihove budućnosti. Dosadašnje nerešavanje istočnog pitanja nije upravo ništa drugo nego borba izukrštanih posebnih interesa evropskih država. Iz ove borbe mora nužno proizaći nešto treće što može da neutrališe sve ove posebne interese, ali ipak u izvesnoj tački osigura zadovoljenje koje je u skladu sa interesima svih. To je logika svetske istorije koja će se dokazati kod istočnog pitanja i njegovog rešenja.“¹⁹

Mora se priznati neosporna spekulativnost ovog načina mišljenja, jer ono posebno i ono opšte drži i u jedinstvu i u razlici i iza toga vidi *Aufhebung* koji će balkanskim narodima doneti slobodu i privesti ih evropskim institucijama. Posebni interesi evropskih velikih sila ne mogu biti poništeni, nego se moraju potvrditi u rešenju istočnog pitanja:

„Uslugu evropskoj ravnoteži može učiniti takva državna kombinacija samo onda, ako je tako sazdana da ona sadašnju Tursku kao neutralnu oblast otvori evropskoj trgovini, jer samo tada će posebni interesi pojedinih evropskih država moći naći neku granicu i istovremeno zadovoljenje. Prema tome, te državna kombinacija neće smeti da bude je-

dinstvena moćna, za napad i širenje podobna država, jer tu bi neutralnost bila nemoguća, nego ta državna kombinacija moraće da se sastoji od konfederacije država, čije povezivanje će, imajući za cilj neutralnost moći samo da bude usmereno na odbranu savezne teritorije i uzajamno potpomaganje unutar razvoja savezne države.“²⁰

Dakle, sa jedne strane, realni interesi evropskih država, a sa druge „logika svetske istorije i princip uma“, nameću rešenje konfederacije hrišćanskih naroda na Balkanu. Hrišćanski narodi se ne oslobađaju Turske zbog njihovih eventualnih istorijskih prava,²¹ pošto su i Grci i Srbi i Bugari imali moćne srednjovekovne države koje su na smenu kontrolisale taj deo Balkana, nego zbog budućnosnih prava, odnosno najvišeg narodnog prava koje je donela Francuska građanska revolucija, a prenela svima 1848. godina, prava naroda na samoopredeljenje ili, kako ga Polit-Desančić zove, „princip narodnosti“: „Reformacija je postavila princip slobodnog istraživanja i njeno uženje je uprkos svim preprekama koje su izgledale nesavladive pobedonosno prošlo Evropom. Posledica toga kretanja bilo je preustrojstvo evropskog sistema država. Jedna reformaciji slična crta izgleda da u našem stoleću predstoji putem principa narodnosti. Samo ova crta bi mogla da bude mnogo snažnija i sudbonosnija po evropski sistem država, jer narodnost više nego religija u sebi obuhvata duhovni život čoveka. Princip narodnosti ima svoju duboku filozofsku-državno-pravnu osnovu. On polazi od filozofski zasnovane istine da je narodnost duhovno biće koje sačinjava ličnost jednog određenog narodnog stabla i dolazi do državnopravnog zaključka da život ove ličnosti samo u državi kao državnom životu može biti potpun, da otuda svako narodno stablo, da bi se moglo potpuno razvijati i time napredak čovečanstva uopšte unapređivati, ima pravo da izbori državnu egzistenciju, jer samo u njoj dostižava takav cilj.“²²

Princip narodnosti je svakako najviši mogući stav među narodnog prava devetnaestog veka i kao takav se preneo i u dvadeseti, ali on nije neposredan, te Polit-Desančić sa razlo-

gom upućuje na to da je primena toga principa posredovana stvarnim odnosima, nivoom obrazovanosti i kulture jednog naroda, te njegovom ekonomskom i vojnom snagom. Princip narodnosti je načelo, a ne shema ili pravna norma. Taj umni princip ima mogućnost realizacije u povoljnom sklopu mnogih, čak suprotstavljenih momenata i dolazi kao njihovo rešenje i potvrda.

Očito je da je Polit-Desančić i na spoljnopolitičkoj ravni dosledno odbacio konzervativnu političku ideju jer je pravo balkanskih naroda ustanovio na principu samoopredeljenja naroda, a ne na istorijskom pravu kao što su to činili Garašanin i Vladimir Jovanović. Svoju doslednost je sačuvao i kod predviđanja realizacije oslobođenja: „Ako dođe do rata između Srbije i Porte i ako taj bude imao za posledicu opšti ustanak hrišćana i učešće Grčke...”²³ Dakle, pored vojne sile srpske i grčke države, računa se i na opšti ustanak hrišćana, što je opet suprotno Garašaninovoj konzervativnoj i Jovanovićevnoj, istina liberalnoj, ali i prikrivenoj konzervativnoj ideji oslobođenja srpskog naroda.

Samo u jednoj tački je Polit-Desančić u potpunosti saglasan sa svojim prethodnicima i svojim savremenikima: u tvrdnji da su sami balkanski narodi sposobni da pobede tursku vojnu silu. Ta procena je do istočne krize u toj meri bila raširena da naprosto ne možemo Polit-Desančiću zameriti neobjektivnost. Ono što je bitno jeste njegova tvrdnja da rezultat oslobođenja balkanskih naroda mora biti „konfederacija, jer bi ona kao savez država bila upravo onaj sistem država koji bi najviše odgovarao narodnostima Balkanskog poluostrva time što bi svakoj od njih čuvala državnu samostalnost za kojom teži, i istovremeno bi učvršćivala i vezu koju stvara geografski položaj i materijalne interese”.²⁴ Dakle, konfederacija je nužnost i zbog unutrašnjeg razloga, samog istorijskog zrenja balkanskih naroda, i spoljašnjeg, potrebe da se neutralnost Balkana zadrži zbog ravnoteže između velikih sila. Polit-Desančićevo rešenje je pretpostavljalo nemogućnost evropskog rata.²⁵

Polit-Desančićevo rešenje se nije istorijski potvrdilo, nego je pobedio koncept konzervativne političke ideje, jer je to mogao zbog evropskog rata i radikalne promene međunarodnih odnosa. I pored toga, njegova argumentacija ostaje kao inspiracija za svako rešenje položaja srpskog naroda bez evropskog rata i u budućnosti, čak joj je u budućnosti i obezbeđena aktualizacija.

Polit-Desančićeva liberalna politička ideja, vrlo bliska izvornom liberalizmu, ali sa elementima bića i najizvrsnijih likova svesti njegovog vremena, svakako je najviši rang političke prosvetljenosti srpskog naroda u devetnaestom veku, kako u shvatanju unutrašnje, tako i u razumevanju spoljašnje politike, a način obrazovanja stavova je takav da inspiriše i podučava onoga ko ima nameru da promišlja biće i pojam srpskog naroda.

DRUGA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE

Druga pojava konzervativne političke ideje kod Srba desila se krajem XIX veka, svoj zlatni period je imala od 1903. godine do balkanskih ratova, a svoj kraj u Prvom svetskom ratu, kada je 1915. godine dovela do propasti Srbije i do preuzimanja političkog vođstva od strane autoritarne volje regenta Aleksandra. Ako se prva pojava konzervativne političke ideje mora vezati za sukob sa patrijarhalnim političkim stavom, druga pojava se vezuje za sukob sa radikalnim političkim stavom. U osnovi stvari, druga pojava konzervativne političke ideje je prerastanje radikalnog stava u konzervativni, a ne nego spoljašnje međusobno obračunavanje.

PRELAZAK RADIKALSKE IDEJE U KONZERVATIVNU

Jedna od najpoznatijih ocena radikalizma u Srbiji je to da je Radikalna stranka prošla put od socijalizma, preko koncepcije seljačke države, do konzervativizma i, na kraju, reakcionizma. Pokazalo se da je Markovićev socijalizam u relativno skromnoj meri uticao na razvoj radikalne ideje, te da je ona pre svega domaćeg izvorišta, a onaj inostrani uticaj je pre svega ruski, i da se o radikalnoj ideji ne može govoriti pre 1881. godine, kada nastaje stranka i kada se oblikuje radikalni program. Zbog toga je vrlo problematično govoriti o socijalizmu radikala, iako su se rado na to pozivali. Izvorna rana radikal-

ska ideja je najjasnije izložena u nizu članaka koje je izdavala *Samouprava* i koje je objavila u vidu brošure pod nazivom *Građansko društvo i njegove društveno političke partije*, i prodavala po neobično popularnoj ceni od jednog dinara. Kasnije se utvrdilo da je autor tih članaka Laza Paču, jedna od najneobičnijih ličnosti Radikalne stranke, lekar i ekonomista, i neobično obrazovan intelektualac. Pačuov cilj je bio da odbrani Radikalnu stranku od napada iz *Radenika*, koji je dokazivao da su radikali napustili Markovićevo nasleđe. Pitanje je da li je Paču uspeo u svojoj polemičarskoj nameri, ali je svakako uspeo da jasno iznese radikalski program. Na str. 165. kaže: „Šta može biti zadatak socijalizma u Srbiji, u zemlji primitivne kulture? Ništa drugo do ovo: razvitak i organizacija proizvodnje, ali bez klasinskih suprotnosti, kao temelj materijalne nezavisnosti, i široki demokratski osnov države“. Tako je Paču sveo ekonomski program samo na industrijalizaciju, a politički na demokratizaciju, pod čim je podrazumevao dosledan parlamentarizam. Dodatak o „klasinskim suprotnostima“ je beznačajan i biće vrlo brzo napušten. Industrijalizacija nije bila san samo radikala nego većine ekonomske inteligencije u Srbiji, praktično je samo Čedomilj Mijatović imao drugačiji stav. No, radikali su, za razliku od drugih, bili spremni da za potrebe industrijalizacije koriste državu u najvećoj meri. Posle odlaska kralja iz zemlje i konstituisanja radikalske vlade krenulo se u sprovođenje ekonomskog programa, što je značilo pre svega zaštitu domaćeg tržišta od uvozne industrijske robe i podsticanje domaće proizvodnje. Dugogodišnji ministar finansija Mihajlo Vujić je bio dosledan protekcionista i ekonomski nacionalista, te je svuda gde je mogao sprečavao strani kapital i robu, dok su u istom uverenju ministri privrede Popović i Taušanović delili domaćim privrednicima vrlo brojne i izdašne povlastice, ne bi li razvili domaću proizvodnju. Iako su namere bile vrlo ozbiljne, rezultat je bio skroman, jer je preterano državno uplitanje u ekonomske stvari proizvodilo mnogo više štete, a izraziti poljoprivredni karakter proizvodnje nije normalnim tokovima dozvoljavao rast prerađi-

vačke industrije. Radi se o tome da Srbija nije imala ni socijalne, ni ekonomske snage za brzo i opasno prelivanje viška vrednosti iz poljoprivrede u industriju, a da bi politički efekti takve eventualne politike bili pogubni za stranku na vlasti. Ne može jedna seljačka stranka propagirati prelivanje kapitala iz poljoprivrede. Zbog toga su povlastice i zahvatanje putem carina ostali jedini ozbiljni instrumenti u ekonomskoj politici. Naravno da se oko ministarstava sakupilo mnogo bistrih poslovnih ljudi koji su, koristeći povlastice, koristili državu, a nisu bitnije razvijali proizvodnju. Ti ljudi, koji su vrlo brzo stupili u otvorenu spregu sa varoškim delovima Radikalne stranke, postajali su sve bitniji u privrednom, pa i političkom životu Srbije. Tako se od jedne ozbiljne ideje došlo samo do radikalizacije starog običaja da se privilegijama ostvaruje profit, samo što su ranije te privilegije dolazile sa dvora, a sada iz legalnih institucija države. Do radikalskih vlada niko nije imao takve ambicije u ekonomskim zahvatima, ali niko i nije toliko prelio državnog novca u privatne džepove, čak ni naprednjaci za vreme afere oko železnice i Generalne unije. Ekonomski program Radikalne stranke je imao prilično skromne efekte, ali je zato bespovratno gurnuo varoški deo stranke u ruke poslovnih imućnih ljudi. To je u potpunosti promenilo socijalni karakter stranke, jer od jedne seljačke stranke smo dobili varoški vrh sa rudimentarno kapitalističkim rezonom. Sve je to stranku guralo od njenog osnovnog programa u ruke novih interesa i novih ideja. Radikali su, u pokušaju da ostvare svoje ekonomske ideje, napravili socijalni podstoj za razvoj stranke u konzervativnom pravcu, jer je taj novi varoški deo stranke imao šta da čuva, a imao je i potpuno različit pogled na državne stvari. Mihajlo Vujić i Kosta Taušanović su možda najodlučniji ljudi u zaokretu stranke sa radikalskog koncepta na konzervativni.

Što se tiče političkog dela programa, i tu se desilo nešto vrlo slično. Izvorni radikalizam sa koncepcijom samouprave i seljačke države pobeđivao je na izborima sa nezabeleženim rezultatima u evropskoj praksi, ali posle dolaska na vlast posta-

jao je opasnost po samu stranku. Radi se o tome da je slobodoumni ustav iz 1888. širom otvorio vrata radikalima da preuzmu vlast i da urede državu po svojoj meri. Mnoge odredbe ustava koje im se nisu sviđale radikali su ublažili ili sklonili na stranu zakonima, pošto su imali potpunu kontrolu skupštine. Za vrlo kratko vreme su stvorili partijsku državu, kakvu dotle Srbija nije poznavala. Osnovni subjektivni momenat u zajednici je postala partija, te se radikalni parlamentarizam sveo na jednopartijsku diktaturu zakonskim sredstvima. Naprosto je poistovećena partijska i državna struktura moći i odlučivanja. U takvoj situaciji, gde je partija okupirala državu, država je nametnula princip funkcionisanja partiji, te se umesto jedne decentralizovane partije sa prevlašću lokalnih odbora odjednom pojavila potreba za čvrsto organizovanom partijom na vlasti. Stari seljački kadrovi tu promenu nisu mogli pratiti te su izbacivani napolje, poput Ranka Tajsića. Centralizam je uništio politički program radikalske ideje. Odlučni momenat je godišnja skupština Narodne radikalne stranke u Zaječaru 1891. godine, gde je Pašić u rodnom gradu doživeo neke od najneprijatnijih trenutaka u svom dugom partijskom životu. Logika državne partije je vukla u jednom pravcu, a snaga tradicije i programa u drugom. Sukob je rešen tako što je Pašić napravio selekciju kadrova, koja je nazvana „drugom sečom radikala“, jer se mogla porediti samo sa onim što je radikalnoj stranci uradio kralj Milan posle Timočke bune. Tako su radikali, ostvarujući svoja načela, proizvodili nešto što je bilo protivno tim načelima, i u ekonomskom i u političkom smislu. Pobedivši druge postarali su se da pobede i sebe. Te daleke 1891. godine ugašena je najveća politička nada Srbije u devetnaestom veku – radikalska ideja; ugašena je sama iz sebe, a ne nekom intervencijom spolja. Rezultat je bila nova partija staroga naziva, koja je sada bila centralizovana organizacija, partija vlasti, a čiji vrh je bio u rukama interesa poslovnog sveta. Era radikalizma je trajala samo deset godina, a sve ostalo je samo istorija Radikalne stranke i Nikole Pašića. Radikalska ideja je prva velika politička ideja u Srbiji koja nije poražena od strane

autoritarnog režima, kao što je ranije konzervativna ideja poražena od strane autoritarnog kneza Mihaila, a liberalna od strane autoritarnog kralja Milana, ali je zato poražena od druge političke ideje – od konzervativne. Srbija je početkom poslednje decenije XIX veka ušla u period prevlasti konzervativne političke ideje, koji će trajati do Solunskog procesa regenta Aleksandra Karađorđevića. U tom dugom periodu povremeno će jačati socijalistička ideja, dok će liberalna doživeti najveći poraz, jer se nikad nije oporavila i ponovo pojavila kao bitna ideja. To je išlo dotle da sav taj period nema nijednog uticajnog liberalnog intelektualca, iako su se neki tako predstavljali, samo zato što su bili manje konzervativni od drugih.

Krajem veka završen je krug razvoja velikih političkih ideja u Srbiji devetnaestog veka. Sve je izraslo iz patrijarhalnog stava ustanaka i Miloševe vlasti. Konzervativna ideja se prva pojavila i u polemici sa patrijarhalizmom je pobedila, ali ustavobranitelji su dragovoljno izgubili od strane ličnog režima kneza Mihaila. Liberalna ideja je nastavila gde je konzervativna stala, polako se kretala u sve slobodoumnijem pravcu, a sa Piroćančevom naprednjačkom vladom doživela vrhunac, da bi doživela poraz od strane autoritarnog režima kralja Milana. Radikalna ideja je nadmašila liberalnu u svemu, čak je uspela da demonтира i jedan autoritarni režim, ali je sama pokleknula i mutirala u konzervativnu. Krug se zaista zatvorio, ali otvorio se novi – dvadeset vekovni proces zrenja velikih političkih ideja.

RAZVOJ KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE U VREME NJENE DRUGE POJAVE

Srbija je na razmeđu vekova bila još uvek jedna seljačka zajednica u kojoj nije izvršena prava prvobitna akumulacija kapitala na plodonosan način, u kojoj su subjektivna prava donekle bila zaštićena, ali u svesti ljudi nisu imala značaj koji im pripada, dok su javna prava bila na nemilosti vladaocu, a državne finansije neprekidno u dubokoj krizi. Država Srbija

je u toj meri bila prezadužena da joj je skoro trećina budžeta odlazila na anuitete. Skoro jedanput godišnje su se dizali zajmovi, često pod nepovoljnim uslovima, da bi se pokrivaio deficit ili reprogramirali nagomilani dugovi. Gledajući skromnu privrednu snagu Srbije zaista je bilo nerazborito tako veliko zaduživanje. Sve političke opcije su u tome bile iste, a vrlo malo je vlada koje su pokušale da uvedu reda u državne finansije. Sve u svemu, Srbija je prema visini nacionalnog dohotka bila jedna od najzaduženijih država u Evropi. Uprava je bila opet centralizovana, država je služila za lično bogaćenje, korupcija je bila izuzetno izražena. Društvena raslojenost rudimentarna, podela na usku elitu i ogromnu većinu seljaka, dok se o radništvu i nije moglo govoriti. Elita je bila varoška i svojim poslovima vezana za državu. Inteligencija vrlo malobrojna i takođe na državnom izdržavanju. Položaj žena katastrofalan i u osnovi znatno pogoršan u odnosu na stare patrijarhalne uslove. Srbija se mogla ponositi određenom razvijenošću svoje književnosti i političkom nezavisnošću koja joj je garantovala solidnu budućnost.

Što se privrede tiče, razvoj je svakako postojao; trgovinski promet je 1900. bio sedam puta veći nego 1843, a od 1873. do kraja veka osnovano je preko sto novih preduzeća. Železnica je omogućila unutrašnje povezivanje trgovine (sem užičkog kraja koji je u potpunosti bio zaobiden železnicom), kao i vezu sa svetom preko Bugarske i Soluna. Regulisanjem Đerdapa omogućen je rečni saobraćaj sa Crnim morem itd. Ali sve to se zasnivalo na raštrkanoj seljačkoj proizvodnji i velikoj trgovinskoj zavisnosti od Austro-Ugarske. Preko 90 odsto ukupnog izvoza i skoro sav izvoz stoke iz Srbije išao je preko Dunava, dok je preko 10 odsto austrougarskog izvoza išlo u Srbiju, što nikako nije mali procenat gledajući ekonomsku snagu Austro-Ugarske i malu teritoriju i stanovništvo Srbije. Srbija je po ekonomskoj snazi bila približna Bugarskoj, ali je bila neuporedivo zaduženija i ekonomski nesamostalnija. Zbog toga je Bugarska u vojnoj opremljenosti bila znatno jača nego Srbija, jer je mogla vojnu opremu osavremenjivati i slobodnije i uspešni-

je od Srbije.²⁶ Možda se taj ekonomski napredak u Srbiji osećao kao značajan, ali u suštini je ipak bio vrlo skroman.

Osnovna običajnosna ideja je bila patrijarhalno-konzervativna. Čak i u književnosti, i to ne samo u romantizmu, takav stav je dominantan. Politička sfera je u potpunosti bila okrenuta konzervativizmu. Sve tri partije su bile konzervativne. Ostareli Ristić je stranku vezao za svoje nazore stare tri decenije gde je ustav iz 1869. godine smatran pravom merom slobode za Srbiju. Stranka je programsku doslednost imala samo u tome da je bila verna domu Obrenovića, a sve ostalo je postalo nebitno. Na izborima u proleće 1898. nastupila je kao čisto dvorska stranka, i kao svaka dvorska stranka bila je posle izbora izigrana od strane dvora. Višedecenijski vođ stranke Jovan Ristić je u toj meri postao ostrašćen, što često i ide sa starošću, da je bukvalno sa samrtničke postelje posle ivanjdanskog atentata na kralja Milana preporučivao dvoru streljanje radikalskih prvaka. Liberali su uvek bili nacionalisti, a u ovoj fazi je njihov nacionalizam izgubio onu romantičarsku podlogu koju je nekad imao i sveo se na palanačko mnjenje.

Naprednjačka partija je načinila najtužniji krug, jer se od jedne zapadne liberalne koncepcije svela na dvorsko moljanje za vladom. Bez ikakvog uporišta u narodu, čak i onda kada je imala ozbiljne namere, ništa nije mogla da uradi preko volje kralja. Poslednji veliki pokušaj naprednjaka da vode državne poslove činila je vlada Stojana Novakovića iz 1895–96, gde je pokazano da su naprednjaci definitivno otišli u konzervativnom smeru. Iz vremena Piroćanca i Mijatovića naprednjacima je ostao ugled stranke koja se sme suprotstaviti nacionalizmu i avanturističkoj spoljnoj politici, a sada je Novaković bio najveći mogući nacionalista u Srbiji i bez većih potreba pravio besmislene skandale sa Austro-Ugarskom. U unutrašnjoj politici se držao dvorske politike, a u spoljnoj pokušavao da bude samostalan takmičeći se u nacionalizmu.

Radikali su bili najčistija konzervativna partija, jer u njihovom delovanju nije bilo toliko dvorskog nanosa kao kod naprednjaka i liberala. Bili su odvojeni od preteranog uticaja

dvora time što je zadržan zahtev za parlamentarizmom. No, takođe su bili slabi u sukobima sa dvorom, jer to više nije bila narodna partija nego partija vlasti. Njihov odnos prema dvoru je trajno opredeljen Aleksandrovim pučem od prvog aprila 1893. godine, kad su došli na vlast voljom malodobnog prestolonaslednika, a ne sopstvenom političkom snagom. Pošto su jedanput dovedeni voljom dvora na vlast, tako mogu voljom dvora biti i oterani sa vlasti. Najniža tačka pada stranke je ponašanje Nikole Pašića posle ivanjdanskog atentata 1899. Atentat je bio u amaterskoj izvedbi, i u velikoj meri neozbiljan, tako da je neke savremenike to navelo na uverenje da je organizator svega bio sam kralj Milan. Posle atentata su pohapšeni radikalski prvaci, pošto je Radikalna stranka bez ikakvih ozbiljnijih dokaza okrivljena za atentat. Oformljen je preki sud koji je trebalo da definitivno uništi radikale. No, kraljevi (Srbija je imala dva kralja: „Njegovo Veličanstvo Kralja Aleksandra“ i „Đenerala Njegovo Veličanstvo Kralja Milana“) su sve to vrlo nevešto izveli. Iako, po svemu sudeći, nisu sami učestvovali u organizovanju atentata, sve što se događalo posle toga je njihovo delo. Nezapamćenom sudskom farсом izazvali su međunarodni skandal, te su dobili ozbiljna upozorenja čak i od Austrije. Sami sebe su doveli u situaciju potpunog političkog poraza i mogućnosti da dinastija bude odbačena. Nenadano ih je spasao Nikola Pašić, jer je pristao na nekakvu nagodbu sa dvorom, bojeći se osude, a osude nije moglo biti jer je i ruska i austrijska diplomatija zapretila kraljevima. Pašić je kasnije objašnjavao da se bojao za stranku, ostali su mislili da se bojao za sebe, no, kako bilo, svojim vrlo nečasnim ponašanjem produžio je Obrenovićima vladavinu još nekoliko godina. Taj Pašićev govor pred prekim sudom bilo je ponižavanje i same stranke i njega lično, jer je govorio o objektivnoj odgovornosti stranke za atentat. Pobegao je Pašić iz Srbije i kod Timočke bune, ali je stranka ostala jaka i bez njega i bez mnoštva uhapšenih prvaka. Sada to nije bilo moguće, jer je stranka do te mere bila vezana za vođstvo preteranom centralizacijom da je postala ranjiva. To je bila

stranka vlasti koja je bila spremna da prihvati i vraćanje ustava iz 1869. godine. Bila je spremna da prihvati i prizna posledice kraljevog državnog udara, samo da bi dobila zrno vlasti. A kad bi i dolazila na vlast nije pravila dvoru veće probleme. U jednoj stvari su radikali ipak ostali dosledni: u svom nacionalizmu i okrenutosti Rusiji. To su najiskrenije mislili i sam Pašić nikad to uverenje neće napustiti.

Subjektivni momenat u politici je svih tih godina bio dvor. Razlog tome je jasan: konzervativna politička ideja nije sposobna da se odupre autoritarnom režimu, nego ga čak i priželjkuje. Ne radi se samo o samodržačkim sklonostima Obrenovića, radi se i o Srbiji. Kralj Aleksandar je za desetak godina vladavine izvršio četiri državna udara i promenio tri ustava. Jedan od najneverovatnijih događaja srpske istorije bio je 25. mart 1903. godine kad je kralj Aleksandar izvršio državni udar i suspendovao ustav, da bi sat vremena kasnije svojim ukazom vratio taj isti ustav na snagu. Državni udar i bezustavno stanje su trajali samo sat vremena. Jedni plakati još nisu ni polepljeni, a već su stigli drugi. Srbija ima kontinuirano iskustvo pravne i političke samovolje, ali retko šta može da se meri sa ovim postupkom kralja Aleksandra. Sa ove istorijske distance izgleda neobično da se jedan mladić (ubijen je u svojoj dvadeset i sedmoj godini života) na takav način poigravao sa jednom zemljom i jednim narodom. Naprosto, moglo mu se jer tih godina Srbija nije imala nikakve druge političke ideje osim konzervativne, a ona se tome suprotstaviti ne može.

Takvi autoritarni režimi, ukoliko nemaju svoje oponente u vidu neke političke ideje, idu principom rđave beskonačnosti u apsurdnost i neobjektivnost. To se desilo i kralju Aleksandru; nije njega Srbija ubila, nego su zaverenici 1903. godine izvršili političku eutanaziju. Spoljni faktor takođe u svemu tome nije bio preterano bitan. Istina je da su Rusi vodili i javnu i tajnu aktivnu politiku svrgavanja Obrenovića, ali teško da bi u tome uspeli da sam režim nije sebe uništio. Aleksandrova vlast se na kraju držala samo na vojsci, a on sâm sa vojskom nije umeo kao što je umeo njegov otac. Zavera protiv njega je bi-

la dobro organizovana, ali u njoj je učestvovalo previše ljudi, da se to ne bi znalo. Uostalom, Beograd je bio samo jedna oveća palanka. Strana diplomatija je takođe bila upućena u zaveru, čak postoji jedno pismo Benjamina Kalaja koji nagoveštava i datum izvršenja. Kao što se Srbija nije mogla suprotstaviti Aleksandrovoj vladavini, tako se ni on nije mogao suprotstaviti zaverenicima. Svi Obrenovići su imali problema sa ženama, od četvorice trojica su padala na tom pitanju, ali, kao ni njegovi prethodnici, ni kralj Aleksandar nije sklonjen zbog nesrećne ženidbe, nego zbog potpune istrošenosti svoje vladavine. U samom puču jedino je neobična brutalnost koju su zaverenici iskazali sekući sabljama mrtva tela kralja i kraljice. Sva mržnja, nemoć i sramota Srbije eksplodirali su u tom zločinu. Posle odlaska dinastije Obrenovića konzervativnoj političkoj ideji je ostalo, istina sa manjim zaprekama, otvoreno polje promocije.

Prvi rezultat etabliranja konzervativne političke ideje bila je uspostava parlamentarizma po ustavu iz 1888. godine. Sa parlamentarizmom je išla vrlo visoka sloboda štampe i govora i znatno pošteniji izbori nego ranije. U poređenju sa susednim državama srbijanski parlamentarizam je bio slobodouman. No, i pored toga, osnovni generatori konzervativizma ostali su nedirnuti: potpuni centralizam, komotno mešanje države u mnoge nedržavne sektore, jedna vrsta privrednog etatizma putem prodaja koncesija i mnogih privilegija, itd. Sve to pokazuje da je država bila jedini subjektivni momenat običajnog života, a u okviru države vrlo uzak krug prestoničkih političara i poslovnih ljudi. Prezaduženost Srbije je rasla iz godine u godinu, a nije postojala ni ozbiljna dokumentacija o stanju finansija. Tako je, na primer, završni račun za 1901. godinu pripremljen tek polovinom 1903. Prosto je neverovatno kako su političari uvodili zemlju u prezaduženost, ne videći da to nije samo finansijsko pitanje, nego i političko. Sa jedne strane su se utrkivali u retorici spremnosti na vođenje nezavisne spoljne politike, a sa druge strane Srbiju učinili finansijski izuzetno zavisnom. Krediti nisu dizani samo kod ustanova iz ze-

malja na koje je spoljna politika računala kao na savezničke, nego ponajviše iz Beča. Tako je spoljna politika Srbije bila paranoična, jer je od Austro-Ugarske tražila i nezavisnost, ali i pare. Teško da to ide jedno sa drugim.

Srbija je 1903. godine dobila sebi primerenog vladara; kaka je bila država, takav i vladar. Relativno parlamentaran, kad se uporedi sa drugim balkanskim vladarima skoro kultivisan i, naravno, maksimalno zadužen. Ta hronična zaduženost kralja Petra omogućavala je političarima veliki manevarski prostor, jer bi od kralja lako izdejstvovali poštovanje njihove volje uz određeno povećanje apanaže. Ako nisu bili spremni za to, kralj je dizao zajmove za sebe u inostranstvu koje bi ipak, na kraju, država Srbija morala pokriti. Radikali su se u okršajima sa kraljem Milanom naučili da je prezaduženi vladar spreman da uništi i vlastitu državu, te su kralja Petra držali u stanju podnošljive zaduženosti.

Daleko veća kooperativnost kralja Petra nego svih Obrenovića zajedno bila je uslovljena još jednim uzrokom: načinom dolaska na vlast. Pošto je do krune došao ubistvom, izgubio je mogućnost da stekne međunarodni legitimitet kao vladalac. Naročito je britanska diplomatija bila uporna u odricanju legitimiteta vladaocu. Sa druge strane, na određeni način je postao zatočenik zaverenika koji su postali stvarni vladari Srbije u prvih nekoliko godina njegove vladavine. Tek su 1906. godine penzionisani glavni zaverenici i to posle izuzetno jakog pritiska Britanije. Koliko su zaverenici bili osioni u tom periodu pokazuje to što su bili spremni i na fizičko likvidiranje svojih protivnika, kao u slučaju kapetana Novakovića koji je ubijen u zatvoru jer je bio nepomirljivi organizator protesta protiv zaverenika. Posle odlaska zaverenika Srbija je zaista imala uzoran parlamentarni režim, jer volju vlade nije ometao nijedan drugi centar moći osim onog koji to i treba da radi – sama skupština. Vlade su se smenjivale, a kralj, osim u nekoliko usamljenih slučajeva, nije kršio svoja ovlašćenja. Razlika između tzv. starih radikala i tzv. samostalaca bila je deklarativne prirode i uspostavljala se tek na konkretnim događa-

njima, gde je većinom opozicija išla protiv vlade, ne iz nekog naročitog ubeđenja nego naprosto zato što je opozicija. Osnovni momenat stabilnosti tog režima nije bila naprednost ili zadovoljstvo građana njegovim ekonomskim ili drugim uspesima, iako je svakako i toga bilo, nego saglasnost podanika države sa spoljnom politikom. Kao nekad u vreme kneza Mihaila, postojala je narodna saglasnost oko spoljne politike koju je vrh vlasti prihvatio i generisao. Zbog toga je tom nosiocu vlasti bilo mnogo toga oprošteno, što inače ne bi. Srbijom nije vladao narod, što je bila težnja mlade Radikalne partije, nego se vladalo uz saglasnost naroda, što je bio uspeh ostarele i pocepane radikalske zajednice.

Sve te godine u Srbiji bile su godine iščekivanja rata i rešenja južnoslovenskog pitanja. Okružena nesklonim državama, Bugarskom, Turskom i Austro-Ugarskom, a crnogorski vladar takođe nije bio iskreni saveznik, Srbija se nije mogla mnogo dobru nadati. Velike sile nisu bile naklonjene rešavanju južnoslovenskog pitanja i revidiranju odluka Berlinskog kongresa. Rusija se držala i starih i novih nagodbi sa Austro-Ugarskom u kojima je vrlo često zaobilazila interese Srbije, a sama Austro-Ugarska je krenula da vodi vrlo aktivnu politiku na jugoistoku. Odlučni momenat je bio dolazak barona, odnosno od aneksije BiH grofa Erentala na mesto ministra spoljnih poslova Austro-Ugarske umesto grofa Golunovskog. Golunovski je povremeno disciplinovao Srbiju zabranom uvoza poljoprivrednih proizvoda, što je stari i nasleđeni metod, ali je Srbija vremenom postajala sve otpornija na takve akcije, jer je uspešla da otvori kanale izvoza na zapad. Erental je sintetički spojio spoljnu i unutrašnju politiku svoje zemlje na jugoistoku. Naime, shvatio je da su južnoslovensko pitanje i problemi sa Srbijom jedno te isto pitanje, te je zbog toga krenuo da rešava južnoslovensko pitanje. Bilo mu je jasno da ako Austro-Ugarska ne reši južnoslovensko pitanje, da će ono rešiti nju, što se kasnije i desilo. Kako je nekad govorio grof Andraš, austrougarski brod je bio pretovaren slovenskim teretom i bio je u opasnosti da potone, te ga je trebalo na neki način rasteretiti.

Taj način je bila ideja stvaranja trećeg entiteta u okviru dvojne monarhije, gde bi se južnoslovenski narodi okupili, a ne bi bili neprijatelji Beča. Staro političko pravilo: dati da bi se došlo. To okupljanje bi se izvršilo pod većinskim katoličkim življenjem te bi taj novi entitet bio više sklon Beču od same Ugarske. Osnovni problem te ideje su bili odnosi u okviru BiH. Većinski srpski živalj sigurno ne bi dobrovoljno prihvatio takvu ideju, a hrvatsko malobrojno stanovništvo je bilo preslabo da to nametne, te je zbog toga bilo nužno neposredno angažovanje Austrije. U Beču su se odlučili na taj potez onda kada je u Turskoj izbila mladoturska revolucija. Prvi proglasi i postupci turskih revolucionara su bili vrlo liberalni i sve je pretilo da Turska može svojim manjinskim narodima dati neku autonomiju i zakomplikovati bosanskohercegovačko pitanje. Zbog toga je izvršena aneksija. Većeg međunarodnog protesta nije moglo biti, jer je čak i od strane Rusije pitanje aneksije BiH bilo unutrašnje pitanje Austro-Ugarske. Rusiju je interesovala, kao i uvek, mogućnost zadobijanja Bosfora i Dardanela, te je za austrougarsku potporu bila spremna dati i daleko više od onoga što je već bilo austrougarsko. Sa druge strane, Rusija nije bila dovoljno vojnički jaka da vodi politiku protivnu Austro-Ugarskoj i Nemačkoj.

Aneksijom BiH Austrija je uzela južnoslovensko pitanje u svoje ruke, želeći da definitivno udalji Srbiju od aktivnog učešća u svemu tome. U Austriji, i kod jednog dela Hrvata, prevladao je antisrpski i konzervativni način rešenja krize. Naprosto, Austrija je rešenjem ove krize želela da konzervira sve, pre svega sebe, dok je Srbija želela da krizu reši prenošenjem svojih ustanova na bosanskohercegovačku teritoriju. Sudarile su se dve konzervativne političke ideje: austrijsko-hrvatska i srbijanska. Ne može se reći da su svi Srbi i svi Hrvati bili zagovornici ovih konzervativizama, jer je u Hrvatskoj bila na vlasti Srpsko-hrvatska koalicija, koja je jedina imala drugačiji, nekonzervativan, pristup svemu tome. I najveći gubitnik u budućim događanjima će biti ideja iz te koalicije. Istorija Balkana bi sasvim drugačije izgledala da je

južnoslovensko pitanje rešavano logikom Srpsko-hrvatske koalicije, a ne logikom Beograda ili Beča. Nažalost, pre svega po Srbe, nije bilo tako.

Aneksiji BiH prethodio je početak carinskog rata 1906. godine. Iako je najčešća ocena da je Austro-Ugarska ušla u carinski rat iz političkih razloga kako bi Srbiju toliko oslabila i odvojila od mogućnosti da bude centar južnoslovenskog okupljanja, čak i da je eventualno prisajedini. Mora se primetiti da je takva ocena donekle jednostrana. Svakako da je postojala naglašena aktivna politička dimenzija u donošenju odluke, ali razlozi su neuporedivo kompleksniji i nisu samo balkanski. Uostalom, to potvrđuju i izjave samog Golunovskog, ministra spoljnih poslova pre Erentala, koji je bio uveren da carinski rat neće ništa naročito naškoditi Srbiji, jer ima Dunav i železnicu, a Austriji će oduzeti značajne prihode. Austro-Ugarska je vodila već jedan takav rat protiv Rumunije i bilo je isto kao što će biti i u slučaju Srbije. Carinski rat je bio, u osnovi, spoljnopolitički iskaz duboke političke i privredne krize u kojoj se Austro-Ugarska nalazila. Ona iz te krize nije izašla do Prvog svetskog rata, i u osnovi je bila jedna propala zajednica koja je spoljnom agresivnošću nadoknađivala unutrašnju nemogućnost ozbiljnijih reformi. Osnovna politička kriza je, naravno, bila između samih Austrije i Ugarske. Naprosto, Austrija više nije mogla sprečavati otvoreno nezadovoljstvo u Ugarskoj, te je bila prisiljena da tamo 1905. uvede vojnu diktaturu (Fejervarijev režim). Iako u vezi sa prvim, slovensko pitanje je bilo drugo po značaju, i Erental je imao ozbiljne namere da ga rešava, ali nije imao ozbiljne političke moći i podrške za sve to, odnosno bilo je već kasno.

Austro-Ugarska je od velikih sila bila razvijenija samo od Rusije i nikako nije mogla pratiti ekonomsku eksploziju susedne prijateljske i konkurentske Nemačke. Nemačka je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka doživela dotle nezabeležen ekonomski rast i tražila je adekvatan politički položaj. Nemačka je, pored Britanije, imala najveći uvoz u Evropi i njeno tržište je određivalo ekonomske tokove u centralnoj i istočnoj

Evropi. Iako industrijski razvijena, imala je problema sa agrarom koji je imao nasleđene ekonomske i političke privilegije. Epoha liberalizma u trgovini i politici bila je na izmaku, i polako je nastupalo doba državne intervencije unutra i spolja. Uostalom, dvadeseti vek je vek prevlasti države. I zbog unutrašnjih razloga, a i zbog evropskih tokova, Nemačka se odlučuje za protekcionističku politiku u agraru i 1902. donosi novu carinsku tarifu kojom praktično sprečava uvoz mnogih agrarnih proizvoda. Najznačajniji agrarni snabdevač Nemačke bila je Austro-Ugarska, koja je takvom nemačkom politikom dovedena u veliku nevolju i logikom stvari pokušavala da sve to prevlada na svoje agrarne partnere, a to su bili pre svega Srbija i Rumunija. Naprosto, Austro-Ugarska se nalazila naspram Nemačke u istoj poziciji u kojoj se nalazila Srbija naspram nje, a u samoj Austro-Ugarskoj se Ugarska nalazila u tom istom nezavidnom položaju. Protekcionizam se iz Nemačke počeo neodoljivo širiti centralnom, istočnom i jugoistočnom Evropom. Da je to sve veoma nepovoljno za one koji su slabiji, bilo je jasno još savremenici. Epoha imperijalizma je ekonomski i politički pustošila manje zajednice, a Srbija je svakako bila među njima. Uostalom, još je Mihajlo Vujić, analizirajući taj protekcionistički trend, predvideo otvoreni sukob Austro-Ugarske i Srbije.²⁷

Dok Austro-Ugarska nije imala snage da se suprotstavi Nemačkoj Srbija je imala za to makar kuraži, a da sve bude posredovanje osnovni pokazatelj u tom pravcu davala je trgovina sa Nemačkom. U poslednjoj deceniji pre majskog prevrata rast trgovinskog prometa sa Austro-Ugarskom bio je 22 odsto, a sa Nemačkom čak 76 odsto. Nemačka industrijska roba je bila daleko kvalitetnija i jeftinija od austrougarske i, da nije bilo nepovoljnog trgovinskog ugovora između Srbije i Austro-Ugarske, sigurno bi u potpunosti preovladala. Isto tako, svinje iz Srbije bile su znatno jeftinije od ugarskih. U nemačko-srpskoj trgovini Austro-Ugarska se pojavila kao nepotrebnii posrednik. U samom carinskom ratu ta tendencija je doživela potvrdu i kulminaciju, jer je do 1906. udeo Nemačke u uvozu Srbije iznosio samo 16 odsto, a Austro-Ugarske bio blizu

60 odsto, da bi vrlo brzo austrougarski izvoz u Srbiju spao na samo 20 odsto, dok se nemački popeo na preko 40 odsto. Od tada pa do danas Nemačka je, istina sa manjim ratnim prekidima, najznačajniji privredni partner Srbije. Nije Srbiju od Austro-Ugarske u carinskom ratu sačuvao izvoz na zapad (u Francusku i Britaniju), nego na sever (u Nemačku). Isto se to ranije desilo i u carinskom ratu Austro-Ugarske i Rumunije, što sve govori u kojoj meri je nemačka politika prema Austro-Ugarskoj bila objektivna, odnosno opasna.

Carinski rat je bio nametnut i Austro-Ugarskoj i Srbiji, s tim da je Srbija ušla spremnija i ornijaa u njega. Železnice, Dunav i povezivanje sa Bugarskom bili su značajan faktor optimizma, dok je 1905, prvi put posle ko zna koliko decenija, Srbija imala rešene javne finansije. To je postignuto pre svega povećanjem poreza i prireza, kao i urednom naplatom. Dugovi su bili veliki, ali više nije pretila pretnja bankrotom, kao što je bilo u poslednjim godinama Obrenovića. Kad se tome doda da se u isto vreme isteruju zaverenici sa političke scene, te se i sam kralj nepovratno disciplinuje na ustavne okvire, može se reći da je Srbija bila za njene prilike u solidnom stanju. Najveći problem je bila vojska o kojoj posle kralja Milana niko ozbiljno nije brinuo. Zbog toga se krenulo u ozbiljnije naoružavanje koje će dovesti do tzv. topovskog pitanja. Ono će godinama potresati Srbiju, pa i evropsku diplomatiju i finansijere. Posle mnogih posredovanja i peripetija, tih 49 poljskih i 15 brdskih baterija, kao i 280 granata po oruđu nabavljeno je od francuskog proizvođača, a ne od „Škode“ kako je želela Austrija, te se Srbija odvojila od Austrije. Sredstva su se nabavila putem jednog izuzetno velikog i ne baš povoljnog zajma, koji je pretio da ovu relativnu finansijsku stabilnost države Srbije dovede dugoročno u pitanje. Ali retko ko je oko svega toga mislio u ekonomskim kategorijama. Takav rizičan ekonomski potez govori da se Srbija odlučila na naoružavanje po svaku cenu, a čemu bi ono služilo nego kao sredstvo za rešavanje južnoslovenskog pitanja. Austrija je aneksijom BiH krenula da rešava to pitanje ne bi li spasila sebe, a Srbija je naoružavanjem po-

kazala da to neće proći bez nje. Skoro deceniju pre Prvog svet-skog rata Balkan je bio spreman za rat, ali ostali nisu, te se zbog toga sačekalo. U osnovi stvari, rat bez vojnih dejstava počeo je u decembru 1905, kad je objavljen srpsko-bugarski carinski savez i kad su prekinuti austrijsko-srpski pregovori oko trgovinskog ugovora. Srpsko-bugarski carinski savez je, u osnovi, bio samo jedan običan trgovinski ugovor, koji je zbog političkih razloga pompeznije nazvan. Bio je prepun raznih međusobnih ograda i neiskrenosti, kao što je to uvek kod srpsko-bugarskih odnosa, ali i kao takav bio je dobar povod za objavu carinskog rata.

Srpsko-austrougarski tihi rat je prošao naizgled nerešeno. Austro-Ugarska je pobedila u aneksionoj krizi, a Srbija u carinskom ratu. Od te dve pobeđe, ova druga je daleko ozbiljnija. Što se tiče aneksione krize, mnogima je i u Beču i u Pešti, a kamoli negde drugde, bilo jasno da je to pobeđa iz nemoći. Neki savremenici su išli toliko daleko u proceni da su predviđali da je Austro-Ugarska aneksijom BiH u stvari propala. Erental nije aneksijom uspeo da ostvari svoje ideje o preuređenju dvojne u trojnu monarhiju i u osnovi stvari je pokazao nemoć Beča da se postavi kao stožer rešenja južnoslovenskog pitanja. Aneksijom BiH je, koliko to paradoksalno zvučalo, najviše dobila Srbija, jer se njen nacionalni program nametnuo kao jedina jaka alternativa austrijskom.

Carinski rat je ekonomski ojačao Srbiju. Prvo: došlo je do promene strukture proizvodnje, jer su zaštitne mere prema Austro-Ugarskoj isforsirale domaću industrijsku proizvodnju. Rast industrijske proizvodnje je bio izuzetan: mlinska industrija je skoro udvostručila proizvodnju, pivarska je imala dva i po puta veći promet, rudarstvo se upetostručilo itd. U celini gledajući, industrijska proizvodnja je za samo nekoliko godina skoro učetvorostručena. Kada se zna da je izvoz porastao za petnaestak posto, a uvoz za preko četrdeset, jasno je da je agrarna proizvodnja došla u krizu. Dok se izvoz žitarica povećavao, pre svega zbog belgijskog i nemačkog tržišta, izvoz stoke, i to sitne, značajno se smanjivao, dok je krupna ipak ima-

la prođu. Srbija je iz ljute nevolje prelazila ubrzano na industrijsku proizvodnju, a u poljoprivredi je zemljoradnja postala atraktivnija od stočarstva.

Drugo: otvoreni su novi trgovački putevi. Postalo je jasno da su Solun i Varna izuzetno bitni, ali da je najveća prednost Srbije Dunav, jer je ogromna većina izvoza išla rečnim putem.

Treće: otvorena su nova tržišta, pre svega nemačko, tursko i belgijsko. Nemačko je bilo izrazito najznačajnije.

Četvrto: došlo je do velike centralizacije i koncentracije trgovačkog i industrijskog kapitala. Srednji i mali trgovci su za kratko vreme nestali, dok su veliki veoma ojačali.

Peto: za kratko vreme je promenjena socijalna slika. Selo je još više osiromašeno, javlja se masa bezemljaša, koje industrija nije u stanju da prihvati. Javlja se i radništvo, ali je ono još skromno (oko 1910. Srbija nema više od petnaestak hiljada radnika). Grad se takođe raslojava, na uzak krug bogatih i vrlo mnogo gradske sirotinje. No, sve je to još uvek daleko od nekih većih socijalnih nemira. Kao amortizer deluje i neprekidna nacionalistička propaganda koja smiruje socijalne tenzije.

Šesto: Srbija je izašla iz potpune ekonomske zavisnosti od Austro-Ugarske, što je uslovalo daleko povoljniju međunarodnu političku poziciju. No, često pominjana istoričarska tvrdnja da je pobedom u carinskom ratu Srbija sebe povezala sa zapadnim zemljama, a što će joj omogućiti kasnije i političko i vojno povezivanje, ne stoji. Ogomni deo (preko dve trećine) trgovinske razmene posle carinskog rata ide u tri zemlje: Nemačku, Tursku i Austro-Ugarsku. To su zemlje sa kojima će Srbija u idućem periodu ratovati. Kada se doda da je četvrti spoljnotrgovinski partner, Belgija, bila preplavljena nemačkim kapitalom, situacija biva još dramatičnija. Spoljnotrgovinski promet sa Britanijom i Francuskom zajedno iznosio je 1910. beznačajnih tri odsto, a Rusija, u osnovi stvari, i nije bila spoljnotrgovinski partner. Ekonomska zavisnost Srbije prema politički nesklonim državama je ostala, samo nije više bila jednostrana nego trostrana. Tako će spoljna pozicija Srbije i dalje biti paranoična, sporiće se i ratovati sa onima koji su joj ube-

dljivo najveći ekonomski prijatelji. Što se tiče toliko puta pomnjanog prijateljstva sa Francuskom i značaja francuskih kredita može se reći da je francuski kredit iz 1909. godine, koji je bio najveći kredit u dotadašnjoj srpskoj istoriji, dat državi Srbiji pod znatno nepovoljnijim uslovima nego što je iste godine dat Bugarskoj i Turskoj. Austrougarski poslanik u Beogradu je u svom izveštaju ocenio uslove kredita takvim da bi u privatnopravnom prometu u Evropi to bilo krivično delo. Robna struktura kredita je obavezivala na nabavke od francuskih dobavljača koji su u toj meri nazidali cene da je srpska vlada bila prisiljena da protestuje, ali u tome nije imala prevelikog uspeha. Odluke o uzimanju francuskih zajmova su bile čiste političke prirode, te su zato imale tako rđave ekonomske pokazatelje. Naprosto, Srbija se nije ekonomski odvojila od germanskog faktora, ali je pokazala ipak neočekivanu ekonomsku sposobnost. Svu dobit iz carinskog rata zaradila je sama, istina uz određenu pomoć pohlepnih nemačkih trgovaca.

No, aneksiona kriza i carinski rat kao dva vida tihog rata imali su i jednu neobično rđavu stranu po Srbiju: potrebu za brzim i značajnim naoružavanjem. Otvoreni rat je nekoliko puta bio nagovešten, a Srbija za njega nije bila spremna ni u kom pogledu. Posle zajma iz 1906. i kupovine topova u Francuskoj trebalo je opskrbiti i druge delove vojske. Unutrašnje rezerve su za to bile tanke i vrlo brzo potrošene. Čak je potrošen i deo starog zajma namenjen izgradnji železnica. Iako je bila prezadužena, Srbija bi se nekako mogla stabilizovati u javnim prihodima da nije bilo naoružanja.

Tako je 1909. godine uzet kredit od 150 miliona dinara, sa rokom otplate na pedeset godina. Tri četvrtine kredita je bilo iz francuskih izvora, a jedna četvrtina iz nemačkih. Preko dvadeset pet miliona je odmah otišlo na avansno naplaćene kamate, dobar deo na zaostale anuitete i potrošene pare za železnicu iz prethodnog kredita, tako da je ostalo značajno manje od prvobitnog iznosa. Sa tim kreditom je Srbija svoj dug prema inostranstvu popela na skoro 700 miliona dinara, dok je sav njen godišnji spoljnotrgovinski bilans iznosio oko 150 mi-

liona dinara. Svaki stanovnik Srbije je bio zadužen preko dvesta pedeset dinara, što je bilo neshvatljivo opterećenje. Blizu 30 odsto svih državnih prihoda išlo je na anuitete.

Država Srbija je bila jedna od najzaduženijih evropskih država, ekonomski i privredno povezana sa politički suprotstavljenim zemljama. Jedino što je imala u svojoj aktivni po završetku carinskog rata bilo je osavremenjeno naoružanje i izrazito nacionalno opredeljena politička scena. U osnovi stvari, rat je za Srbiju bio jedini izlaz iz njenih ekonomskih i političkih teškoća.

Sve te godine carinskog rata pratio je procvat parlamentarizma. Taj parlamentarizam je bio paradoksalan, jer je, i pored načelnih liberalnih izjava, razvijao jak intervencionizam u privredi. Naravno da je to bilo nametnuto vođenjem carinskog rata, ali je rezultat nepovoljan. Država je bila sve u Srbiji: najveći dužnik, najveći poverilac, jedini bitan ekonomski subjekt itd. Značajna privredna inicijativa je ostala krupnom trgovačkom kapitalu, koji je neposredno, čak personalno, bio u vezi sa državom. U Srbiji se mnogo toga promenilo, samo jedno nije: država je i dalje ostala jedina svrha praktičkog života ljudi. Građanin je imao državu koja je od njega daleko više tražila nego što je davala, a očigledno je bila spremna da mu traži i život. Taj bahati odnos države prema onome što ona nije sama bio je u skladu sa konzervativnom političkom idejom na spoljašnjem planu. Unutrašnja i spoljna politika su spojeni sudovi. Kao i nekad, u doba Garašanina i kneza Mihaila, unutrašnja politika je bila u funkciji spoljne, s tom razlikom što je ovog puta sazrelo vreme za rat. Garašininov princip da Srbija mora sebe organizovati centralistički pod jednom voljom, kako bi uspešno mogla da svojim vojnim dejstvima zauzme teritorije na kojima živi srpski narod, a i drugi južnoslovenski narodi, pa da onda svoje ustanove i politički i privredni sistem prenese u te krajeve, sada je doveden do krajnje izvedbe.

To je bila vladajuća politička koncepcija, od mnogih prihvaćena iskreno i sa oduševljenjem. Ali nisu svi tako mislili, kako u građanskim krugovima, tako i van njih.

Najznačajnija ličnost drugačijih nazora u građanskim krugovima bio je Milovan Milovanović, a van njih Dimitrije Tucović.

Milovan Milovanović je možda najcenjeniji srpski političar na Zapadu do danas. Pariski student i doktorant, profesor javnog prava na Višoj školi i, iznad svega, diplomata. Nikada Srbi nisu imali takvog diplomatu, ni pre ni posle njega. Diplomacija pokazuje zrenje jedne države i naroda: da li je sposoban da se odredi prema drugim narodima i državama i to u procesu i vremenu. Jovan Ristić je dotle bio najznačajnije ime srpske diplomatije i njegova senka je bila jaka. Principi njegovog delovanja su bili jasni: nezavisna pozicija između sila (pre svega Austrije i Rusije) i uvek prisutan nacionalni interes. Ristić je često pokušavao da svojim potezima natera Rusiju ili Austriju na nešto. Prosto rečeno, ono pokretačko u njegovom delovanju bio je ogoljeni domaći interes. Nikola Pašić je nastavio isti rezon u diplomatiji, s tim da i nije pokušavao praviti uklon naspram ruske pozicije, nego se za nju sudbinski vezivao, često i iracionalno, verujući da je Rusija jedini put koji vodi ka uspešnosti nacionalne srpske politike. Za razliku od Ristića, koji je sav bio proceduralan i formalan, Pašić je kombinovao diplomatska sredstva sa raznim drugim akcijama, po potrebi i poluvojnim, i u tome je neobično podsećao na Iliju Garašanina. No, i Ristić i Pašić su imali opsesiju srpske nacionalne predodređenosti i misije, nosili su u sebi jedan romantičarski nanos koji je u Ristićevim kasnim godinama bio bizaran, a u Pašićevim poguban. U osnovi stvari, obojica su izašli ispod skuta Ilije Garašanina i *Načertanija*; Srbija mora biti toliko jaka da zauzme teritorije na kojima žive Srbi i drugi južnoslovenski narodi i da ih oslobodi tako što će svoje institucije da prenese na njih. Taj konzervativni koncept nije priznavao ničiju subjektivnost sem subjektivnosti srpske države, a diplomatija je morala biti u funkciji toga i ništa više.

Milovanović je doneo sasvim novo shvatanje diplomatije, u kojem je država u funkciji diplomatije, a ne diplomatija u funkciji države, odnosno odluke državne vlasti moraju biti u

skladu sa dobro procenjenim i dugoročnim diplomatskim potezima. Pod njim se diplomatija otela od prejakog zagrljaja države i postala autonomna sfera, koja je makar u istoj meri subjektivna koliko i sama država. Takvo shvatanje diplomatije je tada i za evropske prilike bilo vrlo novo i progresivno, jer podrazumeva da nacionalna država nije sama po sebi cilj. Ostvarujući to svoje načelo Milovanović je stekao takav ugled na Zapadu, koji će kasnije imati samo još Josip Broz Tito (koji je takođe imao vrlo sličan koncept odnosa diplomatije i države, što naravno nije slučajno). Smatran je za „najvećeg Evropljanina među Balkancima“, a veliki Žorž Klemanso je rekao „da ne poznaje evropskog državnika Milovanovićevog kalibra“. Koliko je sam sebe cenio najviše govori sledeća Milovanovićeva izjava: „Ja sebe cenim više nego što podnosi prosečan srpski ministar“. Neshvatljivo komotno i superiorno kretao se evropskim dvorovima, centrima moći i diplomatskim kanalima. Bio je sklon svim ugodnim stranama života, pravi epikurejac o čijim se sklonostima – hrani i vinu – zadržalo mnoštvo anegdota, i u tom pogledu je bio sušta suprotnost Garašaninu, Ristiću i Pašiću. Za svojih samo 49 godina života nauživao se života više nego svi ministri spoljnih dela Srbije pre njega. Umeo je sa vladarima, ali samo sa jednim čovekom nije umeo: sa Nikolom Pašićem, koji će nadživeti njega i njegovo životno delo, srpsko-bugarski savez, uništiti i nametnuti nanovo stari konzervativni balkanski koncept politike.

Milovanović nije imao sluha za nacionalne mitove i romantičarsku grandomaniju nacionalnog programa koju je nosila konzervativna politička ideja njegovog doba. Srbiju je smatrao malom zajednicom, koja nema prevelike izgleda na uspeh svog nacionalnog programa, a Srbe jednim malim narodom. Pošto je tako ocenio vlastitu poziciju utvrdio je da politika Srbije može biti samo usaglašavanje sa interesima velikih i srednjih sila, a nikako nametanje vlastitog programa. Iza nekoga se skloniti, ubediti ga da je naš interes i njegov, i u svemu tome ne tražiti veliku nevolju i kavgu. Ratna rešenja političkih problema nisu mu bila draga i smatrao je da ih Srbija mora izbe-

gavati zbog svoje biološke i ekonomske snage. Koliko je bio u pravu pokazuje cena koju je Srbija platila u Prvom svetskom ratu. Velike sile sa kojima je Srbija bila u dodiru bile su Austrija i Rusija. Što se politike prema Austriji tiče, Milovanović ju je najkraće definisao u jednom pismu poslaniku Simiću u Beč: „Srbija mora imati prema Austro-Ugarskoj svoje mostove sa- zidane i svoje kapije otvorene. Drugo je pitanje da li će Srbija preko tih mostova prelaziti i na te kapije ulaziti. Ali oni treba da su tu, jedno da se, ako nevolja natera, može njima koristiti, drugo da se vidi, naročito u prvom redu Bugari, da za naše zbliženje sa Austro-Ugarskom postoji mogućnost“. Austrija jeste, svakako, najveća pretnja Srbiji, te baš zbog toga ne treba voditi negativnu politiku prema njoj, čak ne ni neiskrenu, jer uvek postoji opasnost da se bude do kraja poražen, pa i vojnički. U vreme aneksione krize Stepa Stepanović je dao svoju procenu Milovanoviću da Srbija ne može da izdrži više od sedam dana u sukobu sa Austro-Ugarskom, i da bi Beograd mogao biti osvojen za tako kratko vreme da bi se kralj i vlada našli zarobljeni. Što je najgore od svega, Beč bi mogao vrlo lako da izdejstvuje saglasnost ostalih velikih sila za takvu intervenciju. Sa takvim, vojno, diplomatski i ekonomski superiornim susedom ne može se voditi politika inačenja i sukoba, ali se ne treba voditi ni obrenovićevska politika potčinjavanja i servilnosti. Na pitanje – gde je mogućnost aktivne politike – Milovanović je još davno, kao mlad čovek, u članku „Srbi i Bugari“ dao odgovor: *U približavanju Bugarskoj*. Niko od srpskih političara nije uviđao izuzetno veliki značaj Bugarske na Balkanu, već su se često ta država i taj narod sa potcenjivanjem i podsmehom odbacivali, i to i pored Slivnice i jednog već izgubljenog rata. I za Rusiju i za Austro-Ugarsku Bugarska je imala veći značaj od Srbije, pre svega zbog svog položaja (blizine Bosfora i Dardanela) i vojničke snage. Ako bi Srbija i Bugarska uspostavile savezničke odnose, onda bi došle u daleko povoljniji položaj prema Austro-Ugarskoj, a ukoliko to ne učine Srbiji ne preostaje ništa drugo nego da se približi do kraja Austro-Ugarskoj i da za to traži kompenzacije na jugu. Tako je

Milovanović formulisao svoju čuvenu devizu: „Ili sa Bugarskom u Skopje ili sa Austro-Ugarskom u Solun. Trećeg puta nema“. Nikola Pašić je Drugim balkanskim i Prvim svetskim ratom pokazao da postoji i treći put: i protiv Bugarske i protiv Austro-Ugarske, ali je pokazao i koje ljudske žrtve treba položiti za to. Milovanović nikada ne bi bio spreman na takvu politiku i Pašiću je objašnjavao da to nije u interesu srpskog naroda. Njih dvojica se nisu mogli razumeti.

Ako se Srbija ne približi Bugarskoj, moraće ući u okrilje Austro-Ugarske, te zaboraviti na Bosnu i Hercegovinu, verovatno i Sandžak, ali će za to postati udarna snaga Austro-Ugarske u prodoru ka Solunu. Time bi Srbija ostvarila svoj proboj prema jugu i Sredozemlju.

Da bi se približila Bugarskoj, mora se prvo međusobno rešiti makedonsko pitanje, koje je uzrok svih međusobnih pitanja. Milovanović je smatrao, kao i ogromna većina ljudi tada, da je Makedonija nesposobna da opstane kao autonomna, jer tamo živi jedna neopredeljena etnička masa. To je bilo osnovno ograničenje Milovana Milovanovića i njegova politička granica. Zbog toga će odbiti predlog Dimitrija Rizova iz septembra 1909. godine da se Makedoniji obezbedi autonomni status i time završe razmirice. Veliko je pitanje koliko je i taj bugarski predlog bio iskren i koliko je vođen stavom da bi u toj autonomnoj Makedoniji Bugarska imala daleko veći uticaj od Srbije. No, kako bilo, i jedan od retkih Srba koji nije bio nacionalista, što se tiče makedonskog pitanja nije mogao da prihvati autonomiju Makedonije i to ne iz taktičkih razloga nego iz istorijskih. Umesto toga, Milovanović je zahtevao politiku podela Makedonije. Iako granicu nije mogao da pređe, Milovanović je bio jedan od retkih koji je smatrao da makedonsko stanovništvo nije ni srpsko ni bugarsko, te da su Bugari imali tamo jači istorijski uticaj, ali da je sve to poništeno viševjekovnim turskim uticajem. Milovanović nije makedonsko stanovništvo svojatao, nego je smatrao da je ono nesposobno da se razvije do subjektivnosti. Iako se makedonska nacija oblikuje tek posle Drugog svetskog rata, veliko je pitanje da li se to ne

bi desilo i ranije da nije bilo višedecenijskog svojatanja makedonskog stanovništva od strane Srba i Bugara. Može se pretpostaviti da bi taj razvoj bio daleko brži.

Ako se i napravi približavanje Bugarskoj to može dobiti značaj aktivne politike samo ako iza toga stoji neka velika sila. Milovanović je, naravno, utvrdio da to može biti samo Rusija. Po njegovoj proceni, Rusija nikada neće podržati neku jaku slovensku državu na Balkanu, jer to može biti zapreka njenom uticaju, ali će podržati savez malih balkanskih država, jer su one sanitarni kordon prema Austro-Ugarskoj. Ta njegova procena je bila nemerljivo tačna, što pokazuje i istorija dvadesetog veka, kada Sovjetski Savez, a poslednjih godina nanovo Rusija, neprekidno vode istu politiku suprotstavljanja jakoj državi na Balkanu. Nesporazum konzervativne političke ideje sa spoljnom politikom bio je od početka u odnosu prema Rusiji. Osim, donekle, Ilije Garašanina, i to na samom početku, retko ko je video da Rusija ne može podržati jaku slovensku državu na Balkanu. Konzervativna ideja do danas umišlja da je ruski interes u nekoj jakoj srpskoj državi ili u Velikoj Srbiji. Milovanović je jasno video da Veliku Srbiju Rusija nikada neće podržati, što se pokazalo i krajem dvadesetog veka. Uklapajući politiku Srbije u ruske interese Milovanović je morao žrtvovati konzervativne snove o srpskoj Makedoniji i podeliti je sa Bugarskom. Dajući veći deo Makedonije Bugarskoj Srbija bi imala mogućnost aktivne politike prema zapadu i severu gde bi ostvarivala svoj nacionalni program. Nešto se moralo napustiti. Ako se napusti politički zahtev za Makedonijom, dobija se mogućnost širenja na austrougarske teritorije, a ako se napusti politički zahtev za Bosnom i Hercegovinom dobija se mogućnost širenja na račun Turske. Sam Milovanović je mislio da je prva varijanta bolja i dugi niz godina je radio na njoj. Na kraju je uspeo da je i ostvari kao Balkanski savez.

Drugi veliki otklon Milovana Milovanovića od konzervativne političke ideje je pitanje Bosne i Hercegovine. Konzervativna politička ideja je polazila od toga da u Bosni i Herce-

govini živi isti narod kao u Srbiji i da je zadatak Srbije da taj narod pripoji matici. Tako su mislili i obični ljudi, kao i političari. U aneksionalnoj krizi se pokazalo da to radikalno tumačenje principa samoopredeljenja naroda nema uporište u zemljama zapada. Britanski političari su Milovanoviću direktno kazali da Srbija nema šta da traži u Bosni i Hercegovini, jer je to pitanje odnosa Austro-Ugarske i Turske, to jest odnosa velikih sila. Bečki kongres je odredio odnose u zapadnoj Evropi, a Berlinski u centralnoj Evropi i na Balkanu. Tako odluka Austro-Ugarske o aneksiji nije protivna tome nasleđu. U Srbiji to niko nije shvatao, a ponajmanje intelektualci i političari. Na tajnom skupštinskom zasjedanju, odmah posle proglašenja aneksije, Milovanović je izneo stav da velike sile ne priznaju Srbiji pravo na Bosnu i Hercegovinu (što je mnogima bilo jasno), čak i sama Rusija ne pravi većih problema nego sa tim aktom Austro-Ugarske složila (što mnogima nije bilo jasno), i da takvo ponašanje velikih sila nije zasnovano samo na njihovim interesima i ugovorima, nego i na nemogućnosti da se pravo na samoopredeljenje naroda primeni u Bosni i Hercegovini zbog Hrvata i muhamedanaca koji su autentični narodi tamo (što skoro nikom nije bilo jasno). Milovanović je uvideo, na primeru stalnih sukoba Hrvata i Srba u Bosni, da je tvrdnja o jednom narodu sporna i da bi insistiranje na toj tezi dovelo Srbiju u neugodnu poziciju naspram velikih sila. Taj Milovanovićev istorijski realizam i nedogmatičnost su u toj meri bili suprotni glavnom toku konzervativne političke ideje, koja je tada bila neosporna u Srbiji, da je to bilo nešto skandalozno. No, Srbija je ipak imala ministra spoljnih dela i predsednika vlade koji je, istina u dramatičnim trenucima, bio u stanju da prihvati subjektivnost Hrvata i muhamedanaca u Bosni i Hercegovini. Takav stav pretpostavlja da je sporna i koncepcija o prisajedinjenju i proširenju Srbije na tu teritoriju, jer tamo žive i drugi koji to ne mogu tek tako prihvatiti.

Iako je bio usamljen u svojim promišljanjima, Milovanović je ipak bio, pored Pašića, najznačajniji srbijanski političar i ne može a da se ne postavi pitanje: da li bi na Balkanu sve išlo

onako kako je išlo da je taj vrsni čovek duže poživio? Uostalom, i njegova smrt je vrlo neobična: umire navodno zbog iznenadnog otkazivanja rada bubrega, a da nikad nije imao problema sa bubrežima. Autopsija nije izvršena, a austrougarski poslanik javlja u Beč da je Milovanović otrovan.

KONZERVATIVNA POLITIČKA IDEJA U VREMENU RATOVA

Konzervativna politička ideja je u period ratova ušla s puno samopouzdanja. Razlog tome je učvršćen parlamentarizam u zemlji, značajni ekonomski rast, bolje naoružana vojska nego inače i tursko-italijanski rat. Svoje životno delo, srpsko-bugarski savez, odnosno Balkanski savez, Milovan Milovanović nije uspeo da neguje i vodi, jer je umro pre njegovog vojnog aktiviranja. Iznenadjujuće, iako su Grčka, Bugarska, Srbija i Crna Gora ostvarili svoje ratne ciljeve u Prvom balkanskom ratu, što pokazuje u kojoj je meri Turska bila slaba. Mali balkanski narodi su rušili staru istočnjačku zajednicu, koja očigledno više nije imala snage da se promeni i osavremeni. Balkanski saveznici su imali vojnu silu od oko 600.000 vojnika, što je bilo više nego dovoljno za Tursku. Crna Gora je počela operacije 8. oktobra, a ostali 18. oktobra, a već 4. novembra Turska je tražila posredovanje velikih sila. Dvadeset petog novembra Turska je zatražila pregovore o primirju, koje je potpisano već 3. decembra. Taj zaista munjeviti rat je pokazao u kojoj meri je Balkanski savez imao smisla i šta sve može da znači u budućnosti. Balkanske zemlje su skoro udvostručile svoje teritorije i stanovništvo i same rešile istočno pitanje.

Mnogo se kasnije pisalo o karakteru toga rata. Tucović je postavio tezu o zavojevačkom ratu, a većina drugih je mislila da se radi o oslobodilačkom. Neosporno je da se rat vodio pod okriljem načela samoopredeljenja naroda, gde su četiri balkanske zemlje ušle u rat zbog oslobođenja svojih sunarodnika u višetetničkoj Turskoj. No, teritorije koje su odvojene od Turske

nisu bile nastanjene samo Srbima, Grcima i Bugarima, nego i nekim drugim narodima: Makedoncima, Albancima, Jevrejima, Turcima, slovenskim muslimanima i Cincarima. Naravno da su Srbi, Grci i Bugari iz novih oblasti doživeli te ratove kao oslobođenje, ali je veliko pitanje šta je sa ostalima? Turci su, svakako, sve to doživeli kao veliki poraz i u ogromnoj meri se iselili u preostalu Tursku, dok su Jevreji i Cincari sve to posmatrali sa zabrinutošću. Sudbina Cincara je poznata: oni su veliki gubitnici balkanskih ratova, jer su ih okolne nacije asimilovale i u svakom pogledu onemogućile. Veliki deo njih otišao je i u prekomorske zemlje. Cincari naprosto nisu dobili šansu da se razviju do nacije. Uzrok tome je i socijalni: bili su stočarski narod, a i nesklonost istorije takvom razvoju. Jevreji su, naravno, urbani narod, te su time, kao i svojom predugom istorijom, otporniji na asimilaciju, iako ih je i to čekalo. Jevrejima je, u načelu, višetnička zajednica odgovarala i oni su se osećali vrlo ugodno pod okriljem turskog sultana. Njihova trgovačka moć se nesmetano razvijala, a poznata turska ravnodušnost prema upražnjavanju religioznosti drugih etničkih zajednica omogućavala im je da se nesmetano razvijaju kao narod. Solun je bio prepun Jevreja, kao i drugi sredozemni gradovi u Turskoj, što posle balkanskih ratova neće biti slučaj. Epoha nacionalnih država na Balkanu je, u osnovi, nepovoljna po jevrejsku populaciju. Paranoična je bila pozicija slovenskih muhamedanaca, koji su religijom bili vezani za Tursku, a poreklom za turske protivnike. No, njihove pozicije u vreme turske uprave bile su znatno povoljnije nego što će dobiti u novo vreme. Razlog tome je višetnički karakter Turske, odnosno nacionalna agresivnost novih balkanskih država. Oni su ceo dvadeseti vek u potrazi za identitetom i, u osnovi stvari, isto kao Cincari i Jevreji, imaju mogućnost razvoja samo u višetničkoj zajednici. I Srbi, kao i ostali pobednici u tim ratovima, odmah su krenuli da ih asimiluju, što su delom uspeli, a delom ne, tako da su se do dana današnjeg održale njihove jake zajednice u Sandžaku, Makedoniji i Bugarskoj. Albanci su ni krivi ni dužni iz balkanskih ratova izašli kao pobednici, a da u njima praktično ni-

su ni učestvovali, a kad jesu onda je to bilo na turskoj strani. Na Londonskoj konferenciji 17. decembra odlučeno je da se prizna Albanija, što je i učinjeno. Razlog tome je austrougarski stav da se Srbiji spreči izlazak na more, što je inače bio njen ratni cilj. Albanski narod je u sebi bio podeljen između tri religije, sa plemenskom organizacijom života, okružen agresivnim susedima (Srbijom, Crnom Gorom, Grčkom i Italijom) i u osnovi stvari nije bio sposoban da se nacionalno uspostavi na nivou države. Albanski narod je u znatnoj meri zaostajao od drugih balkanskih naroda, i njegovo nacionalno uspostavljanje će se desiti tek krajem dvadesetog veka. Takva jedna nezrela zajednica je mogla da egzistira u višetetničkoj Turskoj, ali u konkurenciji sa nacionalnim susednim državama nije imala neku šansu. Zbog toga je prelazak u austrougarsku interesnu zonu za Albance bilo najbolje moguće rešenje. To ih je štitilo, iako ne uvek uspešno, od agresivnih suseda, a omogućavalo im je da se ponovo nađu pod zaštitom jedne višetetničke zajednice, što znači da nisu surovo terani na uspostavu nacionalne koherentnosti, za šta očigledno nisu bili spremni.

Ipak, najveći gubitnici balkanskih ratova su Sloveni pravoslavne vere, koji su imali svoj zaseban jezik i u određenoj meri izgrađenu subjektivnost. Sami su došli do stava da im Turska nije najpogodnija zajednica, o čemu svedoči i Ilindenski ustanak iz 1903. godine, u kome se diglo na oružje preko trideset hiljada ljudi. Za razliku od Jevreja, Cincara i Albanaca, koji su, istina, imali svako svoje interese za opstanak u Turskoj, kod ovog stanovništva je sazrela svest o izlasku, te su zato dočekali srpske i bugarske trupe kao oslobodioce. Grčka se do danas prema toj populaciji odnosi nacionalno agresivno i ne priznaje je, dok su Bugarska i Srbija vodile dugi propagandni i crkveni tihi rat na toj teritoriji, u kome je Bugarska bila uspešnija. Ni Srbija, ni Bugarska, kao ni Grčka, nisu na to stanovništvo gledali kao na nešto subjektivno nego samo kao na objekat svog proširenja. U Bugarskoj je bio većinski stav da se tu radi o bugarskom stanovništvu, a u Srbiji je, pored stava o srpskom karakteru makedonskih Slovena, postojao stav i o njihovom ne-

utralnom etničkom karakteru. Ovaj drugi stav je iznosio Jovan Cvijić, i bio je prihvaćen od strane Pašića i drugih značajnih političkih ličnosti. Cvijić polazi od toga da se makedonski Sloveni nisu još konstituisali kao nacija i da će se to desiti u idućem vremenskom periodu, a da će na taj način biti kooptirani ili u srpski ili u bugarski nacionalni korpus, u zavisnosti u kojoj će državi živeti. Cvijić, kao i svi konzervativci, vidi osnovu nacije samo u religiji i državi. Pripadnici takvog stava očigledno ne razumeju procesualnost nacionalnog zrenja. Cvijićevo stanovište radikalske vlade je makedonske Slovene postavljalo kao građane drugoga reda. Kosta Stojanović je kasnije napisao sledeće: „Trebalo je proći Makedoniju i Staru Srbiju posle dve godine naše uprave, pa osetiti sve pogreške koje smo počinili našom suludom upravom u ovoj zemlji. Kad smo silom izbačeni iz novih oblasti svako je od nas izneo utisak, ne samo da nijedno oko za nama nije zaplakalo, već da se u ovom narodu, koga smo mi od petvekovnog robovanja turskog oslobodili, oteo uzdah i osetilo i donekle i zadovoljstvo što se je nas kurtalisao“.^{28, 29} To stanovništvo je dobilo samo silne obaveze, a u subjektivnim ili biračkim pravima nije bilo izjednačeno sa drugima. Sve to je, naravno, pratila teška pljačka i korupcija, gde su čak članovi vlade kupovali u bescenje ogromna imanja, te je Makedonija postajala polako privatni posed srbijanskih političara i gazda. Srbijanska administracija je u Makedoniji odmah posle balkanskih ratova pokazala da Beograd tuđu zemlju smatra ratnim plenom, a ne oslobođenom. Iako su makedonski pravoslavni Sloveni bili negde na pola puta između nacionalnog definisanja i nacionalne apatije, ponašanjem Srbije su realno dovedeni u situaciju da žale za turskom administracijom. Svojetanje makedonske nacije ostaje konstanta konzervativne ideje do današnjih dana, a ponašanje Srpske pravoslavne crkve prema makedonskoj je samo izraz tog opšteg stava.

Sve u svemu, sa narodnosnog gledišta, može se reći da je Prvi balkanski rat imao oslobodilački karakter za pripadnike srpske, bugarske i grčke nacije koji su se nalazili na novoosvojenoj teritoriji, a da je za sve druge to bilo vrlo nepovoljno. Za

većinu je taj rat značio dolazak novog i daleko goreg gospodara. Pošto većina toga stanovništva nisu bili Bugari, Srbi i Grci, nego pripadnici drugih etničkih zajednica, može se utvrditi da se sa narodnosnog stanovišta Prvi balkanski rat ipak ne može nazvati oslobodilačkim, iako je u manjoj meri i to bio. Sve četiri države su novoosvojene teritorije shvatale kao ratni plen i pokušavale silom da nametnu sebične interese.

Drugi momenat Prvog balkanskog rata je socijalni, i tu se može reći da je došlo do značajne promene, jer su turski istočnjački odnosi zamenjeni evropskim rudimentarno kapitalističkim. Ali dolazak nekih kapitalističkih odnosa ne znači i realan boljitak za stanovništvo, naročito kad im se to nameće spolja i u jednom prljavom kompradorskom obliku. Srbiji ili Bugarskoj je bio potreban skoro ceo vek da iznese svoju buržoaziju i to je bio težak i mučan proces. Sad se odjednom ta buržoazija ustremila na dohodak i posede novoosvojenih krajeva da bi popunila socijalnu prazninu nastalu odlaskom turskih aga i begova. Iza vojničkih pušaka su stizali prestonički posrednici, a iza njih poreznici i žandarmi. Nazadni i neslobodni društveni odnosi odstranjeni su Prvim balkanskim ratom, ali drugi nisu uspostavljeni, nego su te teritorije bile u stanju polukolonijalizma. Stoga se Prvi balkanski rat ni u socijalnom smislu ne može nazvati oslobodilačkim, iako je imao neke elemente toga.

Drugi balkanski rat je ponajbolje pokazao da Prvi balkanski rat uglavnom nije bio emancipatorski. Od četiri saveznice Crna Gora je bila na znatno nižem ekonomskom, društvenom, vojnom i političkom stepenu nego ostale tri, koje su bile vrlo sličnog istorijskog razvoja. I Srbija i Grčka i Bugarska su biće svoje nacije tada obrazovale na konzervativnoj političkoj ideji i nacionalnoj homogenizaciji. Bugarska je imala najjaču vojsku, Grčka najveće međunarodne simpatije, a Srbija najveće probleme.

Rezultat Prvog balkanskog rata je bio polovičan po Srbiju, jer je jedan ratni cilj ostvarila (vardarska dolina), a drugi (izlaz na more) nije. I pored toga što je dobila preko 30.000 km² teritorije i milion i po novih stanovnika, Srbija je na određeni način bila nezadovoljna. Dominantna teza u nacionalnoj isto-

riografiji jeste da je Srbija takvim rezultatima Prvog balkanskog rata bila prinuđena na revidiranje ugovora iz 1912. godine. Tim ugovorom je Bugarskoj pripadala Makedonija od Krive Palanke do Struge, što znači da bi time Srbija izgubila direktnu teritorijalnu vezu sa Grčkom, jer bi Bugarska i Albanija imale zajedničku granicu. To je svakako bilo nepovoljno po Srbiju, ali je veliko pitanje da li je to bio razlog napuštanja ugovora iz 1912. godine. Taj ugovor je delo Milovana Milovanovića i njemu se Pašić od samog početka otvoreno suprotstavljao. Pašić je odbijao pomisao o deljenju tzv. sporne zone sa Bugarskom i, od trenutka kada je posle Milovanovićeve smrti preuzeo vladu, radio je, istina vrlo vešto i prikriveno, na tome da se stvori argumentacija za reviziju Milovanovićevog ugovora. To je bilo znatno pre stvaranja albanske države, što govori da Pašić ne bi predao dogovorene delove sporne zone Bugarskoj i da je Srbija dobila Skadarski vilajet, odnosno izlaz na more u severnoj Albaniji. Nije Pašića na reviziju ugovora naterala nevolja zbog nemogućnosti izlaska na more, nego cvijićevsko ubeđenje da je celu spornu zonu moguće uključiti u srpski nacionalni korpus. U Srbiji je samo jedan čovek smatrao da „jedino pravo, trajno, za sve balkanske narode, za Srbe i Bugare u prvom redu, korisno rešenje makedonskog pitanja, to je pošten iskren sporazum na osnovu tačnog razgraničenja sfera interesa srpskih i bugarskih, sa obzirom pre svega na životne potrebe srpske i bugarske, čije zadovoljenje može jedino osigurati njihovu državnu samostalnost“. Milovan Milovanović je ove reči napisao još 1898. godine i držao ih se do kraja. Posle njegove smrti nije više bilo političke volje za podelu Makedonije sa Bugarskom. To što ni u Bugarskoj nije bila mnogo bolja situacija ne skida sa Srbije odgovornost za izbijanje Drugog balkanskog rata, iako je Bugarska formalni izazivač toga sukoba. Može se reći da je dominantna konzervativna ideja u Srbiji odbila rešavanje makedonskog pitanja i po principu samoopredeljenja makedonskih Slovena, a i po principu podele sa Bugarskom. To je jedan od najodlučnijih momenata srpske moderne istorije, jer će sve do kraja Drugog svetskog rata nerešeni

odnosi sa Bugarskom donositi Srbiji, a kasnije Jugoslaviji, silne probleme. I u Prvom i u Drugom svetskom ratu sačuvale bi se nebrojene ljudske glave da nije bilo preterano agresivne politike konzervativne ideje prema Makedoniji. Srbija je zaista prevarila Bugarsku i nikakvo navođenje olakšavajućih objektivnih okolnosti ne može da ublaži tu ocenu. Tako je mislilo i evropsko javno mnjenje, tako misli i svetska istoriografija danas. To što nacionalna istoriografija u Srbiji misli drugačije, samo govori o njenom konzervativnom podstoju.

Bugarska država je 30. juna 1913. godine napravila izuzetno pogrešan potez: Bugarske trupe su napale srpske položaje na Bregalnici. Iako je Bugarska u svojim zahtevima neosporno bila u pravu, ovaj napad je nju doveo u situaciju izazivača rata. Protiv Bugarske, svaka iz svojih razloga, digle su se sve balkanske države osim Austro-Ugarske. Već 20. jula Bugarska je zatražila primirje i Bukureštanskim mirom Srbija je zadržala zaposednute teritorije, a Grčka i Turska su se proširile. Čak je i Rumunija ostvarila dobitke. Tako je Bugarska ispala veći gubitnik u balkanskim ratovima od same Turske, jer je Turska uspela da povрати deo izgubljenih teritorija i ipak obezbedi evropsko zaleđe Carigrada. Iako je Srbija bila ubeđena da je time zatvoreno makedonsko pitanje, ono će ostati otvoreno sve do stvaranja socijalističke Jugoslavije i priznanja Makedonije kao federalne jedinice. Socijalistička ideja je to pitanje rešila i to zato što konzervativna ideja nikad nije imala snage za to. U međuvremenu se to pitanje otvaralo neprekidno i uvek opterećivalo Srbiju. Ta velika bregalnička vojna pobeda je bila veliki trijumf konzervativne političke ideje, ali se, u stvari, radilo o početku poraza te ideje kod Srba. Makedonsko pitanje je zatvoreno onako kako je još Garašanin preporučivao: vojnim osvajanjem i prisajedinjenjem novih teritorija. Stanovništvo tih teritorija i ekonomska i prirodna bogatstva su se smatrala ratnim plenom. Taj obrazac će ostati dominantan u državnom rezonu Srbije i u Prvom svetskom ratu, i u periodu posle njega, i krajem dvadesetog veka, kada će konzervativna politička ideja ponovo oživeti.

KONZERVATIVNA POLITIČKA IDEJA U PRVOM SVETSKOM RATU

Od avgusta 1912. pa do kraja Prvog svetskog rata, uz povremene ostavke, krize vlade ili koalicije, na čelu vlade nalazio se Nikola Pašić. Staroradikali su izneli taj najznačajniji period srbijanske, pa i srpske istorije. Protivno Milovanovićevim procenama, Pašić, uostalom kao i većina intelektualaca, pa i običnog sveta, smatrao je da se može i protiv Bugarske i protiv Austro-Ugarske. Njegove izjave u periodu posle Drugog balkanskog rata i sarajevskog atentata, kao i izjave koje je kasnije davao, govore da je znao da rat sa Austro-Ugarskom sledi, ali da se nadao da će do njega doći kasnije. Po nekim izvorima, smatrao je da je optimalni predah za Srbiju tri, po jednoj njegovoj izjavi, deset-petnaest, a po kasnijem svedočenju, čak dvadeset pet godina. Razlozi takvim stavovima su bili dvojaki: diplomatski i realni.

Izašavši kao pobednik iz dvaju balkanskih ratova Srbija je dobila izuzetno veliki međunarodni prestiž, a naročito je porastao njen ugled kod drugih Južnih Slovena. Ona se nije više nalazila u poziciji kao u vreme aneksione krize, kada većini diplomata u Evropi nije bilo jasno zašto se Srbija buni oko Bosne i Hercegovine. Ojačana teritorijom i stanovništvom preti-la je da zaista odigra ulogu južnoslovenskog Pijemonta. Iako su u Austro-Ugarskoj živele dve trećine Južnih Slovena, Srbija je posle balkanskih ratova dobila veću težinu u rešavanju južnoslovenskog pitanja od Beča. Zbog toga je morala biti vrlo obzirna u svojim diplomatskim akcijama, da ne bi pokvarila međunarodnu poziciju koju je imala.

Iza tog međunarodnog ugleda krila se vrlo tužna stvarnost Srbije. Balkanski ratovi su zemlju još dodatno iscrpeli, u javnim finansijama država je, u osnovi, bila bankrotirala i bila je zaista nepodnošljivo zadužena i prema inostranstvu i prema svojim građanima. Srbija je bila veliki finansijski bolesnik. Stanje vojske je uglavnom kao i stanje finansija, i tako je bilo i u Srbiji. Vojska ovenčana slavom, vojska dobrih vojnika i ofici-

ra, visokog morala itd., ali bez municije, nedovoljno opremljena, ništa nije zanovljeno posle ratova. Balkanski ratovi su, kao i uvek, pali na teret srbijanskom selu, te se potencijalni vojni obveznik nalazio u očajnom ekonomskom i društvenom položaju. Novoosvojene teritorije u Staroj Srbiji i Makedoniji nisu donosile značajnije prihode, jer su se tamo ostrvili beogradski političari, trgovci i bankari. Najmanji problem je bilo dvadeset i nešto hiljada ljudskih glava koje su izgubljene u balkanskim ratovima, Srbija je uvek bila laka na prinošenju života svojih podanika, uostalom to su bile seljačke glave. U takvoj situaciji niko razuman ne bi priželjkivao brz sukob sa Austro-Ugarskom. No, da li je bilo tako?

I sama Austro-Ugarska se nalazila u velikim nevoljama. Ekonomski je relativno zaostajala u odnosu na druge evropske sile, i da nije bilo još zaostaliye Rusije, bila bi zaista najslabiji ekonomski partner Evrope. Agrarni karakter Ugarske opterećivao je ne samo ekonomiju nego i unutrašnje odnose. Previše Slovena je otvorilo niz kriza. Južnoslovensko pitanje je bilo pred eksplozijom. Austro-Ugarska je imala rešenje za to pitanje, treći entitet, ali su unutrašnje blokade bile vrlo jake. Rat i za samu Austro-Ugarsku nije bio neko srećno rešenje, jer je pretio da radikalizuje sva otvorena pitanja, a pre svega južnoslovensko i ugarsko. I ponašanje u vreme balkanskih ratova govori da ta zemlja i pored sve spoljašnje bahatosti i agresivnosti nije bila spremna za rat, ne zato što se bojala Srbije ili Rusije, nego zato što se bojala sebe. Rusija je Austro-Ugarsku balkanskim ratovima samo testirala.

Pa zašto su te dve zemlje ušle u rat kad im u osnovi nije odgovarao? Odgovor je kratak: širi evropski procesi.

Prvi svetski rat je, u osnovi, počeo 1912, a ne 1914. godine. Evropa do 1912. ima dve velike evropske višenacionalne države: Tursku i Austro-Ugarsku. Iako su bile nemerljivo različite, imale su i mnogo sličnosti, pre svega odnos prema svojim etničkim zajednicama. Naime, obe države su imale visok stepen tolerancije prema svojim mnogobrojnim narodima i počivale su na principu međusobnog nacionalnog straha. Ta ravnoteža

straha zasnovana je na predvidljivosti pozicije žrtve, jer svaki narod koji naruši ravnotežu postaje žrtva. Te dve zajednice su garantovale i vanrednu poziciju Jevrejima, jer su mogle da trpe i prenacionalni jevrejski princip. Balkanski savez je vojnički porazio Tursku, i to samo po sebi ništa ne znači, jer je Turska izgubila premnogo ratova, a nije bila srušena. Ovoga puta taj poraz nije bio spoljašnji, nego suštinski, jer su izgubili od mladih probuđenih nacionalnih država. Prvi balkanski rat je bio polemika između principa višenacionalnosti države i principa jednonacionalnosti. Pobedio je, i to više nego lako, princip nacionalne države. Te jeseni 1912. doživeo je poraz princip na kome se zasnivala i Austro-Ugarska. Njena pozicija velike sile i unutrašnji problemi sprečili su je da se u tu polemiku uključi direktno. Mnogima se još činilo da je Turska propala zbog islama i orijentalizma, dok se Austro-Ugarska zasniva na katoličanstvu i najstarijim evropskim vrednostima. No, realniji su shvatali da se radi o dubljim evropskim procesima. Naprosto, dolazilo je vreme nacionalne države na Balkanu i srednjoj Evropi.

Srbija je u tom procesu bila predvodnik, i to zbog svog geografskog položaja i rezultata Drugog balkanskog rata. Logika stvari je terala tu siromašnu i nesređenu zemlju da na krilima istorijskog principa nacionalne države razori i drugu veliku evropsku višenacionalnu državu i da za to plati preteranu cenu u ljudskim životima i idejama.

No, sve to je bio samo jedan od momenata uzroka Prvog balkanskog rata, jer su njegovi osnovni uzroci, uostalom, kako to već pripada velikim događajima u istoriji, pre svega ekonomskog ishodišta. Poredak u Evropi, koji je postavljen još Bečkim kongresom, a koji je preživeo i 1848. godinu, nije se srušio zbog političke konkurencije velikih sila nego zbog konkurencije njihovih ekonomija. Imperijalizam je nužnost građanskoga načina proizvodnje, a ne neka slučajnost. Sfera ekonomskog građanskog društva u Evropi, pa i u SAD, krajem devetnaestog veka i početkom dvadesetog, obeležena je progresivnim porastom stanovništva i industrije. Razvijaju se srednji

društveni slojevi i u velikoj meri se razvija sfera potreba, što doprinosi razvoju i načinima da se te potrebe zadovolje. To dovodi do značajne specijalizacije rada, a time i do zavisnosti društvenih slojeva vezanih za rad do celokupnog društvenog procesa rada. Nije više u pitanju zanatlija koji je ekonomski i društveno otporan, nego industrijski radnik koji je neuporedivo neotpornija klasa. Rđava beskonačnost logike industrijskog kapitala galopirajuću specifikaciju rada nadomeštava progresivnim ukрупnjivanjem procesa proizvodnje, pa i vlasništva. Onaj ko ne pripada višim slojevima polako se odvaja od svih prednosti koje nosi građansko društvo sa sobom, prednosti obrazovanja, samopoštovanja, religije itd. Na političkoj ravni se, shodno ekonomskim procesima, dešava ukрупnjivanje političke volje, čak i kod zajednica koje počivaju na liberalnim principima, poput britanske i američke. I u samom liberalizmu je pobedio stav da treba vladati uz saglasnost većine, a ne dozvoliti vladavinu većine. Nagomilana imovina na jednoj strani nije značila i nagomilavanje duha i progresa, nego baš suprotno od toga. Preterana razlika između onih koji imaju i onih koji nemaju, a što će se pokazati tek u velikoj ekonomskoj krizi i Ruzveltovom i Kejnsovom rešenju, nije mogla da se reši vanekonomske sredstvima, makar se vodila najiskrenija skrbničko-socijalna politika. Uostalom, dolazak do sredstava za život van procesa rada protivan je osnovnom principu građanskog društva i, kad bi skrbnička logika bila dominantna, građansko društvo bi se urušilo. Javlja se potreba da se pacifikuju oni uz čiju se saglasnost vlada dovodi do nacionalizma i šovinizma. Radnički pokret sa jedne strane, a nacionalizam i šovinizam sa druge, samo su dva dominantna izraza nemogućnosti građanskog društva u vreme imperijalizma da reši svoju osnovnu antinomiju. Najjednostavniji način da se ta antinomija i opreka ublaži jeste imperijalizam, gde se ta opreka proturuje van matične zemlje u zemlje nižeg ili nikakvog istorijskog razvoja. Londonska sirotinja je bila veći generator britanskog imperijalizma od londonske aristokratije, odnosno londonska aristokratija umanjuje problem londonske sirotinje

imperijalizmom i kolonijalizmom. U isto vreme, imperijalizam ima i svoju jasnu ekonomsku snagu, jer se radi o onom istom principu zbog koga se pobunilo trinaest kolonija: sa jedne strane sirovinaska baza, a sa druge potrošač industrijskih proizvoda. Zbog svega toga građansko društvo nužno izlazi iz svog nacionalnog korpusa i teži planetarizaciji. U tom širenju nastaje konkurencija između nacionalnih građanskih društava, što direktno dovodi do sukoba. Taj sukob više ne može biti lokalni ili regionalni, jer se radi o ambiciji konkretnog građanskog društva za planetarizacijom, nego nužno postaje svetski. Paradoks Prvog svetskog rata je u tome da je rezultat toga rata bio poznat pre njegovog početka: planetarizacija građanskog ekonomskog društva. Ali, taj rezultat je, kako dobra pravila mudrosti nalažu, i razlog tome ratu.

Balkanska i srednjoevropska priča o nestanku dve velike višenacionalne carevine samo je izraz toga procesa, a ne njegov suštinski tok. Vojnička superiornost nacionalnog principa nad Turskom u Prvom balkanskom ratu pokazala je da taj princip može biti silna prepreka pokušaju planetarizacije jednog pojedinačnog građanskog društva, konkretno nemačkog. Taj rezon je uveo Srbiju u rat i izveo je iz rata kao Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prvi svetski rat je bio opoziv Bečkog kongresa, a balkanski ratovi su bili opoziv Berlinskog kongresa. Bečki kongres je obezbedio najtrajniji evropski poredak u modernoj istoriji i nije bilo nimalo lako dovesti ga u pitanje, dok je Berlinski kongres, rešavajući istočno pitanje, postavio odnose na Balkanu koji nisu u toj meri konzervirani kao opšteevropski. Zbog toga su balkanski ratovi i izbili pre Prvog svetskog rata. Uopšteno kazano, veza između Bečkog i Berlinskog kongresa odredila je vezu između balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Berlinski kongres je rešavao istočno pitanje tako da ne dovede do poremećaja ravnoteže između velikih sila, odnosno da ne dovede u pitanje rezultate Bečkog kongresa. Zbog toga je rušenje rezultata Berlinskog kongresa, što je bio Prvi balkanski rat, dovelo do rušenja i rezultata Bečkog kongresa, odnosno ravno-

teže u Evropi. Prvi balkanski rat je doveo do faktičkog stanja koje je protivno principima jednovjekovnog postnapoleonovskog evropskog poretka.

Na Berlinskom kongresu je centralno mesto imao status Bosne i Hercegovine, koja je iz ruku jedne višenacionalne zajednice, Turske, prešla u ruke druge takve zajednice, Austro-Ugarske. Aneksiona kriza i držanje velikih sila, posebno Rusije, pokazali su u kojoj je meri Bosna i Hercegovina ostavljena na raspolaganje Austro-Ugarskoj. Zbog toga se rušenje rezultata Berlinskog kongresa izvršava u potpunosti tek revizijom rešenja o Bosni i Hercegovini. Milovan Milovanović je pokušao u vreme aneksione krize da na mala vrata izvrši takvu reviziju, putem povezivanja Srbije i Crne Gore preko teritorije Bosne i Hercegovine, te da na taj način izbegne ratno rešenje. Ali, u tome nije uspeo. Pašić je rezultatima balkanskih ratova izvršio reviziju velikog dela rezultata Berlinskog kongresa, ali nije izmenjen osnovni stav: položaj Bosne i Hercegovine. Logika stvari je terala Srbiju u pravcu da taj polovični posao završi. Zbog toga su se čuli pucnji u Sarajevu.

Retko šta je od srpske nacionalne istorije ušlo u svetsku historiografiju kao pitanje o odgovornosti Srbije za Prvi svetski rat, odnosno za sarajevski atentat. I pored više nego skromnih istorijskih izvora, i to više izjava i sećanja a ne dokumenata, neobično je jako, ako ne i dominantno, istoričarsko mnjenje da je srpska vlada u najmanju ruku znala, ako ne i organizovala akciju oko sarajevskog atentata, te da zbog toga snosi odgovornost za izbijanje Prvog svetskog rata. Ono što je nesporno jeste da su postojale jasne veze atentatora sa „Crnom rukom“ i da su uvežbavani i naoružani iz toga izvora. Čak je sporno da li je cela organizacija „Crne ruke“ stajala iza akcije, ali glavno krilo oko Apisa, Tankosića i drugih svakako jeste. Sa austrougarske strane je još više toga sporno: zašto se Franc Ferdinand baš na Vidovdan pojavljuje u Sarajevu, zašto nisu ozbiljno uzimana u obzir, istina stidljiva i nemošta, upozorenja srpske vlade da tu akciju ne čini? I što je najznačajnije od svega, zašto je prestolonaslednikovo obezbeđenje izgledalo

onako kako je izgledalo? Naime, prosto je neverovatno da obezbeđenje jedne od najznačajnijih evropskih političkih ličnosti dozvoli šaćici mladića, skoro dece, da izvrše atentat iz neposredne blizine. Mnogo toga još u bečkim i peštanskim postupcima izaziva sumnju. Priprema i tok akcije, što je dosad vrlo precizno rekonstruisano, govore o jednom vrlo niskom nivou profesionalnosti, da ne kažemo o amaterizmu. Zaista je neobično da uspe akcija koja je pripremana na takav način. Kada se sve to odvaga, ima se utisak da se prestolonaslednik Franc Ferdinand, koji je bio najčuveniji i najtrofejniji lovac na krupnu divljač svoje epohe, našao u poziciji divljači koju je tako strasno lovio. Prošao je kao jelen ili vepar iz slavonskih ili bosutskih šuma, što su bila njegova omiljena lovišta, koga su psi goniči isterali pred čeku gde su čekale mlade i nevešte lovokradice. Psi su tako dobro izvršili svoj progon da čak i tako loše naoružane i nevešte lovokradice nisu mogle promašiti. Lovokradice su, naravno, uhvaćene, a lovinu je odneo neko drugi.

Organizacija „Crna ruka“ i Apis prevazilazili su značaj tajne službe neke države, jer „Crna ruka“ nije bila kontrolisana od strane legalnih centara moći, odnosno bila je politički najznačajniji faktor Srbije, pored vlade. Neki put je radila u korist vlade, neki put potpuno samostalno, a neki put i protiv vlade. Ono što je u svemu bitno, nikom u Srbiji nije padalo ozbiljno na pamet da toj organizaciji stane na put, nego baš suprotno od toga. Iako je istorija „Crne ruke“ istorija beščašća, ubistava, zavera i mraka, i danas se još prenosi mit o toj organizaciji kao časnoj i nacionalnoj. U njenoj ideologiji je nacionalni momenat bio osnovni, ali je shvatan na način najveće nužnosti konzervativne političke ideje. Da li je vlada znala za akciju obučavanja i naoružavanja budućih atentatora, nije mnogo ni bitno. Daleko je značajnije da vlada nije ni pokušala da spreči u delovanju takvu organizaciju, koja svakako ne priliči parlamentarnoj demokratiji koju je Srbija onda imala. Ne treba ni govoriti da je Pašić bio najveštiji taktičar srpske političke scene. Njegova najmoćnija osobina je bila ta da se znao koristiti

svojim protivnicima. Umeo je, kada nailazi problem koji se mora rešiti na nepopularan način, da to rešavanje vešto poturi protivnicima, a da sam ostane čist. Milovanović je naknadno shvatio da ga je Pašić poturio u aneksionalnoj krizi, i to zato da bi se kriza prebrodila i da neko drugi bude kriv za ono što se inače moralo uraditi. Stiče se utisak da se i kod Balkanskog saveza radi o sličnoj akciji. Kada se ono neminovno uradi i kada se bura smiri, onda ponovo nastupa večni Pašić i objašnjava da sve to nije valjalo i tera dalje po svome. Teško je verovati da i „Crna ruka“ nije korišćena na takav način. Stari majstor politike je vrlo dobro znao šta oni mogu da urade i šta moraju. Bolje je on znao njih, nego oni njega. On je njih više puta iskoristio, a nije poznato da su oni uspjeli njega makar jednom. Ipak su oni bili politički nedorasli, iako neobično opasni.

Prosto kazano, ako možda i ne postoji subjektivna odgovornost vlade Kraljevine Srbije za sarajevski atentat, objektivna svakako postoji. Iako su na teritoriji Austro-Ugarske austrougarski građani pucali na austrougarskog političara, oružje, organizacija i ideja su bili sa one strane Drine. I to je bila druga velika pogreška konzervativne političke ideje; prva je, naravno, nepoštovanje ugovora sa Bugarskom iz 1912. godine.

Pogreška je u tome što se, izazivajući rat, Srbija postavila tako da primi najžešći vojni udarac. Kao i u Drugom svetskom ratu, bez veće nevolje se ušlo u rat i zbog toga platilo daleko više nego što se moralo sa mudrijom politikom. Ta nestrpljivost konzervativne ideje u pogledu rata je razumljiva, jer ona u načelu ne računa sa vrednostima života svojih podanika, za ekonomska dobra ne zna kao za nacionalnu kategoriju, nego samo za ličnu itd. To naprosto izlazi iz ideje konzervativizma.

Iako smo utvrdili da objektivna strana odgovornosti za sarajevski atentat postoji, ostaje da se dokaže umišljaj. Ovakvo krivično-pravno postupanje sa jednom istorijskom politikom je nužno, ne da bi se ona osudila nego da bi se razumela. Nije poznato da je neko postavio pitanje da li je srpska vlada bila svesna da izaziva svetski rat? To pitanje je u svemu osnovno.

U ponašanju vlade posle atentata vide se dva mnjenja koja jasno upućuju na to da srpska vlada nije imala nameru da iza-zove svetski rat, nego nešto drugo. Ta dva mnjenja su da Rusi-ja ulazi u rat zbog Srbije i da će rat kratko trajati. Neposredno pre početka rata ambasador u Petrogradu piše vladi: „Sadašnji momenat je jedinstven, pošto je Rusija rešena ići do kraja i iz-vršiti istorijsko delo. Po mom mišljenju ukazuje nam se sjajna prilika iskoristiti mudro događaj i ostvariti potpuno ujedinje-nje Srba. Stoga je želeći da nas Austro-Ugarska napadne. U slu-čaju tome napred u ime Boga“. Iako su neki skloni da ove oce-ne ambasadora Spalajkovića vežu za njegov neobuzdani tem-perament (naime, Spalajković je ostao čuven po tome što je na prvom prijemu za ambasadora pljunuo u lice Vladimira Iljiča Lenjina nazvavši ga nemačkim špijunom), ipak se ne radi o emfatičnosti jednog čoveka nego o rezonu konzervativne ide-je. Pašićevo shvatanje diplomatije je bilo takvo da Srbija treba da nametne svoje ciljeve Rusiji ili nekoj drugoj velikoj sili, dok je Milovanovićevo bilo suprotno, odnosno on je mislio da Sr-bija treba svoje interese da provuče kroz interese velikih sila. Taj izveštaj petrogradskog ambasadora nedvosmisleno poka-zuje da se radilo o jasnoj politici vlade da povede rat sa Austro-Ugarskom. Ona je mislila da će taj rat kratko trajati i to iz dva razloga: prvo, Evropa već dugo nije imala dužeg vojnog sukoba, i drugo, balkanski ratovi su bili kratkotrajni, a njihov značaj izuzetno velik.

Sve to govori da srpska vlada nije krenula u svetski rat, od-nosno u reviziju rezultata Bečkog kongresa, nego u treći bal-kanski rat, odnosno u završetak revizije rezultata Berlinskog kongresa. Ono što je započeto sa dotadašnja dva balkanska ra-ta sada se ovim trećim i najznačajnijim dovodilo do kraja, jer se rešava pitanje Bosne i Hercegovine, a time i celo istočno pi-tanje. Princip novog rešavanja istočnog pitanja bio bi nacio-nalni, te bi novonastala država bila nacionalna srpska država. Pošto položaj Austro-Ugarske nije bio određen samo Berlin-skim kongresom nego i Bečkim, odnosno pre svega Bečkim, njen ulazak u rat je otvarao mogućnost revizije rezultata i Beč-

kog kongresa, odnosno izazivao je svetski rat u kome je bila vrlo neizvesna sudbina Austro-Ugarske. No, to je bila briga austrougarske, a ne srpske vlade. Da su na austrougarskoj strani toga bili svesni, govori i čuvena izjava cara Franje Josifa: „Ako monarhija već treba da propadne, onda neka barem pristojno propadne“. Mnjenje da će Rusija ući u rat zbog Srbije, a ne zbog svojih interesa, govori o tradicionalnoj srbijanskoj istorijskoj prepotentnosti, ali i o nerazumevanju poretka u Evropi koji je uspostavljen Bečkim kongresom. Sve u svemu, 1914. godine vodi se treći balkanski rat, a tek 1915. za Srbiju počinje Prvi svetski rat.

Treći balkanski rat je završio relativno uspešno po Srbiju, jer je zaključno sa Kolubarskom bitkom uspela da sačuva svoje dotadne granice i izbacila u potpunosti Austro-Ugarsku van iz Srbije. Srpski vojnik, koji je u prethodnim godinama umeo dobro da ratuje na tuđoj zemlji, sad je na svom zemljištu pokazao vanredne rezultate, i pored hronične nestašice osnovnih vojnih i intendantskih sredstava. Taj vojnik je bio seljak koji je na Srbiju gledao kao na prošireno selo i borio se za njivu, ženu i decu. Mnogi od njih neće 1915. hteti da napuste Srbiju jer time ostavljaju svoju njivu, ženu i decu. Oficirski kadar je bio najveća vrednost te armije, jer su ti ljudi, većinom seljački sinovi, iznikli iz ratova. Zločini koje je izvršila austrougarska vojska (bilo je mnogo primera u Mačvi da zločine vrše Hrvati i Srbi) nad civilima, a što dotle nije bio rašireniji ratni običaj, dodatno su ojačali moral trupa. Srbija je vojnički pobedila na svojoj teritoriji, ali nije uspela da ostvari svoj drugi ratni cilj: prebacivanje rata na teritoriju Austro-Ugarske. Prebacivanje trupa u Srem rezultiralo je povlačenjem i izuzetno velikim represalijama nad lokalnim srpskim stanovništvom, dok je u potpunosti propao plan za dizanje ustanka u Bosni i Hercegovini. Bosna je ranije i za neuporedivo manje razloge dizala bune, a sad je ostala mirna. Postavlja se pitanje šta je to u toj meri pacifikovalo bosanske Srbe? Austro-Ugarska je, što se Bosne i Hercegovine tiče, spremno ušla u rat, odnosno izvršila je sve pripreme da spreči pobunu, čak je izvršila i napad na

Srbiju sa te strane, što vojnički nije imalo smisla. Međutim, srbijanska strana nije shvatala položaj bosanskih Srba. Drugi svetski rat pokazuje kako se to stanovništvo moglo dići na pobunu, ali postavljanje Titove vojske prema bosanskim i hrvatskim Srbima bilo je u potpunosti drugačije od ponašanja srbijanske države u Prvom svetskom ratu. Posebna priča je ponašanje crnogorske vojske na bosanskohercegovačkom ratištu koje je bilo za svaku osudu. Treći balkanski rat je, dakle, kao i Prvi, završen polovično, jedan ratni cilj je ostvaren, ali onaj bitniji nije, jer ratna dejstva nisu prebačena na teritoriju neprijatelja.

Treći balkanski rat je neprekidno pratio diplomatski pritisak na Srbiju da revidira rezultate Drugog balkanskog rata, odnosno da ispuni ugovor iz 1912. godine, i da podeli Makedoniju sa Bugarskom. Srbija je to odbijala, jer je polazila od rezona balkanskih ratova, a saveznici su polazili od rezona svetskog rata. Radi se o principijelnoj razlici. Srbija je odbila da ispravi pogrešku koju je napravila 1913. godine, ne uviđajući posledice koje su iz nje proistekle. Prvo, Bugarska, kao ogorčeni vojni i diplomatski protivnik, izuzetno će uticati na potpuni vojnički poraz Srbije 1915. godine. Druga posledica rezona balkanskih ratova u ponašanju Srbije je njena vojna intervencija u Albaniji. Već u januaru 1915. Pašić je pokušao da srpske trupe prebaci u Albaniju, ali mu to nije uspeło zbog odbijanja vojvode Putnika. Tu nameru je i pored opšteg savezničkog protivljenja uspeo da ostvari tek krajem maja ili juna, kad je zauzeta Tirana. Kao i vojvoda Putnik, svako dobronameran postavlja pitanje šta traži vojska Srbije u susednoj državi, kad je sa svih ostalih strana, osim granice sa Grčkom, okružena neprijateljima? I pored pozivanja na preventivno delovanje, na sprečavanje anarhije itd., Srbija je u osnovi okupirala deo Albanije. Pri tom je učinila mnoga zverstva prema civilima, što je već postalo poslovično ponašanje srpske vojske u Albaniji. Ta kratkovida politika, koja nije mogla predvideti mogućnost da će se za relativno kratko vreme ostaci srpske vojske povlačiti preko teritorije države gde se sada čine zverstva, za-

snovana je na neispunjenom rezultatu Prvog balkanskog rata. Pašić je smatrao da se isterivanjem trupa Austro-Ugarske iz Srbije otvara mogućnost za ispunjenje neostvarenog ratnog cilja Srbije iz Prvog balkanskog rata, izlaska na more u Albaniji. U savezničkim ponudama oko Makedonije i Bugarske nalazio se i predlog o ustupanju dela albanske teritorije Srbiji, kako bi Srbija i Grčka imale i teritorijalni spoj. To Pašića, međutim, nije zanimalo, jer bi to bila revizija rezultata Drugog balkanskog rata. Njega je interesovalo samo dopunjenje rezultata Prvog. Taj uskobalkanski Pašićev rezon uzrok je obe velike njegove pogreške na početku Prvog svetskog rata: greške prema Bugarskoj i greške prema Albaniji. To će, naravno, Srbija skupo platiti u jesen 1915. godine.

Istina je da su i saveznici upućivali Srbiju na uskobalkansku politiku, odnosno na pokušaje revidiranja odluka Berlinskog kongresa. Saveznička akcija nije bila jedinstvena, svako je nastupao prema Srbiji sa svojim interesom, ali se može kazati da je Srbija 1914. godine mogla bez većeg savezničkog protivljenja ostvariti sledeće ciljeve: ujedinjenje sa Crnom Gorom, prisajedinjenje Bosne i Hercegovine i izlaz na more sa Dubrovnikom, a možda preko severne Albanije. Za to je morala vratiti Bugarskoj ono što je uzela protivno ugovoru iz 1912. godine. Pitanja Vojvodine i Hrvatske su još bila daleko od savezničke optike, a o Sloveniji i da se ne govori. Koliko je sve to saveznicima bilo nejasno, pokazuje neznanje ministra spoljnih poslova Rusije Sazonova, koji je posle već poodmaklog rata, uz silno čuđenje, saznao da postoji još jedan slovenski narod, Slovenci. Uostalom, njegovo je bilo, kako to već dolikuje ruskom ministru spoljnih poslova, da vidi kako da se uzmu moreuzi, a ne da pamti razliku između Slovaka, Slovenaca i Slavonaca. Usmeravanje Srbije od strane saveznika očigledno je išlo ka uspostavljanju novog stanja na Balkanu, odnosno ka revidiranju rezultata Berlinskoga kongresa. Najznačajnije pitanje u svemu bilo je makedonsko. Konzervativna politička ideja je doživela saveznički pritisak oko ispunjenja odredbi ugovora iz 1912. kao nepravedan i u osnovi neis-

punjiv. Nije se tu radilo samo o Pašićevoj tvrdoglavosti. Ruska diplomatija je pokušavala da ponovo uspostavi Balkanski savez da bi Bugarsku uključila u rat protiv Austro-Ugarske, a zapadni saveznici su taj savez iščekivali da bi Bugarsku okrenuli u suprotnom smeru, protiv Turske. Rusi su se, po ko zna koji put, a zapadnjaci su im ovog puta u tome bili saveznici, zagledali u moreuze, ali nikad nije zgorega da se na jedan delikatan način taj ruski apetit iskomplikuje. Bugarska spoljna politika nije mogla imati drugi smer od pokušaja revizije rezultata Drugog balkanskog rata, moreuzi su bili za njih vrlo daleki.

Jadransko pitanje je bilo drugo koje se 1914. godine nametnulo srbijanskoj politici, odnosno pitanje izlaska na more. Italija je neosporno postala velika sila, njeni demografski i vojni potencijali su bili vrlo visoki. Iako nije postojala kada je Bečki kongres održavan, sa razlogom se smatralo da je vrlo teško očekivati reviziju rezultata tog kongresa bez nje. Njen revolucionarni ujediniteljski nacionalizam je, kako to već mora biti, evoluirao u jedan imperijalistički i osvajački rezon. U osnovi je to bila vrlo siromašna zemlja, sa silnim problemima. Konzervativni nacionalizam je sve te probleme držao pod kontrolom. Uostalom, pojava fašizma posle Prvog svetskog rata ima jasne veze sa načinom i principom italijanskog ujedinjenja, iako to na prvi pogled izgleda veoma udaljeno. Primarni interes Italije bio je Jadran, a njen osnovni protivnik, naravno, Austro-Ugarska. Italija je sa razlogom Srbiju doživljavala kao mogućeg konkurenta u ostvarivanju tog svog interesa. Postojalo je i nekakvo koketiranje Italije sa kraljem Nikolom, ali je bilo nerealno očekivati da Crna Gora može biti prepreka izlasku Srbije na more. Kralj Nikola je imao izuzetno dobre veze sa ruskim dvorom preko svojih kćerki i zetova, te je logikom porodične politike spajao Italiju i Rusiju, ne bi li sačuvao dinastiju i proširio Crnu Goru. Čak je i u proleće 1915. godine, mesec dana pre Londonskog ugovora sa Italijom, snevao o proširenju Crne Gore. Navodno je generalu Mitru Martinoviću rekao sledeće: „Primio sam pismo od velikog

kneza Nikolaja Nikolajeviča u kome mi javlja, da je usljed velikih ruskih pobjeda i silaska ruske vojske u mađarske ravnice Austrija poslala ponude za mir... Ja bih da tražimo od Bosne Sarajevo, sa njegovom cijelom okolicom, cijelu Ercegovinu, i od Dalmacije Split, i od Splita sve na jug do našeg primorja“. Naravno, Dubrovnik, Boka Kotorska i Skadar su se podrazumjevali. Navodno je na ovo kraljevo razmišljanje general kazao da je „to malo prećerano“, i da bi se moralo računati na izlaz na more Srbije u domenu Dalmacije, te da se „ne ide dalje od Makarske. A što se Bosne tiče ne bih mimo Romanije i Ivan planine tražio ništa, no ostavio Srbiji“. Ova teritorijalna pretencioznost kralja Nikole, koja se graniči sa staračkom neozbiljnošću, i generalov odgovor, koji nije manje pretenciozan, pokazuju da je srpski izlaz na more u Dalmaciji ipak bio vrlo ostvarljiv. Ako kombinacija Italije sa Crnom Gorom nije bila dovoljno snažna, mogla je to biti sa Hrvatskom. Povremeno se pojavljivala ideja o samostalnoj hrvatskoj državi ili nekakvoj katoličkoj državi Hrvata i Slovenaca. Stvaranje takve države je pretpostavljalo čist nacionalni princip u nastanku države što Italija ipak nije mogla da prihvati, jer bi onda od austrougarske Dalmacije dobila hrvatsku, odnosno slovenačku Dalmaciju. Ima se utisak da za tu kombinaciju niko nije imao prevelike volje, iako je ona za Italiju imala prednost sprečavanja izlaska Srbije na more i stvaranja hrvatske države koja će biti pod italijanskim uticajem. Radi se o tome da je italijanska politička ideja u Prvom svetskom ratu bila konzervativna i nacionalistička, te da nije mogla računati na princip nacionalnosti. Italija je kasnije ušla u rat sa rezonom velike sile. Ona će ratovati za teritorije za koje se nagodila sa saveznicima, a ne za oslobođenje nekih drugih naroda, pa ni delova svoga naroda. To je bio osnovni italijanski hendikep u Dalmaciji i zbog toga nije uspela sprečiti izlazak Srbije na more. Za tu kombinaciju nisu bili ni hrvatski emigranti, koji su smatrali da bi samostalna Hrvatska bila lak plen Italije. Supilo se tada bojao da Pašićeva srbijanska tvrdoglavost oko Makedonije ne baci Hrvatsku Italiji pod noge, te je pisao:

„Hrvatska ta gravitaciona tačka kulture, civilizacije i politike zapadnog dijela našeg naroda i ona pustoš od Bregalnice Egri Palanke sa pučanstvom grčko-bugarsko-arbanaškim, koje nema još nikakve prave narodne svijesti – to su egal, koji se izmjenjuje?“ Hrvatska emigracija je takvu moguću samostalnu Hrvatsku poredila sa Albanijom, tada, a i dugo posle toga, sinonimom izmišljene države.

Srbiji su se navedeni ratni ciljevi činili preskromnim, a da se o Makedoniji i ne govori. Srbija je polako prelazila sa svoje balkanske politike na evropsku, a osnovni momenat je u tome opstanak Austro-Ugarske. Saveznici su tek u proleće 1918, kada je to i američka strana potvrdila, shvatili da Austro-Ugarsku treba rasparčati, a to se kod Srbije pojavilo još 1914. To nikako ne znači da je srpska strana svojom politikom uverila saveznike. Oni su, naravno, iz svojih interesa to učinili, a ako je neko zaslužan za to, to će daleko pre biti Tomaš Masarik, a ne Nikola Pašić. Radi se o tome da je Berlinski kongres zasnovan na Bečkom i da Srbija, ostvarujući svoje balkanske ciljeve, nužno ulazi i u reviziju rezultata Bečkog kongresa. Izraz toga razvoja je Niška deklaracija iz decembra 1914. godine, kojom Srbija ulazi samovoljno u pitanja i razgraničenja koja više nemaju veze sa Berlinskim kongresom, nego menjaju principe i granice postnapoleonske Evrope.

Tako je Srbija krajem 1914. godine završila treći balkanski rat i najtoplije se preporučila za učešće u Prvom svetskom ratu. Razlog tog prelaza je u nemogućnosti da se vojnička pobjeda u trećem balkanskom ratu pretoči u realne teritorijalne dobitke. Naime, Srbija je samo sačuvala svoju teritoriju, a nijedan od drugih ratnih ciljeva nije ostvarila, čak nije bila u stanju da izvrši ni ujedinjenje sa Crnom Gorom. Taj odbrambeni rat ju je koštao premnogog života, samo od tifusa je umrlo preko 130.000 ljudi, a rezultata nije bilo. U osnovi je taj rat završen nerešeno, što za Srbiju ima ukus pobjede. Vrlo naivna i vrlo raširena predstava da je rat Kolubarskom bitkom završen i da će brzo doći mirovna konferencija dodatno je ubrzavalo odluku da se teritorijalne pretenzije postave daleko preko dotadanih

savezničkih ponuda. Istoričarsko traganje za tim kada je i u kojoj glavi došlo do ubedenja da se onako formulišu ratni ciljevi kao što je to urađeno u Niškoj deklaraciji pipav je i nepotreban posao. Niška deklaracija je odavno napisana, u međuvremenu je čuvana kao sam stožer nacije. U prvoj verziji se zvala *Načertanije*. Evropski konzervativizam u liku Adama Čartoriskog u tihom, delikatnom i dugoročnom usmeravanju evropskih tokova protiv osnovnih principa Bečkog kongresa i uloge Rusije u Evropi, posle sedamdeset i više godina, dao je nenadani rezultat: na krilima mlade, uspaljene nacije konzervativna ideja se vraća uz podršku Rusije.

Po svemu sudeći, ratni ciljevi Srbije bili su određeni u Pašićevoj glavi još pre početka sukoba. U prvim mesecima rata Pašić je govorio o granicama buduće države „po liniji Klagenfurt–Marburg–Segedin“. Cirkularnom notom od 4. septembra 1914, kojom su poslanstva Srbije upoznata sa težnjama Srbije u ratu, rečeno je da se uz Srbiju očekuju: Bosna i Hercegovina, Srem, Banat, Bačka, Dalmacija, Hrvatska, Istra i Slovenija. Crna Gora se, naravno, pretpostavlja. Ono oko čega Pašić nije bio siguran jeste to sa kim će Srbija sve ratovati oko ostvarivanja tih ciljeva. Nadao se silno u rusko savezništvo, misleći da će Rusija ući u rat zbog Srbije, a ne zbog sebe. Prvih dana rata, kada je vlada evakuisana u Niš, održana je sednica vlade na koju su bili pozvani i šefovi parlamentarnih stranaka. Na uporno insistiranje da odgovori da li će Srbija imati saveznika u tek započetom ratu, Pašić je posle dugog izbegavanja rekao sledeće: „Pa kad pitate nećemo sami biti u ovoj neizbežnoj klanici, sa nama će biti i Austrija“. No evropska volja za rat nije imala neke naročite inspiracije u Srbiji, te je tako krenulo lančano objavljivanje rata: 1. avgusta Nemačka objavljuje rat Rusiji, 3. avgusta Nemačka objavljuje rat Francuskoj, 4. avgusta Britanija objavljuje rat Nemačkoj itd. Sve te objave rata pokazale su da će u nadolazećem ratu Srbija biti sama. Svako je ratovao iz svog računa i za svoje ciljeve. Srbija je postavila cilj u vidu države od Klagenfurta pa do Đevđelije, od Timoka pa do Jadrana. Taj cilj je bio pretenciozan i premašao je savezničke ci-

ljeve u jednom bitnom momentu: pretpostavljao je ukidanje Austro-Ugarske.

Prvi nagoveštaj tako visoko postavljenog cilja je dat u proklamaciji regenta Aleksandra srpskoj vojsci od 4. avgusta 1914. godine:

„Junaci!

„Najveći i zakleti neprijatelj naše države i našega naroda iznenada i bez ikakvog razloga nasrnuo je besomučno na našu čast i na naš život. Austrija, taj nezajažljivi naš severni sused, već je nagomilala vojsku i učinila više pokušaja, da pređe našu severnu granicu i da porobi našu divnu otadžbinu. Njoj kao da je bilo malo, što smo mi morali godinama mirno da slušamo jauke miliona naše braće koji su do nas dopirali iz Bosne i Hercegovine, iz Banata i Bačke, iz Hrvatske, Slavonije, Srema i sa našeg mora, kršne Dalmacije...”

Proklamacija završava na sledeći način:

„Proviđenje je ispisalo jasnije nego ikad naš ratni poklič:
U boj za slobodu i nezavisnost srpskog naroda!
Živela Srbija!
Živela moja dična vojska!

Vrhovni komandant vojske prestolonaslednik Aleksandar
Kragujevac, 22 jula 1914. godine.“

Iz objave se vidi da je kao osnovni ratni cilj postavljena sloboda i nezavisnost srpskoga naroda, a ne sloboda i nezavisnost Srbije. U početku teksta jasno je naznačeno šta tom srpskom korpusu pripada: Bosna i Hercegovina, Banat, Bačka, Hrvatska, Slavonija, Srem i Dalmacija. Negde u sredini proklamacije je u taj korpus uvrštena i Crna Gora. Tako je na indirektan, ali vrlo jasan način kazano da je cilj ratnih napora Srbije da južnoslovensko pitanje reši tako što će vezati za sebe Južne Slovene. Oslobođanje Južnih Slovena znači destruiranje Austro-Ugarske. Primetno je da su Slovenci izostavljeni, što će u sep-

tembarskoj cirkularnoj noti biti ispravljeno. Sve to pokazuje da su regent Aleksandar i predsednik vlade imali vrlo jasnu predstavu o ratnim ciljevima i da Srbija nije ušla u rat samo da bi odbranila svoju teritoriju nego da bi ostvarila svoj nacionalni program, koji je napisan sedamdeset godina ranije. Posle čitanja dva navedena dokumenta, ima se utisak da su i prestolonaslednik i predsednik vlade razmišljali kao i Spalajković u Petrogradu. Svi su oni bili uvereni da je došao neponovljivi čas za ostvarenje nacionalnog programa i da je sa te tačke gledišta izuzetno dobro što je Austro-Ugarska napala Srbiju. Srbija je možda nespremno ušla u rat što se tiče naoružanja, ali što se tiče ratnih ciljeva, retko koja država je u Prvom svetskom ratu imala od samog početka tako jasno postavljene ratne ciljeve.

Najjasnije izražavanje ratnih ciljeva Srbije dato je u znamenitoj Niškoj deklaraciji (izjava kraljevske srpske vlade u Narodnoj skupštini 7. decembra 1914), gde je nacionalni program predstavljen pre svega saveznicima u ratu:

„Uverena u poverenje narodne skupštine, dokle god svoje sile stavlja u službu velike stvari srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena, vlada smatra za svoju prvu dužnost da se s beskrajnim poštovanjem pokloni pred svetim žrtvama hrabro i voljno prinesenim na oltar otadžbine;

„Uverena u rešenost celog srpskog naroda da istraje u svej borbi za odbranu svoga svetog ognjišta i slobode, vlada kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak, da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenucima, kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca.

„Vlada će se truditi, da bude veran izraz te rešenosti narodne, i ona će verna svojim moćima i junačkim saveznicima, s poverenjem u budućnost čekati čas pobeđe.“

Deklaracija je utvrdila da je „velika stvar srpske države“ „oslobođenje sve neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca“. To znači da je kao ratni cilj postavljena destrukcija Austro-

Ugarske. O karakteru buduće zajednice nema ni reči, za tako nešto je bilo rano, ali je jasno da se ta zajednica postavljala kao državna, a ne kao zajednica država ili nešto slično. Tri nedelje kasnije regent Aleksandar će u izjavi srpskoj vojsci kazati sledeće: „Mi moramo još neko vreme vršiti našu tešku dužnost i stojati uz naše velike i silne saveznike, koji se bore i za nas, dokle oni ne smožde našeg zajedničkog neprijatelja na njihovim prostranim poljima, a tada će nastati mir, i to dugi mir, koji će dostojno nagraditi žrtve za našu Veliku Srbiju. Tada će naša otadžbina biti mnogo veća, silnija i srećnija no što je ikada bila“. Iz ovog saopštenja je vidljivo da regent kao ratni cilj vidi proširenje Srbije kao države i u tome između njega, Pašića i običnog srpskog vojnika nema nikakve razlike. Ogromna većina stanovnika Srbije to tako oseća. Dugo nasleđe konzervativnog nacionalnog programa postalo je deo kolektivne svesti naroda. Duh Ilije Garašanina je najubojitije oružje Srba. Protiv drugih, ali i protiv njih samih.

Što se tiče Pašića, on je još u oktobru 1914, u usmenom uputstvu za osnivanje Komiteta jugoslovenskih političkih emigranata izneo potrebu za „stvaranje jedinstvene jugoslovenske, eventualno srpsko-hrvatske države“, koja će „bez posebne organizacije čuvati nacionalne osobine svakog plemena“. Pašić je tada mislio, kao što će misliti do kraja, da je pozicija Srbije u toj novoj državi superiorna jer Srbija oslobađa ostale. Sve u svemu, zalagao se za unitarnu i centralističku državu, sa jasnim primatom Srbije. Ta koncepcija je bila u toj meri dominantna među političarima i intelektualcima, da su više nego retki drugačiji stavovi. Ako se izuzmu socijaldemokrati, mada su i oni posle dolaska Popovića na čelo partije polako evoluirali ka jačem nacionalnom opredeljenju, može se reći da od uticajnih ljudi nešto drugačije misle Slobodan Jovanović i Stojan Protić. Slobodan Jovanović je izražavao sumnju u spremnost Hrvata da prihvate unitarističku koncepciju zbog njihovog istorijskog iskustva samostalnosti posle hrvatsko-mađarske nagodbe. Iako u osnovi takođe unitarista i konzervativac, Jovanović je, realno procenjujući stvari, ipak bio oprezan. Dru-

gačiji je slučaj sa Protićem koji je imao jasno određen smisao za lokalnu samoupravu i decentralizaciju. On se još 1914. izjašnjavao za koncepciju negde između federalizma i centralizma. U tome je bio vrlo uporan i taj stav će pokušati da aktualizuje predlogom ustava posle završetka rata. Nažalost, premalo je ljudi u Srbiji imalo osećaj za tu koncepciju, te je Srbija dobila Vidovdanski, a ne Protićev ustav.

Od kraja Kolubarske bitke, pa do napada Nemačke i Austro-Ugarske, znači čitavih devet meseci, Srbija nema nikakvih ratnih dejstava, osim u Albaniji. Iako su saveznici tražili vojne aktivnosti van Srbije, niko za to nije bio raspoložen. Vojna procena je bila sasvim u korist nemešanja, jer bi Srbija ušla u ratište koje je značajno udaljeno od ruskih i italijanskih trupa, te bi mogla lako izgubiti. S druge strane, makedonsko pitanje nije moglo biti rešeno, te je napad Bugarske bio moguć. Srbija je, zapravo, u Prvi svetski rat ušla 5. oktobra 1915. kada su je udruženim snagama napale Nemačka i Austro-Ugarska. Devet dana kasnije napad je izvršila i Bugarska. Već dvanaestog novembra je počelo povlačenje preko Albanije a krajem novembra u Srbiji više nije bilo srpske vojske. Taj poraz je bio katastrofalan i, pored 1813, 1941. i 1999, jedan je od četiri najveća poraza Srbije u njenoj modernoj istoriji. Srbija je tada imala izvanrednu vojsku, izvrstan vojni kadar, visok moral itd., ali nije mogla sama da se suprotstavi značajno brojnijoj neprijateljskoj vojsci. Krivicu za to snosi sama, jer nije ni pokušala da reši makedonsko pitanje. Upadom u Albaniju i zločinstvima koje je tamo izvršila naknadno je pogoršala svoj položaj. Neiskrena i pogrešna politika prema Crnoj Gori je nastavak iste konzervativne balkanske konzervativne logike. Prema saveznicima je takođe bila neiskrena i sve je posmatrala iz svog balkanskog ugla. Koliko je rezon srbijanske vlade bio udaljen od saveznika govori i poruka ministra spoljnih poslova Velike Britanije Greja svome poslaniku pri srbijanskoj vladi:

„Na kraju, smelo bi se nešto reći i u pogledu argumenata koji se odnose na žrtve Srbije. Kad je ona povukla svoje trupe

u januaru 1913. godine iz Albanije i digla ruke od jednog pri- staništa na Jadranu, i dalje, kad joj je kasnije, u toj godini, sta- vljeno do znanja da treba da ustupi Bitolj Bugarskoj – ona se pozvala, i s pravom pozvala na heroizam i na žrtve u krvi i ma- terijalnim dobrima. To je argument koji mora da pobudi pu- no priznavanje i simpatiju; ali kada se ona sada na to poziva, vlada Njegovog veličanstva (iako svesna razlike između jedne velike sile, koja je već dostigla granice svog proširenja, i jedne male države, koja izbija iz nacionalnog ropstva sa nadom na ponovno zadobijanje svoje istorijske pozicije u Evropi), mora ipak zamoliti da se uzme u obzir, da ni na jednom pedlju ze- mlje, gde se sada tuku u Evropi britanske armije vlada Njego- vog Veličanstva neće nikad imati nikakva suverena prava niti pak imati neke veće koristi. Srbija se nalazi na strani savezni- ka koji se ne bore u prvom redu za tamo neke nacionalne do- biti, već za uspostavljanje jednog mirnog međunarodnog reda. Ako Srbija ne može da dâ ovome svoj doprinos, biće njene žrtve u ovom i ranijim ratovima u najpunijem smislu te reči beskorisne, čak i onda ako bi ona zadržala svaki komad zemlje koji joj sada pripada.“

Krajem 1915. zaista je izgledalo da su sve te žrtve beskori- sne, jer Srbija više nije postojala, iako je formalnopravno i da- lje imala svoj međunarodni suverenitet sa vladom u izbegli- štvu. U toku dva jesenja meseca umrlo je novih 150.000 ljudi, te je broj ljudskih žrtava za prvih godinu i po dana rata bio preko milion ljudi. Iz Srbije se izvuklo samo oko 150.000 voj- nika i izbeglica. Jedan od najstrašnijih podataka jeste da je od četrdeset hiljada regruta, znači skoro dece, samo osam hiljada preživelo i stiglo na Krf. Srbija je žrtvovala svoju biološku bu- dućnost. Postojao je sukob između Vrhovne komande i vlade, jer je Vrhovna komanda predlagala da se napadne Bugarska pre nego što izvrši mobilizaciju, ali Pašić to nije smeo zbog svoje politike prema saveznicima. Kada se sve to dobro odva- ga, ipak se ne može na vojsku prebaciti krivica za tako strašan korak. Uzrok svemu je tvrdoglavost konzervativne ideje u nje-

noj balkanskoj politici. Jednom prilikom je nosio te ideje Supilo nazvao tovarima (magarcima), zbog njihove makedonske politike, no više im je pripadao kvalifikativ krvnika naspram vlastitog naroda. Bilo je čak predloga da se i ne ide preko Albanije, nego da se skupe na Kosovu pored nekog manastira ili Pečke patrijaršije i da svi izginu. To se vrlo teško može nazvati nacionalnim idealizmom, pre mu je ime ludilo.

PORAZ KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE OD STRANE AUTORITARNE VOLJE REGENTA ALEKSANDRA

Na Krf su stigli polumrtvi borci, ali sa jednim dragocnim tovarom, sa međunarodno priznatim suverenitetom. Taj suverenitet je bio svrha povlačenja kroz Albaniju. A u Srbiji je ostao običan narod bez ikakvog suvereniteta, narod koga su činili žene, starci i deca. Taj strašni poraz 1915. godine bio je poraz jedne političke ideje, konzervativne ideje, koja je skoro neosporno vladala od ubistva poslednjeg Obrenovića. Poraz konzervativne ideje je značio i završetak sistema monarhijskog parlamentarizma i odnosa civilne i vojne vlasti. Odnos snaga i moći morao se menjati u pravcu slabljenja moći civilne vlasti pred krunom i pred vojnim vlastima, jer je ipak civilna vlast dovela do tog zastrašujućeg poraza. Na Krfu je vlada i dalje imala civilnu vlast, dok je najsnažniji uticaj u vojsci imala „Crna ruka“, a monarhijski momenat je zastupao regent Aleksandar. U tom trouglu se odlučivalo o promeni u politici i o budućnosti Srbije. Neosporno je da se konzervativna politička ideja mora povući pred nekim novim vidom autoritarnosti, jer je sa porazom iz 1915. u toj meri sebe kompromitovala i oslabila da nije više mogla biti subjektivna moć običajnosti Srbije. Nju nije mogla da nasledi neka druga ideja, jer je u osnovi i nije bilo. Liberalizam je u Srbiji odavno zaboravljen, a i vreme mu nije bilo sklono, dok je socijalistička ideja još bila nejaka. Zbog svega toga jedini mogući pravac bio je u autoritarnom režimu. Dva

jasno profilisana kandidata su se preporučila za nosioca autoritarnog režima: vojska i kruna, odnosno Apis i regent. Na Krfu se vodila priprema za veliki sukob između kandidata. Pozicija vojske je slabila zbog toga što srbijanska vojska više nije imala nezavisnost komandovanja, nego se morala povinovati savezničkim planovima, a, sa druge strane, sa smenjivanjem Vrhovne komande uticaj „Crne ruke“ je umanjen. Regent je iz svega izašao najmanje okrnjen, jer nije imao veće odgovornosti za katastrofu iz 1915. godine, a njegovo držanje u svemu tome je bilo dosta dobro. Kruna je postajala jedina veza sa Srbijom i sa državnom idejom. Verovatno bi i vreme arbitriralo u korist regenta Aleksandra, ali se i on sam potrudio da u svoju korist nešto učini. Odlučio je da svoga konkurenta odstrani i to je učinio znamenitim Solunskim procesom.

Početkom oktobra 1916. godine regent je poslao vladi zahtev da se neodložno uvedu preki sudovi za oficire. Takva vrsta prekih sudova većinom ne predviđa pravo na branioca, što je bilo i u ovom slučaju. Razlog ovakvom zahtevu bio je navodni atentat učinjen desetak dana ranije. Vlada je u svemu pomalo izbegavala da se povinuje odmah volji regenta, ali je vremenom morala popustiti. Tako je došlo do kompromisnog stava da se povuče zahtev za uvođenje prekih sudova, a da sama vlada pokrene istragu. Rezultati istrage su bili vrlo skromni i pokazali su da nema ozbiljnijeg pravnog osnova za progon pripadnika „Crne ruke“. I pored svega, Apis i ostali su uhapšeni u decembru i vlada se morala saglasiti sa otvaranjem procesa protiv njih. Sam proces je bio najobičnija pravna farsa i nije čak ličio ni na politički proces, nego na obično ubistvo. Atentat na regenta je očigledno bio izmišljen, a okrivljenima se sudilo samo zato što su članovi organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, a ne zato što su učestvovali u pripremi ili izvođenju atentata. Jedan deo optuženih je suđen u odsustvu, drugi je bio prisutan. Neobično lako su presuđivane smrtne kazne, da bi zatim jedan deo bio preinačen pomilovanjem. Sve u svemu, pravni skandal. Na kraju su ostale smrtne kazne Dimitrijeviću – Apisu, majoru Vuloviću i Radetu Malobabiću. Tražili su po-

milovanje, ali su se regent i vlada oglušili. Vlada je čak bila jednoglasna kod odbijanja molbe za pomilovanje. Krivci su streljani pod neobičnim uslovima, jer im je pored otvorenih raka čitana presuda puna dva sata. Po nekim tvrđenjima, regent je tražio da oni što više pate pri izvršenju kazne. Administrativnim merama, penzionisanjem i sličnim potezima „Crna ruka“ je definitivno poražena i regentu više niko nije mogao stati na put. Srpska vlada je bila saučesnik u ovom ubistvu, i time je pokazala da više na stoji na principima prava i parlamentarizma. Pašić je mnogo puta oca regentovog svodio na meru ustavnog vladaoca, da se ovaj na kraju od nemoći i povukao. Sada se Pašić morao povinovati jednom diktatorskom činu mladog vladaoca. Samo je još jedanput u životu bio u takvoj poziciji, kad je pristao na sudsku farsu i podržavao je. To je bio proces protiv radikala posle ivanjdanskog atentata. On da se posuo pepelom iz najobičnijeg kukavičluka, a sad je to uradio iz čiste nemoći. Rasprava između „Crne ruke“ i regenta oko kandidature za nosioca autoritarnog režima bila je rešena u regentovu korist, a prvi čin autoritarnog režima regenta Aleksandra bio je baš Solunski proces. On je tim procesom u toj meri ponizio principe na kojima se zasnivala konzervativna politička ideja i njena vladavina, da je njegova pobeda nad ustavnošću i parlamentarizmom daleko ubedljivija od pobede nad „Crnom rukom“. Od tada pa do smrti, regent, kasnije kralj Aleksandar neosporno vlada na autoritaran način. Sa konzervativnom idejom će se ophoditi kako to nisu mogli ni kraljevi Milan i Aleksandar Obrenović.

Jedina korist po vladu u Solunskom procesu je pismeno priznanje Dragutina Dimitrijevića – Apisa da je organizovao sarajevski atentat. Tim priznanjem Apis je preuzeo potpunu odgovornost za ubistvo prestolonaslednika Ferdinanda i time prekinuo spekulacije o umešanosti srpske vlade u atentat. Teško je utvrditi šta je to priznanje u stvari predstavljalo – jedan patriotski čin ili deo neke nagodbe sa Apisom, ali je neosporno da uslovi pod kojima je to priznanje dato nisu bili regularni i da se ne može govoriti o slobodno izraženoj volji samoga

Apisa. Apisova umešanost u pripremanje sarajevskog atentata je neosporna, ali je sporna njegova želja da od odgovornosti spasi i samu vladu u situaciji kad mu preti ubistvo i kad mu ta vlada i regent mogu dati pomilovanje.

Apis je izgubio jer još nije bio spreman za autoritarni režim, zbog objektivne situacije, a i zbog svoje slabe procene. Regent Aleksandar je bio čovek velike političke inteligencije koju je pratila i adekvatna doza hrabrosti. Osetio je da mu se pruža prilika i na najbezobzirniji, a u osnovi jedino moguć način ju je i iskoristio. Često se njegova autoritarnost vezuje za poreklo. Zaista se ne može očekivati pitom karakter od čoveka u čijim venama teče krv kralja Nikole i Karađorđa, ali ta predispozicija je dobila mogućnost ostvarenja porazom konzervativne ideje 1915. godine i neumitnošću potrebe za autoritarnim režimom.

Konzervativnoj političkoj ideji je preostalo da vodi spoljnu politiku države koja nema unutrašnju politiku, pošto nema ni teritoriju. Osnovni momenat te politike bio je problem nastanka nove države, odnosno problem ujedinjenja. U celom tom dugom procesu konzervativna ideja će se pokazati nesposobnom i ujedinjenje će izvršiti dinastija direktno.

U martu 1917. godine Pašić je poslao pismo Trumbiću u kome ga je pozvao da sa predstavnicima Jugoslovenskog odbora dođe na Krf. Trumbić se nalazio u Francuskoj u velikoj desperaciji, jer je poraz Srbije na bojnopolju u velikoj meri bio i poraz jugoslovenske emigracije, koliko god da se ona činila nezavisnom i izvornom. Po nekim svedočenjima čak se spremio da ode u Latinsku Ameriku i celu stvar napusti. Posle konsultacija sa Britancima i Supilom, u junu je stigao na Krf. Konferencija je trajala od 15. juna do 20. jula. U ime Jugoslovenskog odbora bili su zastupljeni i Hrvati i Slovenci i Srbi. Trajanje konferencije pokazuje da stvari nisu išle glatko i da je bilo mnogo rasprave. Sam poziv na konferenciju predstavnicima Jugoslovenskog odbora je značio da vlada Srbije priznaje taj odbor kao predstavnike južnoslovenskih naroda u Austro-Ugarskoj i da odustaje od koncepcije da je ona jedini

zaštitnik prava tih naroda. Niškom deklaracijom srpska vlada se predstavila kao zaštitnik prava tih naroda, a sada im je priznala i neku subjektivnost. Iako članovi Jugoslovenskog odbora nisu bili legalno izabrani predstavnici i neke značajne političke ličnosti u domovini, nego politički emigranti, ipak su imali legitimitet, jer se njihova domovina nalazila na vojno suprotstavljenoj strani i u osnovi nije bila u stanju da artikulira svoje interese u slučaju pobjede saveznika. Radilo se o jednoj vrsti političkog građanskog rata kod južnoslovenskih naroda u Austro-Ugarskoj, jer je jedan dio elite tih naroda ostao lojalan monarhiji, a drugi je prihvatio ratne ciljeve saveznika. Oni prvi su sačinili Majsku deklaraciju, a ovi drugi Krfsku; oni prvi su svoju deklaraciju pisali u kompromisu sa Bečom, a ovi drugi u kompromisu sa Srbijom. Verovatno drugačije i nije moglo.

Majska deklaracija je vrlo kratka i namerno apstraktna:

„Potpisani narodni zastupnici u ‘Jugoslovenskom klubu’ udruženi, izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habzburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtijeva svoga jednog te istog naroda. S ovim pridržajem potpisani će učestvovati u radu Parlamenta.“ Posle ovoga sledi trideset i jedan potpis, da bi naknadno bila stavljena još četiri potpisa.

Iz deklaracije se vidi da potpisani priznaju kontinuitet Austro-Ugarske i da ne žele separaciju, nego preuređenje zajednice. To što govore o „samostalnom i slobodnom“ „državnom tijelu“ nije u protivnosti sa principima pozitivnog ustrojstva Austro-Ugarske, jer je ona već postulirana kao zajednica dve samostalne države. Radi se naprosto o preuređenju Austro-Ugarske u trojnu monarhiju. Koheziona veza bi, kao i u slučaju dvojne monarhije, bila kruna. Vidi se da potpisnici insistiraju na legalizmu i da smatraju političku borbu u parla-

mentu kao način za uspostavljanje svojih ciljeva. Zanimljivo je da se u deklaraciji nalazi stav o jednom narodu koga sačinjavaju Srbi, Slovenci i Hrvati. Tu nema velike razlike od srbijanskog konzervativnog stava o troimenom narodu. I ova ideja je također bila konzervativna i nikako nije mogla pristati na pravo naroda na samoopredjeljenje. Radi se naprosto o tome ko će taj narod ujediniti i proglasiti ga podanikom, da li Beograd ili Zagreb. Da je Austro-Ugarska pobedila, ili čak da se izvukla sa nekim separatnim mirom, što je stalno i pokušavala, ujedinjenje Južnih Slovena u Austro-Ugarskoj desilo bi se pod pokroviteljstvom Zagreba. Čak i da Austro-Ugarska izgubi i nastavi da postoji u nekom obliku to bi se desilo. To je bila vrlo realna procena, jer je stanje na ratištu bilo neodlučno, a Februarska revolucija je Rusiju izbacivala iz pozicije velike sile. Što se saveznika tiče, čak ni Italija nije polazila od destrukcije Austro-Ugarske. Takvu ideju su gurali Srbi i Česi, što je ipak bilo nedovoljno.

Deklaracija se poziva na hrvatsko državno pravo, odnosno pretpostavlja privilegije koje su se na strani Hrvatske nagomilale u prošlim vremenima. Iznad svega podrazumeva već dugo stanje autonomnosti Hrvatske u okviru Ugarske koje je uspostavljeno hrvatsko-ugarskom nagodbom. Uostalom, čitava ideja je nagodbenjačka. Taj rezon je zasnovan, jer je sve što se dešavalo neobično podsećalo na vreme austrijsko-mađarske nagodbe. I onda, kao i sada, Beč je bio u izuzetno rđavom položaju, te se spasavao amputacijom jednog svog dela. Tada su to bili nepovoljni rezultati austrijsko-pruskog rata, a sada očekivani nepovoljni rezultati, čak i u slučaju vojničke pobede u ratu koji je bio u toku.

Ideja trećeg entiteta nije bila nešto novo. Imala je svoje zagovornike i na dvoru, bio joj je sklon i sam prestolonaslednik Ferdinand. Sve to govori o oportunisti potpisnika deklaracije. Pitanja koja otvara ova deklaracija su mnoga i suštinska. Prvo je njena konzervativnost u negiranju nacionalne samostalnosti i utapanje Srba, Slovenaca i ostalih u politički narod toga budućeg entiteta. Konzervativna ideja većinom pravi in-

verziju statusa državljanstva i nacionalnosti, pa se to dešava i ovoga puta. Drugo, kako može opstati Austro-Ugarska bez Slovenije na koju je protegnuto izvorno austrijsko pravo. Treće, pitanje Bosne i Hercegovine je prevelik zalogaj za takvu zajednicu, jer su tamo katolici malobrojni i nepopularni zbog direktnog i dugog vezivanja za bečku upravu. Četvrto, šta je sa Srbijom i Crnom Gorom i kako je moguć južnoslovenski entitet bez njih, itd. Ima se utisak, da je i došlo do realizacije trećeg entiteta on ne bi bio stabilan i verovatno bi završio u problemima u kojima je završila i Jugoslavija, odnosno da bi se raspao sam od sebe. Problem je, naravno, u osnovnom konzervativnom stavu koji više nije bio dorastao da uspostavlja umniju političku zajednicu.

Konkurentska Krfska deklaracija je bila u daleko većoj meri konkretna i jasna. Polazi od istog konzervativnog prava o jednom narodu: „Pre svega, predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca ponovo i najodsudnije naglašavaju, da je ovaj naš troimeni narod jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osećanjima svoga jedinstva, po kontinuitetu i celini teritorije, na kojoj nepodvojeno živi i po zajedničkim životnim interesima svog nacionalnog opstanka i svestranog razvitka svoga narodnog i materijalnog života“. I Krfska i Majska deklaracija se potpuno neiskreno pozivaju na princip samoopredeljenja naroda, jer pokušavaju da spreče izražavanje nacionalnosti kroz stav o troimenom narodu. Obe deklaracije se pozivaju na princip samoopredeljenja naroda iz čisto oportunističkih, a ne iz načelnih razloga. Ipak, Krfska deklaracija u jednom elementu nadilazi stav konzervativizma, jer polazi od toga da će buduća zajednica biti nova država i da Srbija utapa svoju državnost u nju. To je odstupanje od starog garašaninovskog manira da se sve reši proširenjem državnih organa Srbije na druge, kao što je urađeno u Makedoniji i Staroj Srbiji. U tom istorijskom momentu je Krfska deklaracija iznad Majske, jer u potonjoj imamo naglašen konzervativni momenat hrvatskog državnog prava. Takvim stavom je Jugoslovenski odbor doživeo veliku afirmaciju i sve je krenu-

lo u pravcu razumnog rešenja južnoslovenskog pitanja. Nažalost, to pitanje se neće rešavati po tekstu i principima Krfske deklaracije, a neće to raditi ni ljudi koji su sedeli tada u vladi Srbije, na čelu sa Pašićem. Taj posao oko ujedinjenja obaviće regent. Članovi Jugoslovenskog odbora su sa pogrešnim ljudima sačinjavali deklaraciju. No, ne može se očekivati da su u toku rata, iz emigracije, mogli da shvate promenu koja se desila na srbijanskoj političkoj sceni. Uostalom, da je konzervativna ideja poražena od strane regenta i da se uspostavlja jedan autoritarni režim, nije još znao ni sam Nikola Pašić.

U deklaraciji je jasno naznačeno da će buduća država biti unitarna i oko toga nije bilo mnogo spora. Za takvo rešenje su bili i Hrvati i Slovenci. Bojali su se federalizma zbog toga što bi on na mala vrata vratio „malo rešenje“, odnosno omogućio Srbiji da uspostavi federalnu jedinicu koja bi objedinila srpski nacionalni korpus i time, pored Bosne i Hercegovine, za Srbiju privezala i delove Hrvatske. Takođe je i izmešanost naroda u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Vojvodini uticala na odbojnost prema federalizmu. Pitanje centralizma ili decentralizma je izbegnuto. Trumbić je bio stari zagovornik decentralizma i bio je to ne iz sebičnih nacionalnih razloga, nego iz načelnih. Uviđao je da savremena država samo posreduje u svojim funkcijama i da dolazi vreme kada ona neće imati čist monopol ni na politiku. U tom je pogledu bio daleko iznad svojih srbijanskih sagovornika, pa čak i pravnih intelektualaca, osim usamljenog Stojana Protića. Očigledno da nije mogao da ubedi drugu stranu u svoja uverenja, kao ni oni njega u sopstvena. To pitanje je skinuto sa dnevnog reda. Jedino je u tački 14. rečeno sledeće: „Ustav će dati narodu i mogućnost, da razvija svoje posebne energije u samoupravnim jedinicama, obeleženim prirodnim socijalnim i ekonomskim prilikama“. Ovaj stav isključuje mogućnost pravljenja samouprave po nacionalnom principu, jer bi tako nešto podsećalo na federalizam. Ipak je najveća rasprava vođena oko načina donošenja ustava. Trumbić je zastupao mišljenje da je ustav nužno doneti kvalifikovanom većinom po nacionalnom (plemenskom)

principu, jer se bojao majorizacije većinskog srpskog stanovništva. Druga strana je to odbacila videći u tome opet federalizam. Kompromisno rešenje je dato pri kraju deklaracije: „Ustav se ima primiti u celini, u Ustavotvornoj skupštini, brojno kvalifikovanom većinom“. Nažalost, Pašić neće 1921. godine ispoštovati ni ovo kompromisno rešenje, nego će isforsirati Vidovdanski ustav običnom većinom i time ga najdirektnije nametnuti nesrpskim narodima u državi.

Krfska deklaracija je svakako najzdraviji i najumniji dokument na kojem se mogla zasnovati buduća zajednica i velika nesreća južnoslovenskih naroda je u tome što svoju buduću zajednicu nisu zasnovali na njoj nego na čistim načelima konzervativne ideje koju je protežirao regent. Osnovni problem deklaracije je zatvaranje vrata federalizmu kao rešenju, zbog straha, pre svega Hrvata, od tadašnjeg razgraničenja sa Srbima. Ono bi bilo daleko nepovoljnije po njih nego što će se desiti krajem dvadesetog veka, sa međunarodnim priznanjem Republike Hrvatske.

Krfska deklaracija se naprosto desila, jer su se događaji te odlučujuće 1917. odvijali velikom brzinom. Najznačajnija promena bila je u tome da je jedna sila, u osnovi stvari, ispala iz fronta, a da se pojavila sasvim nova; Amerika je zamenila Rusiju. I pored velike vojne sile Rusije, Amerika je bila kvalitetniji saveznik, jer su njena ekonomska moć, politička snaga i principijelnost daleko prevazilazile snagu pušaka i topova. Po Srbiju je izlazak Rusije bio vrlo nepovoljan, jer je srpska vlada ceo svoj napor i program vezivala za tu veliku silu. Otvorilo se pitanje ko će braniti interese Srbije na budućem kongresu. Najveći strah je bio prema Italiji i njenim ambicijama, jer se sada Italija našla u daleko povoljnijem položaju da po svome reši jadransko pitanje. Na sreću, Amerika je bila daleko neugodniji saveznik Italiji od Rusije, jer nije učestvovala u sklapanju Londonskog ugovora, te nije ni imala obavezu da ga realizuje, a američki principijelni stav protiv tajnih ugovora i bilateralnog pogađanja posebno je opterećivao italijansku vladu. Ipak, najveća nevolja Italije je bila slaba vojska i njeni porazi od

Austro-Ugarske. Sve to Pašić nije mogao pretpostaviti, kao što nije mogao pretpostaviti šta će se izroditi iz pokušaja trijalističke reforme Austro-Ugarske. Sve to, kao i većiti međupartijski interesi, privolelo ga je na Krfsku deklaraciju. Po svemu sudeći, prvobitno je imao ideju o nekakvoj manifestaciji koja bi potkrepila poziciju Srbije pred zapadnim saveznicima, jer bez ruskog zaleđa ta pozicija kopni iz dana u dan. Pašićevo ponašanje u narednom periodu pokazuje da je on deklaraciju shvatao kao dokument taktičkog, a ne strategijskog značaja. Taj dokument je trebalo da drži jugoslovensko pitanje otvoreno i da bude velika prepreka Italiji. Sonino je vrlo tačno procenjivao da je deklaracija više uperena protiv Italije nego protiv Austrije. Kada zapadni saveznici nisu ozbiljnije reagovali, odnosno nisu podržali deklaraciju, ona je za Pašića izgubila značaj. Naprosto, njome nije uspeo da izvrši onaj taktički pritisak koji je očekivao. No, ljudi iz Jugoslovenskog odbora, kao i mnoge iseljeničke organizacije, u deklaraciji su videli dokument strateškog značaja i očekivali su da ona bude osnova dalje političke borbe. Ta dva različita viđenja deklaracije dovešće do ponovnog udaljavanja srbijanske vlade i Jugoslovenskog odbora. Nikoli Pašiću nikad nije ozbiljno palo na pamet da Jugoslovenski odbor tretira kao ravnopravan, te da time omogući da još neko drugi bude subjekt ujedinjenja osim vlade Srbije. To je bio njegov osnovni politički stav i s njim se nije pogađao, a to što je povremeno iz taktičkih ili propagandnih razloga dozvoljavao sebi da ga priguši, kao u slučaju deklaracije, nije za njega bilo obavezujuće na duži rok. Ta deklaracija naprosto nije imala šansu za realizaciju i to zbog srbijanske, a ne zbog emigrantske strane.

Objava rata Nemačkoj od strane SAD i njen prekid diplomatskih odnosa sa Austro-Ugarskom 6. aprila 1917. godine bila je prekretnica rata i u političkom smislu. Amerika je ušla u rat čista, bez nasleđa tajnih ugovora i obaveza i bez opterećenosti dugom evropskom istorijom. Amerikanci su zaista imali viziju šta treba uraditi sa Evropom i svetom posle toga rata. Prilazili su problemima vrlo principijelno, a sa druge strane

izuzetno racionalno. Mnogo toga nisu mogli predvideti niti sprečiti, naročito nisu imali nikakvog uticaja na nastanak Sovjetskog Saveza, jer je on proizvod dugog i osobenog ruskog razvoja, ali su pokušali da u samoj Evropi stvore duži period stabilnosti, koji će počivati na vrednostima na kojima je već počivala njihova zajednica.

Kada se desilo veliko čudo Oktobarske revolucije, saveznici su se našli pred ogromnim problemima, jer su odvođene protivničke trupe sa istočnog ratišta, a Brest Litovskim mirom je postalo jasno da se može očekivati silan napad Nemačke.

Ima mnogo spekulacija o nekakvom tajnom planu Nemačke da sa boljševicima ostvari svoje ciljeve. Neosporno je da je jedan voz pod najstrožom pratnjom iz Švajcarske do pred rusku granicu prevezao neke ruske Jevreje sa radikalnim socijalističkim ubeđenjima. Jedan od retkih koji nije bio Jevrejin, Vladimir Iljič Uljanov, kratko vreme pre toga pisao je da se ne može očekivati da njegova generacija revolucionara izvrši revoluciju u Rusiji. Posle nepunih godinu dana od te desperantne izjave postao je predsednik revolucionarne vlade. Taj voz je prevezio najeksplozivnije nemačko oružje u svetskom ratu, ali tu se radi samo o tranzitnim uslugama nemačkih železnica i ništa više. Oktobarska revolucija je rezultat razvoja ruske istorije od Petra Velikog do Prvog svetskog rata, a ne pronicljivosti nemačke obaveštajne službe.

Sovjeti, isto kao i Amerikanci, imali su čiste ruke u tom krvavom ratu, te su objavili odmah u proleće 1918. tajne dokumente Rusije, gde je na svetlo dana izašao Londonski ugovor. Time je Italija isterana na čistinu u svojoj skoro imperijalnoj politici. Italija je, sve u svemu, bila izrazito najslabija karika savezničkog lanca, u vojnom pogledu vrlo slaba, a u političkom nezajažljiva. U jesen 1917. doživela je stvarni vojni debakl i pokazala da se na nju ne može računati kao na ozbiljnu vojnu silu. Da bude još gore, vojnički je gubila od austrougarskih trupa prepunih Slovena, a Londonskim ugovorom je predviđeno da će dobiti baš slovenske teritorije. Svesni realne opasnosti od vojnog poraza 1918. godine, saveznici su prego-

varali o mogućem izlasku Austro-Ugarske iz rata, odnosno o separatnom miru. Karlo je imao takvih sklonosti, ali ne i političkog autoriteta da to izvede. Francuzi su tu stvar kompromitovali kad su je izneli u javnost sa najvišeg mesta, te prisilili Karla da se javno opredeli za nastavak ratnih dejstava. Za saveznike je austrougarsko ratište bilo sekundarno i smatrali su, s razlogom, da je pobjeda nad Nemačkom ključ rata. Zbog toga se pretpostavljalo da ne treba trošiti mnogo napora i sredstava u borbi sa Austro-Ugarskom, nego da valja udarati u srce stvari. I američka politika je bila u velikoj meri opredeljena takvim rezonom, s tim što je smatrala da budući mir treba da bude zasnovan na principijelnim osnovama.

Formulacija načelnosti američke politike jesu čuvenih „Četrnaest tačaka“, odnosno poruka predsednika Vilsona Kongresu od 8. januara 1918. godine. Početak poruke iskazuje osnovni poriv američkog viđenja mogućnosti novoga poretka Evrope:

„Naša je želja i naš cilj da pregovori o miru, kad započnu, budu potpuno javni i da ubuduće ne sadržavaju nikakve tajne pregovore, niti ih dopuštaju. Vremena osvajanja i proširivanja su prošla; isto tako i vremena tajnih dogovora pravljenih u interesu pojedinih vlada, a podobna da u neko doba razore mir sveta.“

Amerikanci razmišljaju šire nego Evropljani i smatraju da treba ukloniti razloge rata. Osnovni razlog je imperijalna politika određenih država, te ako se postigne pobjeda, a nastavi sa takvom politikom, ponovo će se desiti vojni sukob. Ovaj načelan stav je, naravno, uperen prema protivničkoj strani u ratu, ali i protiv saveznika, pre svega protiv Italije, koja je vodila najotvoreniju imperijalnu politiku. Tačkom devet je utvrđeno da „treba ispraviti granice Italije prema jasno odredljivim linijama po narodnosti“. To je, u osnovi, odbijanje Londonskog ugovora, sa kojim SAD nisu imale ništa. Ovakvom formulacijom su Jugoslovenski odbor i srbijanska vlada dobili veliki podstrek u svojim nadanjima, ali već sledećom tač-

kom im je ta nada dovedena u pitanje: „Narodima Austro-Ugarske, čije mesto želimo da vidimo obezbeđeno i utvrđeno među narodima, treba pružiti najslobodniju priliku za autonomni razvitak“. Tačkom deset se garantovao opstanak Austro-Ugarske i njena reforma u pravcu federalizacije. Ovakav stav daleko više korespondira sa Majskom deklaracijom, nego sa Krfskom. Da sve bude još ozbiljnije, tri dana pre toga predsednik britanske vlade Lojd Džordž je rekao da se Britanija ne bori da „uništi Austro-Ugarsku i Tursku liši njene prestonice“. Vrlo slično je izjavio i 9. januara u parlamentu. Očigledno je da se radilo o povezanoj akciji. Reakcija na govor Loida Džordža je od strane Jugoslovenskog odbora bila brza i već je 11. januara u Londonu (štampano u *Tajmsu*) izdato saopštenje koje sadrži sledeće:

„... ima samo jedan put, a taj je: potpuno oslobođenje potlačenih narodnosti na osnovu prava – eto priznata tribusima njemačkih kolonija – da sami opredijele svoju budućnost.

Jugoslovenski narod je neopozivo sankcionirao za sebe taj princip u Krfskoj deklaraciji od 20. jula 1917. godine...”

Reakcija srbijanske vlade je bila još žešća i vrlo emfatična. Čak je u noti od 17. januara, upućenoj američkoj, britanskoj i francuskoj vladi, pisalo i ovo: „U ovom očajnom momentu, nama lebde očajni momenti uoči Kosovske bitke kad je srpski narod, posle pokušaja da dobije pomoć sa zapada, sam ušao u borbu sa devizom: bolje je časno izginuti nego ropski živeti...“ Zaista je teško da zapadne diplomate razumeju ovu nediplomatsku, istorijski čak i netačnu priču o Kosovskom boju. To više pokazuje u kojoj se situaciji našla srbijanska vlada, jer je od početka računala na destrukciju Austro-Ugarske, a sada od toga nema ništa. U Vilsonovom obraćanju Srbiji predviđa se još garancija za izlaz na more i ništa više. U osnovi stvari to je manje nego na početku rata, kada se mogla dobiti i Bosna i Hercegovina. Može se pretpostaviti da nikom u vladi nije palo na pamet pitanje odgovornosti za preko milion mrtvih podanika, nego je očajanje izazivalo samo teritorijalno pitanje.

Pet dana kasnije Pašić je poslaniku u Vašingtonu, Mihajloviću, poslao telegram u kome mu je dao upute u pravcu kontakata ka poništenju akta aneksije Bosne i Hercegovine. Iako je ova njegova inicijativa ocenjivana različito, radilo se naprosto o usaglašavanju akcija prema novoj situaciji. Naprosto, spasa-
vao je ono što se još spasiti moglo. Verovatno je sve to shvatao i kao svoj veliki lični poraz. Pokušao je sličnu akciju i u Londonu i Parizu. Ambasadori su ga, u osnovi, bojkotovali, a Mihajlović mu se otvoreno suprotstavio, zbog čega je platio. Ambasadori su imali bolji uvid u stvari od Pašića i pokazali su se kao vrlo hrabri ljudi. Kao retko kad Nikola Pašić nije bio u stanju da proceni događaje i da povuče prave poteze. Ima se utisak da se sve dešavalo samo i skoro slučajno. Ako je neko imao još snage da povlači poteze, to je bio regent, a ne ova vlada bez zemlje i autoriteta.

Proleće je donelo sasvim novu situaciju i promenu savezničke politike prema opstanku Austro-Ugarske. Propast mogućnosti separatnog mira dovela je do realne opasnosti da austro-ugarska vojska porazi Italiju. Austro-Ugarsku je uništila njena vojnička superiornost naspram Italije. Da je Italija mogla parirati, teško da bi se saveznici odlučili na promenu svoga stava. Da sve bude još veći paradoks, Italiji je najviše odgovarao opstanak Austro-Ugarske, jer je Londonski ugovor sklopljen sa tom pretpostavkom. Da je Italija mogla uspešno ratovati sa Austro-Ugarskom, spasila bi opstanak Austro-Ugarske, a time bi sebi omogućila da dobije koncesije na drugoj strani Jadrana. Na sreću slovenskih naroda, ona za to nije imala snage. Logična je saveznička procena da ako Italija nije u stanju da onemogućí Beč, da se to mora uraditi na drugi način, jer posle nestanka istočnog fronta preći opasnost poraza. Ruski primer je pokazao kao unutrašnji nemiri vrlo lako izbacuju jednu veliku silu iz rata, te se tim rezonom krenulo na unutrašnje onemogućavanje Austro-Ugarske, pošto je spoljašnje bilo sporno. To se moglo postići samo nacionalizmom slovenskih naroda, što se stvarno i desilo. U martu se već videla promena u britanskom odnosu, a vrlo brzo i kod ostalih saveznica.

Svemu tome je prethodilo određeno taktičko povlačenje Italije, naravno ne zato što je suštinski promenila svoju politiku, nego što je bila prisiljena na to. Italija je pristala na održavanje *Kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske* u Rimu početkom aprila. Italija je to uradila verujući da se radi o propagandnom i taktičkom momentu a ne o suštinskoj promeni. Ostale saveznice su je izgleda u to uveravale. Izjave i dokumenti sa toga kongresa imali su izuzetno značajne rezultate u samoj Austro-Ugarskoj i potvrdili kojim putem treba ići kada se radi o saveznicima. Kada je usledila Ludendorfova ofanziva na glavnom ratištu, više nije bilo prostora za bilo kakve nagodbe, jer je svaki vojnik i svaki dan bio značajan. Sve iluzije oko opstanka Austro-Ugarske su pale. Italijansko protivljenje je u različitim formama još dugo ostalo i često se sukobljavalo i sa zvaničnom i sa nezvaničnom američkom politikom. Amerikanci su tačku na život Austro-Ugarske stavili deklaracijom od 29. maja 1918. godine, u kojoj je podržan Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske. Stvar je bila definitivno gotova kada su SAD 3. septembra priznale čehoslovački nacionalni suverenitet. Pitanje jugoslovenskog priznanja je posle toga bilo samo tehničke prirode.

Ne može se nijedna saveznička vlada optužiti za doktrinarnu netrpeljivost prema Austro-Ugarskoj, čak suprotno od toga. Saveznici su svojom nemoći bili prisiljeni da idu na radikalno rešenje. Veliko je pitanje da li bi se odlučili na to da nije bilo Oktobarske revolucije i ruskog izlaska iz rata. Revolucija im je pokazala kako su takve države rovite na unutrašnjem planu. Rusija i Austro-Ugarska su bile dve aristokratske carevine, najnazadnije velike sile. Rusija je propala zbog socijalnog momenta, a Austro-Ugarska zbog nacionalnog. Sa takvom aristokratskom i zastarelom elitom te dve zemlje nisu bile u stanju da reše svoje osnovne probleme. Danas na Zapadu postoji jedan veliki trend nostalgije za Austro-Ugarskom, jer je bila višenacionalna zajednica, odnosno, kako se to danas popularno kaže – multietnička. To je neosporno i vrlo je teško braniti tezu da je Dvojna monarhija bila tamnica naroda. Ve-

ćina tih naroda, koji nisu imali dominantan položaj, u okviru monarhije je doživljavala povoljniji razvoj nego što bi ga imali kao samostalni. Naročito se to odnosi na srpski narod. Srbi u Austro-Ugarskoj, a posebno Srbi u Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj, doživeli su neviđenu ekonomsku afirmaciju i oformili se kao građanski narod. Posle razvojačenja Vojne krajine srpski narod se našao u vrlo nezavidnoj poziciji, jer je gurnut u rano-kapitalističke odnose, na koje nije navikao. Instituti Vojne krajine su ga držali u smiraju patrijarhalnog načina života. No, uspostavljanjem Zadružnog saveza i Srpske banke Srbi u Hrvatskoj su svoje nacionalno biće počeli da obrazuju na građanskim osnovama. Vrlo brzo su u tome prevazišli i nadmašili Hrvate i pojavljuju se kao dominantan ekonomski činilac Hrvatske. Politički su bili prvo podrška banu Hedervariju, da bi sa Srpsko-hrvatskom koalicijom došli i do građanske političke samosvesti. To je, što se tiče građanskoga razvoja, znatno više nego ono što se dešavalo u Srbiji, gde je nastajala građanska klasa kao derivat državnih privilegija. Srpsko građanstvo iz Hrvatske i južne Ugarske nemerljivo se razlikuje po svom ekonomskom izvoru i socijalnom rezonu. Kod potomaka austrougarskih Srba još živi sećanje na jednu vrlo racionalnu i uspešnu zajednicu koja se zvala Austro-Ugarska. To se može reći i za druge slovenske narode. No, i pored toga je postojalo nezadovoljstvo nacionalnim položajem i to ne samo zbog dva privilegovana naroda, Nemaca i Mađara, nego i zbog još važnijih momenata. Ako Austro-Ugarska nije bila tamnica naroda, ona je bila tamnica slobode građana. Treba podsetiti da je ona imala najstroži izborni cenzus u Evropi. Ona naprosto nije razvijala korpus građanskih sloboda, koje su druge evropske sile davno osvojile, a jedan momenat toga korpusa su i nacionalna prava. Postoji jedan temeljni nesporazum oko Austro-Ugarske jer su pobrkana dva nivoa nacionalnog odnosa: odnos jednog naroda prema drugom i građansko iskazivanje nacionalnosti. Vrlo je teško, i pored dominantnog položaja Nemaca i Mađara, tvrditi da je ta zajednica nepodnošljivo favorizovala jedan narod na račun drugog (u Austro-Ugarskoj

je živela jedna trećina Nemaca, a plaćali su dve trećine poreza). Narodi su se nalazili u stanju ravnoteže straha, uticaja i interesa. Ta ravnoteža je bila vrlo dinamična. Mađarski narod, kao agrarni narod, nalazio se prema svojim veleposednicima često u gorem položaju nego neki drugi narodi. Radi se o tome da je jedna prestarela elita na jedan predgrađanski način činila podstoj zajednice. Zbog tog svog predgrađanskog izvorišta bila je represivna prema jednom širokom korpusu građanskih sloboda, pa je tako i nacionalno osećanje trpelo. Austro-Ugarska je zbog pomanjkanja građanskih sloboda, uostalom kao i Rusija, dovela sebe do nivoa propasti, a samo spoljašnji izraz, i u velikoj meri neistinit, bilo je pravo nacionalnosti. Austro-Ugarska bi se raspala sama od sebe i da nije bilo nekakve savezničke odluke, i da nije bilo Prvog svetskog rata, i da je bila jedina zemlja na planeti. Nije problem u njenoj propasti, nego u onome što je došlo posle nje. Za to savezničke vlade snose odgovornost. Savezničke vlade su stvorile poredak u zemljama bivše Austro-Ugarske koji je bio značajno nepravedniji, neracionalniji i mnogo više konfliktan nego što je bio ranije. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je bila predvodnik te nepravde, neracionalnosti i konfliktnosti.

Što se američke politike prema Austro-Ugarskoj tiče, najbolje ju je predstavio jedan od njenih tvoraca – Lansing (Vudro Vilson se, kao i većina američkih predsednika, u to nije ozbiljno mešao, i pored sasvim drugačijeg mnjenja savremenika) u svome „Memorandumu o politici u vezi sa ponudama za mir učinjenim od strane Nemačke i Austro-Ugarske“ od 7. oktobra 1918. godine, gde je napisao da Austriju „treba ostaviti neko vreme da se guši u pličaku svojih muka i davi u kaši koju je sama zgotovila“. Tu je rečeno da se „treba poigravati sa nadom nemačkog naroda i očajanjem austrougarske države“. Amerikanci su najmanje od svih imali iluzija i pored sve retorike njihovog predsednika. Njihova diplomatska birokratija je još onda razmišljala kao velika svetska sila, da ne kažemo kao gospodar sveta. Jedan od osnovnih postulata njihove spoljne politike jeste da je uvek jeftinije i efikasnije omogućiti drugi-

ma da isforsiraju američke interese, nego da to sami direktno rade. Zato su i podržavali slovenske narode Austro-Ugarske, jer je njihov napor po američku zajednicu jeftiniji i efikasniji, nego da ona sama mora intervenisati. Ne radi se o sebičnosti nego o racionalnosti.

Dakle, Amerika i ostali saveznici su se na destrukciju Austro-Ugarske odlučili zbog bojazni da ne mogu izneti rat na glavnom bojištu, odnosno da se Austro-Ugarska ne može onemogućiti italijanskom vojnom silom. Tako su se odlučili na podršku nacionalnim zahtevima njenih naroda. Srpska vlada u svemu tome nije ni mogla učestvovati i njen se uticaj svodio na delatnost vrlo dobrih diplomata kod saveznika. Daleko značajniji je uticaj Čeha koji su vodili neuporedivo aktivniju i pametniju politiku. Treba samo pogledati koliko je Čeha izginulo u tom ratu, a koliko Srba za potpuno isti rezultat. Stari nesporazum Garašanina, Ristića i Pašića sa veštinom diplomatije, odnosno njihovo mnjenje da mala zemlja kao Srbija može da nameće svoje interese silama, premnogo je koštala. Može se otvoreno tvrditi da je odluka pala daleko od Srbije i Srba i da se na njih u svemu tome savezničke sile nisu mnogo obazirale. Nisu se obazirale ni na Italiju, a kamoli na srbijansku vladu u izbeglištvu. To su pravila u svetu. Srbija više nije imala vojne snage, njena vlada nije imala ni teritorije, te to ne može ni biti neki značajan elemenat u globalnoj kalkulaciji. Ostaci srpske vojske, pojačani dobrovoljcima i bivšim zarobljenicima, nalazili su se na sporednom ratištu, Solunskom frontu. Sve u svemu, jedan diplomatski i vojni zapečak. Možda je sedobradi sedamdesettrogodišnji starac povremeno umišljao da su Srbija i on još značajni, ali stvarno ni za saveznike, ni za protivnike, Srbija nije više bila značajna posle 1915. godine.

Što se tiče Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske, oni su ovom novom savezničkom politikom postali izuzetno značajan faktor, jer je na njima bilo da izvrše destrukciju monarhije. Može se reći da su svoj zadatak izvrsno obavili, ali da nisu znali to da naplate, nego su sebi dozvolili da budu izmanipulisani od srbijanske vlade i da ih regent vojnički osvoji. Nji-

hova pozicija je bila neobično povoljna: Česi su im diplomatski krčili put, njihov glavni protivnik, Italija, nalazila se u vrlo nezavidnom diplomatskom položaju, a glavni konkurent pri ujedinjenju, Srbija, bila je izbačena iz igre zbog svoje nemoći.

Austro-Ugarska se raspadala iz dana u dan takvom brzinom da se to više nije moglo sprečiti. Do proboja Solunskoga fronta se nekako i držala, ali je posle toga sve krenulo u sunovrat. Političke snage Južnih Slovena su se konačno odlučile za ozbiljniju akciju, i nekako su uspjeli napraviti dogovor, te su 17. 18. i 19. oktobra održali osnivačku sednicu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Rezultat te sednice je Deklaracija Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, gde piše:

„Narodno Vijeće, do ovoga časa, opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike. Odsada ne će uopće u narodnim pitanjima nikoja stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više voditi nikakve posebne politike, ni zasebno stupati u pregovore sa faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti buduće jedini predstavnik i odlučni činilac.“

Ovakva izjava ima u osnovi državotvorni karakter, jer postavlja monopol političkog odlučivanja. U članu prvom deklaracije određeno je da je taj državotvorni karakter privremen:

„Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojima danas žive – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.“

Primetno je da ova izjava ne prejudicira oblik vladavine niti određuje bliže načela buduće države. U osnovi stvari ona ni nema taj zadatak. Bliže određenje principa buduće zajednice dato je pri proglašenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. oktobra 1918. godine. Toga dana je zaključeno na poslednjoj sednici sabora sledeće:

„Hrvatski državni sabor na temelju potpunog prava narodnoga samoodređenja, koje je danas već priznato od svih zaraćenih vlasti, stvara ovaj zaključak: Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrijske s druge strane, razrešavaju se... Dalmacija, Hrvatska, Slavonija sa Rijekom proglašava se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi. Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakog majoriziranja, konačno kako u formi vladavine, tako u unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.“

Očigledno je da je Država Slovenaca, Hrvata i Srba sebe potvrdila kao privremenu i da je jasno iskazala volju da svoju privremenost dokine ulaskom u buduću južnoslovensku zajednicu. Dakle, unosi se suverenitet u buduću zajednicu, kao nešto već zadobijeno. To je značajan otklon od Krfske deklaracije, gde se nikako ne pretpostavlja državni suverenitet južnoslovenskih austrougarskih oblasti. Majska deklaracija tako nešto svakako utvrđuje, ali u pravcu trajne zajednice na osnovama hrvatskog državnog prava. Ova izjava podrazumeva nešto treće: neosporan državni suverenitet, koji se unosi u novu zajednicu. Dakle, ne može se govoriti da austrougarski Slovenci, Hrvati i Srbi ulaze u novu zajednicu samo kao narodi, nego i kao nosioci državnog subjektiviteta.

Pretpostavlja se da će nova zajednica biti konstituisana ustavotvornom skupštinom. Za njeno odlučivanje se predviđa kvalifikovana većina. Kvalifikovana većina može biti brojčana, kao što je određeno Krfskom deklaracijom, ili nacional-

na. I pored određene nejasnoće teksta vidi se da se radi o nacionalnom principu, jer se govori o „potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba“. Pitanja oblika vladavine (znači: monarhija ili republika), unutrašnjeg ustrojstva (to jest, unitarna država ili federacija, centralizovana ili decentralizovana država) ostavljena su otvorena. Ova određenja su daleko nepovoljnija za konzervativni srbijanski koncept ujedinjenja, od Krfske deklaracije, a i nju Pašić nije ozbiljno shvatao. Zanimljivo je obrazloženje predlagача, koje je izgovorio Svetozar Pribičević:

„Visoki sabore! Nema nikakve sumnje, kad ovo govorim o našoj potpuno suverenoj državi, da onda mi, koji smo se danas složili u jednom pokliku, koji hoćemo da dademo izraz svojoj nadi, svome očekivanju, da će ta zajednička država biti velika, moćna i snažna, u tome momentu treba naročito da naglasi, da u toj zajedničkoj državi Slovenci, Hrvati i Srbi imadu da budu potpuno jednak faktor. Ne radi se o tome, i ne može se i ne smije se raditi o tome, da se u tom jedinstvenom narodu pojedini dijelovi majoriziraju ili nulificiraju!“

Poznato je Pašićevo tumačenje iz 1921. godine pri konstituisanju konstituante da se ne može raditi o majorizaciji jer nema majorizacije u jedinstvenom narodu, a Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod. Pašić je napravio konstituantu na čistoj majorizaciji, ne poštujući kvalifikovano odlučivanje naroda, ni brojčanu kvalifikovanost, što je sam dopisao u Krfskoj deklaraciji. Odlučeno je prostom većinom, a među prisutnima nije bila Hrvatska republikanska seljačka stranka Stjepana Radića, tada izrazito najsnažnija hrvatska partija, jer joj je učešće onemogućio Pašić zahtevom da se unapred položi zakletva pred kraljem.

Odlučujući momenat u celoj raspravi oko načina i karaktera ujedinjenja je proboj Solunskog fronta. Za saveznike je taj front bio sporedni i defanzivni, te su smatrali da se rat rešava na glavnom ratištu ka Nemačkoj. Ali vojnici na terenu su mislili drugačije. Dva vrlo uporna i talentovana francuska generala su uspeli da ubede političare u neophodnost aktivnih ope-

racija na tom frontu. To ubeđivanje nije išlo lako i brzo, te su operacije počele tek 14. septembra 1918. godine artiljerijskom pripremom, a sutradan je izvršen pešadijski proboj. Francuski vojni plan je bio dostojan napoleonovske tradicije, jer je počivao na stavu da je brzina jača od mase, i kao njihov veliki zemljak nekad, tako su i sada francuski generali uspeli da pobede brzinom. Na Solunskom frontu saveznici su imali oko 600.000 vojnika, ali odlučnu akciju su vodile srpske i francuske trupe. Topovi dignuti na dve hiljade metara nadmorske visine bili su više nego iznenađenje za protivnika. Da sve bude još uspešnije, gubitaka je bilo vrlo malo. Bugarski otpor je bio neobično slab i već posle dvanaest dana Bugarska je zamolila za primirje. Pregovori o primirju su završeni sa, u osnovi, kapitulacijom Bugarske, i tako je dobijen Prvi svetski rat. To što je bugarska vojska brojala 300.000 vojnika nije bio odlučujući momenat, nego odvajanje Turske od centra i prodor ka srcu Austro-Ugarske. Već 12. oktobra zauzet je Niš, a 1. novembra Beograd. Ni sami saveznici nisu bili svesni uspeha koji je postignut, te su nameravali da naprave novi defanzivni front na osvojenim položajima. General D'Epere, glavnokomandujući na ovom frontu, nerado je prihvatio takvo naređenje, no događaji su išli velikom brzinom i sporost centralizovanog odlučivanja nije mogla da prati hitnost promena. Austro-Ugarska se raspadala, te se u sve to trebalo što pre umešati. Shodno tome, general D'Epere je 18. oktobra izdao sledeće naređenje:

„I. Promene koje su nastupile u opštem stanju posebnih dana a naročito mutno stanje koje vlada u Austro-Ugarskoj zahtevaju da se učine neke izmene u planu..., po kome se ima obrazovati privremeni jedan čvrst odbrambeni front u severnoj Srbiji.

II. Srpska vojska. Kako izgleda, Jugo-Slovenski pokret uzima velikih razmera. Srpska vojska treba da se stara da ga na sve moguće načine organizuje i upotrebi u našu korist...

U tome cilju potrebno je direktno umešati se...”

Vrhovnoj komandi srpske vojske nije trebalo dvaput ponoviti ovakvo naređenje. Tome treba dodati da je i Pašić iz Pa-

riza javljao o potrebi što bržeg vojničkog zauzimanja bitnih tačaka u Austro-Ugarskoj. I na samom terenu je dolazilo do samooorganizovanja, a najefektnija je akcija majora Majstnera koji je samoinicijativno odvojio Maribor od Austrije i vojnički ga držao sa svojim dobrovoljcima.

Ono što nisu dugo vremena mogli da urade srpska vlada i Jugoslovenski odbor, da diplomatskim putem dobiju čisto priznanje ujedinjenja, sada se ostvarivalo na samom terenu. Sa činom ujedinjenja, u osnovi stvari, srpska vlada nema više neke velike veze. To je bila stvar vojske i regenta Aleksandra.

AUTORITARNA VOLJA REGENTA ALEKSANDRA I OSNIVANJE DRŽAVE SLOVENACA, HRVATA I SRBA

Narodno vijeće u Zagrebu sastavilo je jednu delegaciju koja je trebalo da uspostavi vezu sa srpskom vojnom komandom i regentom i da usaglasi delatnost. Delegaciju su činili Bogdan Medaković, Laza Popović i major Dragutin Perko. Bogdan Medaković je otkazao put zbog starosti i bolesti i umesto njega je na brzinu imenovan Valerijan Pribićević. Drinković je napisao akt u kome moli vladu Srbije da usled nemogućnosti da se zaštite zemlja i stanovništvo Srema i istočne Slavonije pošalje svoje trupe na liniju Osijek–Šamac. Svetožar Pribićević, koji je bio dominantna ličnost događaja u Zagrebu, u tajnom razgovoru rekao je Lazi Popoviću da zaboravi uputstva koja je dobio, nego da traži da srpske trupe idu što više na zapad. Inače, Laza Popović je bio Svetožarov kum, a Valerijan brat, te je ta delegacija u osnovi bila privatna delegacija Svetožara Pribićevića. Može se kazati da je voljom Pribićevića dozvoljeno srpskoj vojsci da stvori faktičko stanje u kojem Narodno vijeće nema realne suverenosti. Najbolji dokaz za to je izveštaj delegacije koji je sastavio Laza Popović. U njemu se kaže:

„Kao što je poznato moja se misija sastojala u tome da nađem kontakt i stupim u kontakt sa srpskom vladom i da od srpske vlade prema pismenoj noti Narodnog vijeća tražim voj-

ničko zaposjednuće i obezbjeđenje naše zemlje počam od linije Osijek – Šamac pa na istok do Zemuna. Ja sam prekoračio punomoć utoliko što sam tražio da srpska vlada pošalje svoje čete što pre u Bačku, Banat i Baranju, te Međimurje, najposle tražio sam, da srpska vlada pošalje jake vojničke odjele u Ljubljanu i Zagreb...”

Zaista je neverovatno u kojoj meri je ciničan ovaj izveštaj. Popović kaže da je „prekoračio punomoć“, a zapravo je predao Državu Slovenaca, Hrvata i Srba na raspolaganje srpskoj vojsci. Dobio je uput da pozove srpske trupe na liniju Osijek–Šamac, a on ih je pozvao u Vojvodinu, Zagreb i Ljubljanu. Svetozar Pribićević je omogućio da faktički ujedinjenje izvrši srpska vojska putem aneksije južnoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske i da regent Aleksandar obezbedi sebi poziciju autoritarnog lidera. Iako je kasnije, kad je sve to već odavno prošlo, u svome pamfletu „Diktatura kralja Aleksandra“, prebacivao uzroke tog autoritarnog režima na Aleksandrove moralne osobine, neosporno je da je sam Pribićević učinio odlučni momenat u uspostavljanju njegovog autoritarnog poretka, jer mu je omogućio da bude jedini činilac ujedinjenja. Sa druge strane, Srbi u Hrvatskoj su se u velikoj meri osramotili takvim ponašanjem braće Pribićević i Laze Popovića, jer su pitanje ujedinjenja uzeli u svoje ruke zaobilazeći Hrvate i Slovence. Zbog toga se može reći da se, u osnovi, ujedinjenje desilo na način protivan interesima hrvatskog i slovenačkog naroda. Najparadoksalnije je da su iznevereni i interesi Srba prečana, još i više nego Hrvata i Slovenaca, ali oni neće imati mnogo argumenata da se brane, jer su njihovi ljudi to uradili.

Ženevska konferencija i događaji posle nje pokazuju da je ujedinjenje moglo da se obavi i na primereniji način nego što je urađeno. Ženevskoj deklaraciji je prethodilo priznanje Narodnog vijeća u Zagrebu:

„U ime kraljevske srpske vlade čast mi je izvestiti Vas, da ova priznaje Narodno veće u Zagrebu kao zakonitu vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriji Austro-ugarske monarhije, i da sam danas uputio notu vladama Francuske, Engle-

ške, Italije i Severnim Sjedinjenim Državama Američkim moleći ih, da i oni sa svoje strane priznaju Narodno veće u Zagrebu, kao zakonitu vladu jugoslovenskih zemalja bivše monarhije Austro-Ugarske, kao i da priznaju dobrovoljačkim trupama ovih zemalja karakter ratujuće strane.“

To je bilo 8. novembra a sutradan je doneta deklaracija koja je polazila od paralelnosti suvereniteta dva entiteta: Kraljevine Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Predviđeno je i formiranje zajedničke vlade, ali i opstanak punih suvereniteta dva entiteta. Nigde se ne pominje monarhija i dinastija Karađorđevića. U centralnoj vladi nije nađeno mesto za Pašića. To je dokument koji je u celosti protivan Pašićevim principima ujedinjenja i postavlja se pitanje zašto ga je potpisao. Koliko se može videti, bio je veliki pritisak na njega sa svih strana, pa i od strane srpske opozicije. Sa druge strane, nije imao tačne vesti o tome šta se dešava u zemlji. Ideja mu je bila da kao i mnogo puta ranije prihvati nešto iz taktičkih razloga, pa da to kasnije minira i nastavi po svome. To sam i potvrđuje u jednom neobično emotivnom pismu koje je napisao Protiću 13. novembra, kada su regent i Protić već minirali deklaraciju.³⁰ U tom pismu Pašić objašnjava da je njegov plan ostao da se prvo izvrši ujedinjenje pa da se onda razgovora o uređenju države, i to sa stanovišta većine, što će reći majorizacijom volje novih krajeva. Smatrao je da je „prirodan tok poslova da Srbija rukovodi poslovima političkim, kao što je rukovođila poslovima vojničkim“. Dalje tvrdi da ga je primorala na potpisivanje onako nepovoljnog dokumenta činjenica da se Trumbiću i drugima pridružila i srbijanska opozicija, te da je ostao usamljen. Smatrao je da taj dokument treba prihvatiti iz taktičkih razloga, te ga kasnije lako destruirati nekim izrazom narodne volje, odnosno izjašnjavanjem po principu većinskog naroda.

Deklaracija je krizom vlade minirana, jer je Protić sa još nekolicinom izašao van. Iza svega je, po svemu sudeći, stajao regent, jer je bio protivan Ženevskoj deklaraciji, i to najmanje iz dva razloga: izvlači se prvenstvo Srbije u novoj državi i ne utvrđuje se pravo doma Karađorđevića. Jednostavnim potezom je

ukinuta deklaracija, a Pašić ostavljen na cedilu. Regent i vojska su čvrsto držali stvar u svojim rukama. Srpska vojska je već 15. novembra bila i u Temišvaru i u Rijeci. Aneksija je suštinski bila završena. Ženevska konferencija i događaji oko nje potvrdili su u kojoj meri konzervativna politička ideja više nije bitan činilac, nego je to postao regent u naporu uspostavljanja autoritarnog poretka. Mnogi su mislili da je Pašić nešto lukavio i planirao oko Ženevske deklaracije i njenog odbijanja, ali je teško u to poverovati. Sve što je mislio i planirao izneo je u navedenom pismu Protiću. Naprosto, on, kao i čitava koncepcija konzervativne ideje više nisu imali nikakve ozbiljne političke moći, osim odugovlačenja i pokušaja majorizacije. Rimljani su govorili da su vojska, slava i novac osnova moći. Regent je imao i vojsku i slavu, a i novac će ubrzo steći.

Odlučni momenat je bio dolazak potpukovnika Dušana Simovića u Zagreb kao delegata Vrhovne komande kod Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba. To je bilo nepunih nedelju dana posle Ženevske konferencije. Simović je najotvorenije odbacio rezultate Ženevske konferencije i vodećim ljudima Narodnog vijeća rekao sledeće:

„Ja nemam nikakvo ovlašćenje, da vam dajem bilo kakvu izjavu u tome pogledu (pogledu suverenosti Države Slovenaca, Hrvata i Srba i njenog priznanja od strane srpske vlade – L. V.) i nisu mi poznate intencije vlade. Ali, kao vojnik, mogu vam reći ovo: Srbija koja je u ovom ratu dala jedan i po miliona žrtava za oslobođenje i ujedinjenje svoje jednokrvne braće preko Dunava, Save i Drine, ne može ni u kom slučaju dozvoliti, da se na njenim granicama formira neka nova država, koja bi u svoj sastav uzela sve njene sunarodnike, i da – posle četvorogodišnjih muka i potpunog poraza neprijatelja – ostane u pozadini i sve plodove dobijene pobede prepusti drugome, koji je u ratu učestvovao na neprijateljskoj strani. Srbiji – po pravu oružja, a na osnovu ugovora o primirju sa Mađarskom koji je potpisao vojvoda Mišić, kao opunomoćenik komandanta savezničkih vojski na Solunskom frontu đenerala Desperija, pripada sledeća teritorija: Banat do linije Oršava –

Karansebeš – r. Maroš – Arad – ispod Segedina; Bačka do linije Horgoš – Subotica – Baja; Baranja do linije Batasek – Pečuj – Barč i dalje rekom Dravom do Oseka; Srem i Slavonija do linije željezničke pruge Osek – Đakovo – Šamac; cela Bosna i Hercegovina i Dalmacija do rta Planke. Van te teritorije se možete opredeljivati po volji: da idete sa Srbijom, ili da formirate zasebnu državu.“

Ovo je bila ponuda koja se nije mogla prihvatiti jer bi Hrvatsku svela na teritoriju oko Zagreba, a Dalmacija bi se očigledno podelila između Srbije i Italije. Najprostije rečeno, radilo se o najobičnijoj uceni, a ne o pokušaju razgraničenja. Regent i vojska su se postavili kao pobednička strana koja diktira uslove kapitulacije (kao što je to već diktirano Bugarima i Mađarima), a ne kao saveznička strana. Ili pristanite na aneksiju ili ćemo vam uzeti sve mogućnosti državnog opstanka.

Pavelićeva ideja je bila federativna država, gde bi federalne jedinice bile: Srbija, Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Hrvatska, Dalmacija i Slovenija. Simović je to, naravno, odbio.

Pod ovako postavljenim uslovima vodećim ljudima Narodnog vijeća u Zagrebu nije preostalo ništa drugo do da prihvate ujedinjenje na način aneksije, a da se pitanje uređenja zemlje ostavi za kasnije. Toga dana je *de facto* Država Slovenaca, Hrvata i Srba kapitulacijom ušla u sastav Srbije.

AUTORITARNA VOLJA REGENTA ALEKSANDRA I UJEDINJENJE SA CRNOM GOROM

Konzervativna politička ideja je na Crnu Goru većinom gledala kao na bespotrebnu državu, jer je polazila od stava da jedinu bitnu vezu naroda čini država, a u Crnoj Gori žive Srbi, te je bezrazložno postojanje još jedne srpske države. Na dinastiju Petrovića se gledalo kao na konkurentsku dinastiju i odbijana je svaka mogućnost opstanka te dinastije. I sami Petro-

vići su za vreme rata svojim postupcima diskvalifikovali dinastiju u očima saveznika. Taj konzervativni stav je bio u toj meri utemeljen da je zaista ogromna većina i običnog sveta na taj način gledala na ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Nikola Pašić je u decembru 1916. izneo pred vladu i regenta jedan referat u kome je izložio osnovne principe kojih se treba držati pri ujedinjenju Srbije i Crne Gore. Principi su, naravno, bili u skladu sa dominantnim konzervativnim stavom. Referat su potpisali svi članovi vlade i regent, te je time način ujedinjenja, što se Srbije tiče, bio rešen. U jesen 1918. samo je izvršena ranije donesena odluka.

Problem sa Crnom Gorom bio je u tome što je ona bila međunarodno priznata država koja je bila saveznica u ratu protiv Centralnih sila. Takođe je Crna Gora bila u poslednjih šest godina u tri rata saveznica Srbije, i zaista je neobična upornost konzervativne ideje da tu državu ujedini putem aneksije. Konzervativna ideja se odnosila prema južnoslovenskim stanovnicima Austro-Ugarske kao prema pobeđenima zato što je njihova država bila protivnik u ratu, iako su ti narodi sami odbacili austrougarsku državu, a i na potpuno isti način se konzervativna ideja odnosila i prema Crnoj Gori. Saveznik ili neprijatelj, međunarodno priznat ili ne, za konzervativnu političku ideju je bilo nebitno, jer je ona u svom garašaninovskom stilu sve to tretirala kao proširenje Srbije na nove teritorije.

I sami saveznici su doprineli takvom ponašanju Srbije, i to ne samo Francuzi. Od početka rata je kao neosporno nuđeno Srbiji pravo na ujedinjenje sa Crnom Gorom, a da se nije ulazilo dublje u način ujedinjenja. Naravno da je konzervativna ideja to shvatila kao apsolutno pravo Srbije na Crnu Goru. Jedino se Italija bunila oko ujedinjenja, a to je prihvatano kao konkurentska i nepravedna ambicija Italije da sama zauzme Crnu Goru, što i nije bilo do kraja netačno.

Treći momenat koji je išao na ruku takvom konceptu ujedinjenja jeste položaj dinastije Petrovića u samoj Crnoj Gori. Naime, vanredno duga vladavina kralja Nikole je sama od sebe bila na izdisaju. Kralja Nikolu su protivnici, pa i savremeni

istoričari često nazivali autoritarnim vladaoцем, što je netačno, jer se nije radilo o autoritarnoj nego o patrijarhalnoj vladavini. Usled istorijskog kašnjenja Crna Gora je imala početkom dvadesetog veka istu vladavinu koju je Srbija imala osamdeset godina pre u liku Miloša Obrenovića, znači neospornog patrijarhalnog gospodara čije je da vlada, a narodu je da sluša ili da mu se žali. Između vladavine Miloša i Nikole nema suštinske razlike, to je isti oblik vladavine, a ono što ih razdvaja je više vezano za spoljašnje okolnosti i karaktere nosioca vladavine. Srbija je bila u stanju da skloni Miloša, istina po cenu velike žrtve jer je pristala na smanjenje samostalnosti, a Crna Gora je bila na putu da to uradi. I bjelaši su to uradili ali na jedan naopak način, jer su skinuli Nikolu Petrovića tako da su ukinuli svaku samostalnost Crne Gore i ušli u Srbiju kao nekad turske nahije. Preduga vladavina Nikole Petrovića je politički konzervirala Crnu Goru koja se menjala i napredovala. Njegov oblik vladavine više nije bio primeren toj zajednici, te su novi društveni slojevi i mnogi mladi ljudi bili protivni dinastiji. To je bilo značajan momenat koji je mnoge ljude okrenuo bjelaškom rezonu. Može se reći da je postojalo određeno raspoloženje za detroniziranje dinastije, ali je vrlo teško tvrditi da je postojalo isto takvo raspoloženje za utapanje u Srbiju.

Kao i kod Hrvatske, tako je i ujedinjenje sa Crnom Gorom izvršio regent sa vojskom. Konzervativna ideja se ni ovde nije pitala i nije ni imala potrebe da se pita, jer je ujedinjenje obavljeno na način što ga je ona davno postavila. Naprosto, od Solunskog procesa regent je bio jedini ozbiljan subjektivni momenat Srbije i on je jedini i mogao to da uradi. Regent Aleksandar je tražio od vlade da postavi jednog čoveka koji bi imao zadatak da u Crnoj Gori sprovodi politiku srpske vlade i ona je to na njegov zahtev i učinila. Tako je 15. oktobra vlada postavila Svetozara Tomića za svog opunomoćenika. Tomić je dotle radio kao šef crnogorskog odseka Ministarstva spoljnih poslova. Zadatak Tomićev je bio jasan: organizovati prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, i tako sprečiti moguću italijansku akciju, kao i pokušaj da Crna Gora preda svoj suverenitet budu-

ćoj južnoslovenskoj zajednici. Drugi regentov potez bilo je uspostavljanje Skadarskih trupa koje nisu imale samo vojnički zadatak. Vojvoda Mišić je komandantu Skadarskih trupa 21. oktobra poslao uputstvo u kome ga je obavezivao da, pored vojničkih zadataka, „radi na sjedinjenju Crne Gore i Srbije“. Za komandanta Skadarskih trupa postavljen je pukovnik Dragutin Milutinović, kojem je regent pre polaska na dužnost u poverljivom razgovoru rekao da ne okoliša mnogo u Crnoj Gori. U osnovi je Milutinović bio gospodar cele operacije i sve je išlo preko njega, čak je izvršavao i cenzuru Tomićevih izveštaja vladi. Jasno je da mu je takvu poziciju omogućio sam regent, koji je ipak imao poverenja samo u vojsku.

Novoformirani Centralni izvršni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore imao je zadatak da obavi organizacionu stranu ujedinjenja, dok je vojska imala zadatak da stvori takvo stanje na terenu da ne bude prepreka radu odbora. Dragutin Milutinović je imao obavezu da vojnički okupira, a Svetozar Tomić da tu okupaciju digne do političke i pravne ravni. Obojica su svoje obaveze prilježno ispunili.

Skadarske trupe, u osnovi stvari, nisu imale potrebe da izvršavaju svoje vojničke zadatke koje im je izdao vojvoda Mišić, nego su im politički zadaci bili jedini. Razlog tome je to što su se sami Crnogorci potrudili da se oslobode. Tako su 13. oktobra samoorganizovani ustanici oslobodili Andrijevicu i razoružali 1.500 vojnika. Sutradan su oslobodili Berane i razoružali 1.000 vojnika, da bi za kratko vreme oslobodili Plav, Gusinje, Kolašin, Rožaje i Bijelo Polje. To je imalo velikog odjeka i u ostaloj Crnoj Gori, te su u iduće dve nedelje ustanici oslobodili praktično celu Crnu Goru. Jedina pomoć srpske vojske je bila kod oslobođenja Podgorice. Neosporno je da se Crna Gora sama oslobodila i da srpske trupe nisu imale nekog učešća u tome. Zbog toga je Milutinović prišao izvođenju svojih političkih zadataka, te je kao svoj prvi čin izvršio razoružanje i raspuštanje crnogorskih ustaničkih trupa. Desila se paradoksalna situacija da se jedan narod digne na oružje i uspešno oslobodi od okupacione vojske, da bi neposredno posle toga stigla jed-

na saveznička vojska koja razoružava taj narod. Postavlja se pitanje: da li je tom narodu u osnovi promenjen položaj?

Milutinović je svuda po Crnoj Gori uspostavio vojnu vlast i u potpunosti razbio pokušaj da se obnove stari oblici vlasti. To je rađeno vrlo strogo i, kako je regent ranije tražio, bez nekog okolišenja. Sačuvana je prva naredba komandanta mesta na Cetinju. U toj naredbi piše:

„Naredba br. I Komandanta mijesta na Cetinju za 23. oktobra 1918. godine.

U izvršenju naredaba vrhovne komande srpske vojske, po čijem naređenju srpske trupe ulaze u Crnu Goru kao nosilac reda, mira i pravde u opštem interesu naređujem sledeće:

1. Zabranjujem nošenje oružija i municije svim onima, koji nijesu od mene, i mojih organa na nošenje istih ovlašteni;
2. Svako pucanje i šemlučenje zabranjujem;
3. Izlazak iz kuća i slobodno kretanje po ulicama i putevima poslije sedam sati uveče, zabranjujem sve do pet časova ujutru;
4. Postavljenim organima vlasti mora se ukazivati bezuslovna poslušnost;
5. Svako narušavanje reda i mira, bilo pljačkanjem, bilo uznemiravanjem mirnih građana ili ma kakvim drugim načinom najstrožije zabranjujem.

Svi oni koji bi imali, ma kakvu molbu ili traženje, imaju se obraćati vojnoj komandi mjesta koja je smještena u zgradi opštine varoške.

Svaki onaj koji se ogriješi o red, poredak i zakone, biće odmah uhapšen i predat sudu za suđenje.“

Ovakve naredbe komandanata mesta pratila je još i naredba načelnika Vrhovne komande srpske vojske, koji je preko komande bivših Skadarskih, a sada Jadranskih trupa dostavljena svim okružnim načelstvima. U njoj se kaže:

„Odlazak iz opštine u opštinu istog sreza vršiće se objavama koje će izdavati opštinske vlasti.

Odlazak iz sreza u srez istog okruga vršiće se objavom sredskog načelstva.

Objave za putovanje širih obima davaće jedino komanda jadranskih trupa ili će staviti svoju ovjeru na objave okružnih načelnika.“

Moglo bi se navesti još mnogo sličnih dokumenata ili postupaka, poput skidanja crnogorske zastave sa dvora u Cetinju, što nisu uradili ni Austrijanci, pa batinjanje i zatvaranje ljudi koji su se izjašnjavali kao Crnogorci ili koji su isticali bilo kakvo obeležje dinastije Petrovića itd.

Vidi se da je srpska vojska priznavala samo svoju Vrhovnu komandu i da nije ni pokušavala da na bilo koji način čak ni nagovesti subjektivnost Crne Gore. Uvodi se policijski čas, ukida sloboda kretanja, hapsi se po kratkom postupku, kako se i sudi; šta bi to bilo drugo nego okupacija. Ta okupacija je bila stroža nego austrijska. Tako su srpske trupe, u stvari, ušle u jednu savezničku i međunarodno priznatu državu, na čijoj teritoriji nije bilo značajnijih neprijateljskih trupa, da bi razoružale oslobodilačke trupe koje su pre toga same pobedile neprijatelja, da bi posle toga uvele vojnu upravu i ponašale se kao okupacione trupe. Pukovnik Milutinović je ispunio svoj zadatak baš onako kako dolikuje srpskom oficiru, oštro i bez prigovora. Što se njega tiče, regent je mogao biti zadovoljan.

No, regent je mogao biti zadovoljan i sa drugim svojim čovekom, Svetozarom Tomićem, odnosno sa civilnim delom operacije prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. Po gradovima su se u prvo vreme držali zborovi gde je izvikivano ujedinjenje Crne Gore i Srbije, da bi 7. novembra u Beranama Centralni izvršni odbor doneo odluku o sazivanju crnogorske narodne skupštine koja treba da donese odluku o ujedinjenju sa Srbijom. Centralni izvršni odbor je raspisao izbore i sačinio izborna pravila. To je bilo svega tri dana posle napuštanja teritorije Crne Gore poslednjeg austrougarskog vojnika. Članovi Centralnog izvršnog odbora su, naravno, postavljeni od strane vlade Srbi-

je i strani su državljani, te se postavlja pitanje kako neki organ oformljen od strane vlade druge države, a sastavljen od stranih državljana može raspisivati izbore i utvrđivati izborna pravila. Pri tome ni ne pokušava da se pozove na crnogorski ustav. Crna Gora je bila međunarodno priznata država i imaće svoju stolicu, istina praznu, i na mirovnoj konferenciji u Versaju. Sve savezničke vlade, uključujući i Srbiju, imaju s njom diplomatske odnose i ambasadore, a sada neka grupa ljudi koja je došla sa srpskim trupama raspisuje i organizuje izbore za neku skupštinu. Pri tome takva skupština nije predviđena važećim crnogorskim ustavom. Sve u svemu, radilo se o državnom udaru koji je izvršen uz pomoć srpske vojske. Pravno se to drugačije ne može kvalifikovati.

Tome još treba dodati potpunu nedemokratičnost izbora. Oni se ne mogu smatrati valjanim, ne samo po današnjim nego i po ondašnjim standardima, i to zbog sledećeg:

1. Nisu bili opšti, nego su se delegati birali na narodnim zborovima izvikivanjem, što je izuzetno pogodno za manipulaciju.
2. Ti delegati nisu automatski bili izabrani za delegate buduće skupštine, nego su međusobno određivali manju delegaciju, što je princip majorizacije, jer tesna većina određuje celu delegaciju.
3. Od dana raspisivanja izbora, pa do održavanja izbora bilo je samo deset dana, što je suviše kratak rok za bilo kakvu kampanju, te to vrlo jasno pogoduje onoj strani iza koje je srpska vojska.
4. Napuštena je odredba crnogorskog pozitivnog izbornog prava da poslanik mora imati najmanje trideset godina, te je limit spušten na dvadeset i pet, jer se računalo na prosrpsko raspoloženje omladine.
5. Srpska vojska i njeni ljudi su delili hranu u zamenu za podršku itd.

Pored toga što su bili nelegalni, ovi izbori su očigledno bili i nelegitimni.

Rezultat izbora je bila skupština sastavljena, osim jednog, samo od pristalica prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. I pored toga, pukovnik Milutinović je uoči zasedanja skupštine poslao još vojnog pojačanja u Podgoricu, a i sam je sa svojim štabom neprekidno bio prisutan u Podgorici, što se može tumačiti kao jasna vrsta pritiska na delegate.

Pri izborima, na Cetinju se desila konfrontacija između dve različite opcije, koja će imati dalekosežne posledice po budućnost Crne Gore. Te dve struje su, po boji papira na kome su isticale svoje liste, dobile ime bjelaši i zelenashi, što će ostati naziv za takve političke koncepcije do danas.

Skupština je imala 165 delegata i zasedala je od 24. do 29. novembra. Donela je sledeće četiri odluke:

- „1. Da se kralj Nikola Prvi Petrović Njegoš i njegova dinastija zbaci sa crnogorskog prestola;
2. da se Crna Gora sa bratskom Srbijom ujedini u jednu državu pod dinastijom Karađorđevića, te tako ujedinjene stupe u zajedničku otadžbinu našeg troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca;
3. da se izabere Izvršni narodni odbor od pet lica, koji će rukovoditi poslovima dok se ujedinjenje Srbije i Crne Gore ne privede kraju; i
4. da se o ovoj skupštinskoj odluci izvesti bivši kralj Crne Gore Nikola Prvi Petrović, Vlada Kraljevine Srbije, prijaltske savezničke sile i sve neutralne države.“

Prva odluka je uslov za drugu, koja je najznačajnija i svrha cele operacije koju je regent sa vojskom preduzeo. Nema prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, ako ne ode kralj Nikola. Regent nije hteo prisajedinjenje po svaku cenu, odnosno po cenu spašanja dinastija ili nešto slično, nego isključivo prisajedinjenje pod Karađorđevićima. Kralj Nikola je bio deda regentov i sve ovo imalo je ukus i porodičnog sukoba. Treća odluka govori da prvom nije samo detronizirana dinastija Petrovića, nego da je napravljen i diskontinuitet sa pozitivnim pravom Crne Gore i predviđenim organima vlasti.

Odluke Podgoričke skupštine su takve da jasno ispoljavaju diskontinuitet sa pozitivnim pravom dotadanje Crne Gore, te se može kazati da je Podgoričkom skupštinom nastala nova država. Ta nova država Crna Gora se odmah utapa u državu Srbiju, te tako ništi međunarodni suverenitet Crne Gore. To je nevaljan pravni posao jer je Crna Gora međunarodno priznata, te ništenje tog međunarodnog suvereniteta može da izvrši samo ona sama, a ne nova država, koja nastaje na Podgoričkoj skupštini. To su i saveznici znali, pa niko ne priznaje odluke Podgoričke skupštine osim Srbije. Cela operacija oko prisajedinjenja Crne Gore je i istorijski i pravni skandal. Tek 17. decembra se uručuju regentu odluke Podgoričke skupštine koje on prihvata, kako je kazao, sa „uzbuđenjem“. Država Srbija je 1. decembra izjavom tog istog regenta poništila svoj suverenitet utapanjem u novu državu Srba, Hrvata i Slovenaca, a sedamnaest dana kasnije joj se pridružuje nova država Crna Gora. Postavlja se pitanje da li su ostali koji su ušli u državu sa Srbijom tim činom regenta prevareni, jer se regent postavio kao poglavar Srbije, koja više ne postoji. Iako je moguće i tumačenje da je u regentu tada postojala dvostruka monarhijska ličnost, dakle i Srbije i nove države, ipak je sve to jedan veliki pravni nonsens.

Sve to što je rađeno, i kako je rađeno oko Podgoričke skupštine, izazivalo je, naravno, i proteste. Najveći protest je, svakako, bila božićna pobuna koja je izbila početkom januara 1919. godine i u kojoj je učestvovalo oko pet hiljada ljudi, što za Crnu Goru nije malo. Pobuna je ugušena tako što je, što ubijeno, što ranjeno oko sto ljudi, a mnogo je pobjeglo u inostranstvo ili u šumu. Pobunu su organizovale one snage koje su ostale poznate pod imenom zelenaši. Iako je u tom pokretu bilo raznih opcija, od lojalnosti dinastiji Petrovića, pa do republikanizma, može se reći da zelenaški pokret u većini nije bio protiv ujedinjenja sa Srbijom, ali je bio za tzv. uslovno ujedinjenje. Rečju, hteli su u novu državu, u koju je i država Srbija ušla, da uđu samostalno, a ne preko Srbije. Naravno da to nije bio interes ni regenta, ni konzervativne političke ide-

je, a ni konkurentske bjelaške opcije, te je sve ostalo isto i posle pobune.

Može se reći da je raspoloženje u Crnoj Gori u jesen 1918. godine bilo takvo da bi većina prihvatila ujedinjenje sa Srbijom, i da postupci srpske vojske, te akcije Svetozara Tomića i drugih nisu bili potrebni, odnosno da su samo napravili kontraefekte. Da nijedan srpski vojnik, nijedan agent srpske vlade i regenta nije došao u Crnu Goru, to ujedinjenje bi bilo obavljeno na valjaniji i čistiji način. Sve to je bilo nepotrebno, i samo je stvorilo mnoge razdore u kojima se Crnogorci nalaze još i danas.

Regent Aleksandar, koji je iznikao iz konzervativne političke ideje, naprosto nije mogao drugačije da razmišlja i da deluje. Srbija nije mogla nikom da prizna samostalnost i subjektivnost, niko nije imao pravo da svojim izrazom volje uđe u novu državu. Samo je Srbija, odnosno on sa svojom vojskom tu novu državu stvarao i samo će on imati prava da vlada u njoj, kako hoće i koliko hoće. Konzervativna politička ideja je to sve podržavala jer je budući Aleksandrov autoritarni režim njen proizvod i njeno čedo. Tako su jedni Srbi okupirali druge Srbe, iako su ti drugi Srbi hteli s njima u istu državu, samo zbog toga što samo prvi Srbi imaju prava da prave državu i sebi i drugim Srbima.

No, i tako naopako ujedinjenje je na socijalnom planu Crnoj Gori ipak donelo nešto. Pre ujedinjenja je ta zemlja bila u patrijarhalnom obliku vladavine koji se zasnivao na nerazvijenim oblicima privređivanja, gde je izrazito dominantan oblik bilo stočarstvo. Stočarske zajednice nužno generišu i sebi primeren oblik vladavine, te je u Crnoj Gori bio začaran krug: osnovni ekonomski odnos proizvodi sebi primeren oblik vladavine, a taj oblik vladavine vrlo zahvalno čuva taj ekonomski odnos od promene. Posledice proširenja Crne Gore posle Berlinskog kongresa su u ekonomskom smislu bile valjane i naslućivao se jedan povoljniji ekonomski razvoj, koji bi otklonio patrijarhalnu vladavinu kralja Nikole, ali to je bio dug proces. Ujedinjenjem je Crna Gora ušla u ekonomski napredniju za-

jednicu, koja je imala neuporedivo višu zaštitu subjektivnih prava i znatno razvijenije svojinske odnose. Srbija je u toj novoj zajednici u ekonomskom smislu sa pokroviteljstvom gledala na Crnu Goru, te je u prelivanju dohotka, koje se stalno dešavalo u kraljevini, Crna Gora izuzetno dobro prolazila, odnosno tretirana je isto kao Srbija. To nezasluženo slivanje tuđeg dohotka u Srbiju i Crnu Goru stvorilo je jedan neprirodan i nerazuman položaj te dve zajednice, koji je zbog dugog trajanja trajno obeležio mentalitet i ponašanje ne samo elite tih zajednica, nego i običnog sveta. Kod Crne Gore je to još bilo drastičnije jer se taj privilegovani položaj nadovezao na patrijarhalne oblike svesti i plemensku organizaciju običajnosti, dok je to dvoje u Srbiji u devetnaestom veku ipak otklonjeno. To naglo ubrzanje istorije, odnosno preskok vlastitih napora u prevazilaženju patrijarhalizma, dovelo je do toga da je taj patrijarhalizam samo mutirao u jednom etatističkom pravcu, te se država pojavljuje kao izvor prihoda i utoka celine života. Sfera ekonomsko-građanskog društva je, naravno, ostala zaobiđena, jer je za njen razvoj potreban dug i samostalan period, a to se, razume se, nije moglo desiti. Uostalom, ceo dinarski basen se tim ujedinjenjem našao u poziciji u kojoj i Crna Gora: odjednom su ušli u zajednicu koja je imala drugačije, civilizovanije pravne i ekonomske momente, ali, za razliku od Crne Gore, ostali nisu bili u poziciji ekonomske povlaštenosti. Srbi iz Bosne i Hercegovine, kao i Srbi iz Hrvatske, nesrazmerno više su bili oporezovani nego Srbi iz Crne Gore i Srbije. Može se reći da su svi ostali van Srbije i Crne Gore izdržavali njih dve. Sve što je naglo i preterano je štetno. Tako je i taj položaj Crne Gore vrlo štetan, jer je sprečio taj narod da razvije građanske vrednosti i način života, što je ostala trajna odlika i danas. To je omogućilo da se Crnogorci onako nerazumno i olako vežu za socijalističku ideju, jer je njen protivgrađanski momenat bio primamljiv.

Dakle, za Crnu Goru se može reći da je 1918. godine tamo bilo većinsko prosrpsko raspoloženje, koje nije realizovano na primeren način, nego je skoro poništeno nerazumnom i

arogantnom intervencijom regentove volje preko srpske vojske i kruga oko Svetozara Tomića; da je napravljen izuzetno sumnjiv i nekorektan pravni posao, što još naknadno opterećuje; da je ujedinjenjem Crna Gora dobila u novoj zajednici privilegovan položaj poput Srbije; da je to sve stvorilo mentalitet i sistem vrednosti u tom narodu koji je patrijarhalnog izvora, ali ne više patrijarhalan, a u osnovi izrazito protivan građanskom. Dobijali su tuđ dohodak, u tome uživali, i za sve to na duži rok bili onemogućeni jer nisu razvijali sposobnosti za građanske vrednosti, što je svrha razvoja evropskih i zapadnih naroda.

AUTORITARNA VOLJA REGENTA ALEKSANDRA I UJEDINJENJE SA VOJVODINOM

Pored Crne Gore samo je još Vojvodina direktno ušla u Srbiju pre nastanka nove zajednice. I na toj konstataciji završava skoro svaka sličnost ta dva prisajedinjenja, jer je vojvođanski slučaj ipak suštinski različit.

Pod Vojvodinom su se tada podrazumevali Banat, Bačka i Baranja, dok je Srem bio sastavni deo Hrvatske. Na toj teritoriji je živelo nešto manje od trećine srpskog stanovništva, a sa ostalim slovenskim narodima oko 38 odsto Slovena. Ekonomska snaga te regije bila je izuzetna, jer je samo Budimpešta sa svojom okolinom u celoj Ugarskoj bila razvijenija. To je bila jedina teritorija, osim Zagreba, gde su Srbi došli do građanskog načina života i trajnog usvajanja građanskih vrednosti. Pravni poredak, društveni odnosi, ekonomska snaga itd. su bili znatno iznad mogućnosti Srbije, ali, i pored toga, vojvođanski Srbi nisu gledali blagonaklono na tu zajednicu zbog preteranog i dugotrajnog poništavanja nacionalnih vrednosti. Iako su elemente svoje stare autonomije i posle razvojačenja Vojne krajine i dalje zadržali, poput crkvene autonomije, ipak se radilo o dugotrajnom poništavanju nacionalnih vrednosti. Afirmacija Srba je bila onemogućena u javnom sektoru, odnosno

u javnim delatnostima. Na primer, od nekoliko hiljada sudija 1914. godine u celoj Ugarskoj bilo je samo sedam sudija srpske nacionalnosti, i to daleko van Vojvodine. Zbog toga su Srbi svoju afirmaciju potvrđivali na građanskoj i subjektivnoj ravni, kompenzujući tako nemogućnost potvrde u javnoj sferi. Ti građanski, evropski Srbi, su samostalnim razvojem došli do tog civilizacijski afirmativnog položaja.

Da bi se shvatio ekonomski položaj Srba u Vojvodini, nužno je prikazati svojinske odnose. Vojvodina je u Ugarskoj, koja je bila agrarna država, bila pre svega agrarni region. Preko 70 odsto stanovništva živelo je od poljoprivrede, a od industrije i zanatstva samo oko 15 odsto. Vojvodina je bila industrijski manje razvijena od proseka Ugarske, dok će u Kraljevini SHS biti druga po industrijskoj proizvodnji po glavi stanovnika, odmah iza Slovenije. Dotle je dohodak stvaran iz poljoprivrede bio iznad prosečnog dohotka po hektaru u Ugarskoj. Tome sigurno pridonosi i plodnost zemlje, tradicija obrade, kanalska mreža itd. Ukupno gledajući, dohodak po stanovniku je u Vojvodini bio veći od prosečnog dohotka u Ugarskoj. Dakle, iako je bila pre svega poljoprivredna regija, Vojvodina je bila razvijeniji deo Ugarske. Po popisu iz 1910. godine na teritoriji današnje Vojvodine živelo je 33,5 odsto Srba i Hrvata, ostalih slovenskih naroda 4,5 odsto, Mađara 32,6 odsto, Nemaca 23,7 odsto i Rumuna 5,2 odsto. U svojinskim odnosima takođe je vrlo slična situacija. Pripadnici tih naroda su vlasnici otprilike istih procenata površina zemlje (nešto više zemlje imaju Nemci, Srbi nešto manje, dok je jedino velika nesrazmera kod Jevreja, koji su vrlo malobrojni, a imaju značajne površine zemlje). Što se Srba tiče, oni vrlo retko spadaju u kategoriju veleposednika, koji su inače vrlo često i stranci. Veleposed čini oko 19 odsto zemljišnog fonda, a Srbi su zastupljeni sa ispod 10 odsto vlasnika, dok su najmnogobrojniji Mađari zastupljeni sa oko 40 odsto. Povereništvo Narodne uprave je 1919. godine prikupilo podatke o bezemljašima u Vojvodini. Nažalost, ti podaci su ostali sačuvani samo za Bačku. Iz podataka se vidi da je Srba bezemljaša bilo oko 22 od-

sto, što je izrazito ispod procenta (32 odsto) srpskog stanovništva u Bačkoj. Nemaca bezemljaša je bilo oko 18 odsto, što je ispod proseka nemačkog stanovništva (23 odsto), ali je nepovoljniji omer nego kod Srba. Bezemljaša Mađara je bilo čak 41 odsto, što je izrazito iznad mađarskog udela u stanovništvu (33 odsto). Vrlo slična situacija je i u patuljastom posedu. Sve to govori da su Srbi procentualno najmanje bili zastupljeni u kategorijama bezemljaša i patuljastog poseda, odnosno da su procentualno od svih naroda u Vojvodini (osim Jevreja) imali najmanje sirotinje. Ranije smo videli da su nesrazmerno malo zastupljeni u kategoriji veleposednika, što govori da su od svih naroda u Vojvodini imali najpravedniju raspodelu zemljišnog poseda, odnosno da kod njih preovlađuje sitan i srednji posed. Sremska županija je najbolje obrađivana, te za nju imamo pouzdane podatke. Struktura vlasništva je kod Srba 1895. godine sledeća: 17 odsto Srba je vlasnik zemlje do 1 k. j., 21 odsto od 1 do 5 k. j., čak 43 odsto od 5 do 20 k. j. i 18 odsto od 20 do 100 k. j., dok je učešće u velikim posedima zanemarljivo. Dakle, čak 62 odsto Srba je vlasnik zemljišta od 5 do 100 k. j. što znači da dve trećine srpskih porodica živi u situaciji srednjeg seljačkog statusa. Učešće srpske populacije u zanatstvu i industriji je vrlo slično. Dakle, nikako se ne može reći da su Srbi u Vojvodini ekonomski bili potcenjeni, nego da su bili, u najmanju ruku, u prosečnoj poziciji, dok je socijalna situacija kod njih sigurno najpovoljnija od svih nabrojanih naroda osim kod Jevreja. Da bude sve neobičnije, Mađari su bili, kao vlasnici zemlje, procentualno po glavi stanovnika u vrlo sličnoj situaciji poput Srba, ali su u socijalnom pogledu bili u najnepovoljnijem položaju, jer su imali ubedljivo najviše bezemljaša, a isto tako i ubedljivo najviše veleposednika. Jedan stari aristokratski narod se nepodnošljivo socijalno raslojio, a sve to na ostacima starih feudalnih odnosa. Jedan od najznačajnijih istorijskih razloga razlike Srba iz Ugarske i Hrvatske, sa jedne strane, i Srba iz Srbije, pa i Srba iz dinarskog basena, sa druge, jesu 1848. godina i njene posledice. Srbija je izlazila iz patrijarhalnog sveta us-

postavljanjem unutrašnje i delimičnim gubitkom spoljašnje suverenosti, pošto su ustavobranitelji okrnjili Miloševo nasleđe nezavisnosti od Turske, ali su zato razvili poštovanje svoje, sudstvo, administraciju itd. Garašaninu su se nemiri iz 1848. činili opasnim po samu Srbiju, te je, razmišljajući više kao policajac nego kao državnik, u svemu tome nerado učestvovao i gledao da zaštiti poredak i tek stečene unutrašnje tekovine. Zbog toga, a i mnogo toga drugog, Srbi iz Srbije nisu osetili dah najznačajnijeg evropskog pokreta u XIX veku, dok Srbi u Hrvatskoj i Ugarskoj to svakako jesu. Osnovni rezultat njihove delatnosti u tim nemirima jeste definitivno napuštanje patrijarhalnog i privilegovanog statusa koji su imali. Rajačićeva i Majerhofenova akcija protiv mađarskih pobunjenika je, u osnovi, poslednje političko i vojno delovanje po starom patrijarhalnom principu, u kome su patrijarh i Vojna krajina jedino bitni. U osnovi stvari, 1848. i 1849. godine srpski patrijarhalizam je ratovao protiv mađarskog konzervativizma, podstaknut austrijskim konzervativizmom. A revolucija? Revolucija je negde usput zaboravljena. Ubijena je samom mađarskom rukom, a ne srpskom, austrijskom ili ruskom. Posle 1848. Srbi od Beča nisu dobili ništa naročito novo, te su se njihova autonomija i Vojvodstvo pretvorili u svoju suprotnost. Zaista i nisu mogli očekivati da politički dobiju od Beča ono što ranije nisu dobili ni sami Mađari, ali su zato dobili iskustvo koje im je omogućilo da razviju novu nacionalnu svest i da se uozbilje. Vrhunac tog uozbiljivanja naroda jeste liberalna politička ideja.

Pored 1848, najznačajniji istorijski momenat toga doba je razvojačenje Vojne granice, 1881. Tada su Srbi definitivno izgubili svoju staru autonomiju i odjednom od privilegovanog naroda postali potčinjeni. Vojna granica nije imala smisla i zbog međunarodnih odnosa i zbog odnosa između Austrije i Mađarske, a i zbog samih Srba, jer su se sami u sebi promenili. Promenom snaga u Evropi i slabljenjem Austrije, Mađari su uspeli da političkim putem dobiju ono što nisu mogli 1848. godine – spoljašnje priznanje. Tom nagodbom su na čist način

bili rešeni odnosi između Mađara i Austrijanaca, dok su odnosi Mađara i Hrvata, iako isto tako institucionalizovani, bili samo delimično rešeni. Što se Srba tiče, nije bilo nikakve nagodbe ili priznanja. Srbi su zaista gubitkom Vojne granice izgubili subjektivnost u toj političkoj zajednici. Srbi u Ugarskoj su bili pod velikom stegom i pokušajem mađarizacije. Sve do Prvog svetskog rata mađarskom političkom scenom u velikoj meri vlada konzervativizam i Srbi su vrlo teško uspevali da novim autonomnim političkim slobodama zamene stare privilegije, ali su ipak uspevali.

Razvojačenje Vojne granice i nestajanje instituta i načina života Krajine je to stanovništvo stavilo u neobično nepovoljan položaj. Zbog siromaštva, ali i ne samo zbog toga, jedni su otišli u Ameriku, a drugi su nastavili da se bave starim krajiškim zanatima: vojskom, policijom i sveštenstvom (do samog kraja Austro-Ugarske mnogi su Krajišnici ostali lojalni kruni). I pored toga, jedan sloj je uspeo, zajedno sa onim Srbima koji su živeli van granice, da se ekonomski i kulturno uzdigne do te mere da je mogao da osnuje nezavisne institucije koje su imale za cilj poboljšanje položaja ostalog naroda. Tako je u Zagrebu 1895. osnovana Srpska banka, koja će do Prvog svetskog rata postati jedna od najmoćnijih finansijskih institucija države. Pri osnivanju banke pokazano je da je to samo prvi korak ka ekonomskoj autonomiji i prosperitetu Srba, jer je zaključeno da je nužno zadružno organizovati seljake a esnafski trgovce i zanatlije. Tako se 14. septembra 1897. godine osniva prva Srpska zemljoradnička zadruga u Sremskoj Kamenici, a naredne godine se u Zagrebu registruje Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Austro-Ugarskoj. U zadruge ne ulaze samo zemljoradnici, nego i trgovci, advokati, sveštena lica, te se za vrlo kratko vreme ceo jedan narod organizuje na primeren način. Umesto stare patrijarhalne svojine iz Vojne krajine sada se uspostavlja moderna, ali se zadržava spoljašnji oblik zadruge, te se tako pod vidom staroga dešava najrevolucionarnija promena u biću toga naroda. Pred rat je bilo blizu 400 zadruga, što znači da je jedna zadruga do-

lazila na oko dve hiljade stanovnika. Krajem 1912. ukupni kapital Saveza bio je 142.436.251,95 kruna. Da bismo shvatili koliko se napredovalo, treba navesti da je Srpska banka osnovana sa kapitalom od samo 9.000.000 kruna. Dugovi zadrugara te godine iznosili su samo deset odsto kapitala, što pokazuje da je Savez finansijski bio neobično uspešan, a zemljišni fond Saveza sa preko 100.000 k. j. garantovao je stabilnost prihoda. U slučaju krize ili suše uvek je tu bila Srpska banka da pomogne. Rast kapitala Srpske banke kretao se vrlo sličnim procentima, te se može reći da Srbi iz Hrvatske i Ugarske ulaze u dvadeseti vek sa učvršćenom ekonomskom autonomijom. Više im nisu potrebni patenti vladara da im garantuju privilegije, sada im je dosta jedna odredba Trgovačkog zakona Ugarske da sami sebi garantuju ekonomsku nezavisnost. Za tridesetak godina od patrijarhalnog ratničkog naroda postaju ekonomski razvijena i samosvesna zajednica sa izgrađenom građanskom klasom. Može se pouzdano kazati da je to najveće čudo moderne srpske istorije. Ostali narodi sa kojima žive, a pre svega Hrvati, nemaju takav ekonomski uspon ni samosvest, te dolazi do nesaglasja s njima (uzrok usmerenosti nacionalizma hrvatske konzervativne ideje protiv Srba i Jevreja je ekonomskog osnova, jer su Srbi i Jevreji bili ekonomski snažniji u državi gde su se Hrvati osećali jedinim političkim narodom). Međusobno podeljeni ili ne, neki put sarađujući sa Mađarima, većinom sa banom, bio on Karl Kuen-Hedervari ili neki drugi, a ponekad i sa Hrvatima, Srbi vrlo uspešno sebe promovišu i kao politički narod. Vrhunac njihove političke samosvesti je Srpsko-hrvatska koalicija, kad su postali vladajući momenat u Hrvatskoj. Svoju političku samosvest su zadobili u neprekidnom sukobu sa ugarskom i hrvatskom konzervativnom političkom idejom. Iako su doskora bili objekat austrijske germanizacije, Mađari pokušavaju da izvrše potpunu mađarizaciju nemađarskog stanovništva Ugarske. Hrvati, iako neprekidno trpe pokušaje mađarizacije i odnarođavanja, u velikoj meri smatraju da u Hrvatskoj državno pravo imaju samo Hrvati. Tako su se Srbi nalazili u posredo-

vanijoj poziciji od drugih. No, najviši momenat srpske samosvesti je to što su uspjeli da se uzdignu i od vlastite konzervativne ideje, te više sebe nisu smatrali kao narod kojem nije primerena privatna svojina, bogaćenje, kultura, uljudnost itd. Svoj elitistički patrijarhalni konzervativizam su morali napustiti da bi opstali, a time što su se trudili da opstanu nemerljivo su ekonomski jačali. Iz velike nevolje i nužde jedan narod je doveo sebe na ekonomski, kulturni i politički nivo građanskih naroda Evrope.

Taj uspon je prekinut Prvim svetskim ratom i rezultatima toga rata. Osnivanjem Kraljevine SHS Srbi iz Ugarske i Hrvatske priključuju se Srbima iz Srbije, što svakako nije bilo protivno njihovoj volji, ali su način i princip toga priključenja bili protivni njihovim dugoročnim interesima. Priključenje je ostvareno kao proširenje dotadašnje srpske države, te su Srbi iz Srbije navodno oslobodili Srbe iz Ugarske i Hrvatske. Radi se o tome da su Srbi iz Ugarske i Hrvatske ušli u tu državu kao politički subjektivan i samosvestan narod, te nije jasno od koga su oslobođani. Proširenje administracije i pozitivnog zakonodavstva države Srbije na nove zemlje izvršeno je sa samopouzdanjem i arogantnošću kao da se radi o pripojenju nahija. Konceptija trojednog naroda, centralistička uprava, razulareni konzervativizam i srbijanizacija političkog života doveli su Srbe prečane u vrlo nezavidan položaj. Dok je sve to kod drugih naroda budilo manjinski konzervativizam i nacionalizam, kod njih je bila samo zbunjenost jer su ipak bili Srbi, istina drugačiji, ali Srbi. Oni kojima germanizacija nije naudila, kojima hrvatski ili mađarski konzervativizam nije mogao ništa, sada su poraženi od konzervativizma vlastitog naroda. Konzervativci svih naroda koji su ušli u tu državu, čak i srbijanski, do dana današnjeg tvrde kako su njihovi narodi izgubili tim ulaskom. To je delimično tačno, ali su svi i mnogo toga dobili, čak i sami Hrvati, što je teško priznati. Ipak, od svih tih naroda najviše su dobili i najviše izgubili Srbi iz Ugarske i Hrvatske. Dobili su zajedničku državu sa maticom naroda, a izgubili vlastitu subjektivnost i samostalnost,

koja je bila visoke građanske opredeljenosti. Aleksandar Karađorđević, taj samoljubivi prestolonaslednik, praunuk Karađorđa i unuk Nikole Petrovića, sa svim dobrim i lošim osobinama svojih slavnih predaka, i Nikola Pašić, već ostareli balkanski revolucionar, a sada veći konzervativac nego što to pri staje njegovim godinama, dokinuli su građansku subjektivnost Srba prečana i otvorili proces degrađanizacije srpskog naroda u dvadesetom veku. Ostaci herojskog doba srpske građanske klase dočekali su i propast te njima nesklone države, ali ni država koja ju je nasledila, socijalistička Jugoslavija, nije im bila mnogo sklona. Socijalizam, istina iz drugih razloga, nije mogao da trpi građanski momenat čak više i od konzervativne političke ideje. U talasu probuđenog konzervativizma krajem dvadesetog veka biološki potomci nekadašnjih hrvatskih Srba su stigli na traktorima u Srbiju, a biološki potomci Srba iz bivše Ugarske i Srema zasad još nisu pripremili svoje traktore. Potomci nekada ekonomski najrazvijenijeg naroda Balkana, Srba iz Ugarske i Hrvatske, danas imaju najmanji nacionalni dohodak na Balkanu, manji i od Albanije, i više nego neizvesnu budućnost pukog opstanka. Tačka preloma, kad je sve krenulo u nepovoljnom pravcu, je, ne osnivanje Kraljevine SHS, nego način i princip tog osnivanja, a prevelika nesreća krajem veka je samo ponavljanje iste greške i dokaz da konzervativna politička ideja, ta ideja koja se toliko poziva na istorijska prava i istoriju u osnovi iz istorije ništa nije naučila.

Srbijanska konzervativna ideja je na Vojvodinu od samog početka gledala kao na plen, a ne kao na region određenog subjektiviteta. Tako je Vojvodina sklonjena na stranu pri svim akcijama i srbijanske vlade i južnoslovenske emigracije. Najočitije je da ne postoji nijedan predstavnik iz Vojvodine u Jugoslovenskom odboru, sve do decembra 1917. godine, kada je kooptiran Veljko Petrović. Jugoslovenski odbor je osnovala srpska vlada i ne može se reći da je to urađeno protiv njene volje. Iako se ranije delovi Vojvodine pominju kao region koji bi trebalo da bude obuhvaćen delovanjem Jugoslovenskog

odbora, na odlučnoj sednici 27. septembra 1914. godine kada je, što se tiče srpske vlade, odlučeno kako će izgledati Jugoslovenski odbor, Vojvodina je izostavljena. Zbog toga izgleda uverljiva tvrdnja Vošnjaka, člana Jugoslovenskog odbora iz Slovenije, koju je izneo 1928. godine, da je izostanak predstavnika Vojvodine vezan za volju srpske vlade. Vošnjak kaže „da ovu činjenicu treba pripisati u prvom redu Nikoli Pašiću, koji je zauzeo najodlučniji stav, da ne sme nijedan Vojvođanin ući u Jugoslovenski odbor, pošto je Vojvodina u duhu već ujedinjena sa Srbijom. Ključevi Vojvodine već su bili predati Beogradu“. Vojvođanin Stanoje Stanojević, veliki konzervativac i nacionalista, proširuje u svojim kasnijim sećanjima Vošnjakovu optužbu i na sam Jugoslovenski odbor. Stanojević kaže da su i srpska vlada i članovi Jugoslovenskog odbora bili nesklopi predstavljanju Vojvodine. Da li sama srpska vlada, kako tvrdi Vošnjak, ili i srpska vlada i Jugoslovenski odbor, nije odlučujuće, jer je volja srpske vlade za tako nešto neosporna. Kasnije primanje Veljka Petrovića urađeno je u potpunosti bez znanja srpske vlade, jer je to bio period posvađanosti srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Neosporno je da Nikola Pašić, kao i većina bitnih ljudi u Srbiji, nije nikako bio za nekakvo ulaženje Vojvodine u novu zajednicu preko Jugoslovenskog odbora, nego samo direktno prisajedinjenjem Srbiji. U već citiranom pismu od 14. oktobra 1918. godine, koje je Pašić poslao Protiću na Krf, Pašić se silno čudi i protivi ambiciji Jugoslovenskog odbora da predstavlja Srbe iz Vojvodine.

Srbi u Vojvodini su, u osnovi, ceo rat bili van ikakvih značajnijih političkih akcija. Uzrok tome je i relativno uspešna kontrola od strane ugarske vojske i vlasti. Najveće represije je istrpelo sremsko stanovništvo, naročito posle pokušaja srpske vojske da prebaci borbe u Srem. Represija je vršena periodično i imala je pre svega preventivni karakter. Ne mogu se civilne vlasti Ugarske naročito optužiti za represivnost, štaviše, često su bile i zaštitnički opredeljene. Čak i na samom početku rata, kada je ostrašćenost bila najveća, u Novom Sadu su se civilne vlasti usprotivile vojnim oko pokušaja da se pred vojni

sud izvede 37 Srba. Namera je bila da se ti ljudi proglase veleizdajnicima i da se streljaju, te da se tako izvrši zastrašivanje srpskog stanovništva. Civilne vlasti su odbacile takvu akciju i za to su dobile podršku i samog grofa Tise, predsednika ugarske vlade, koji je navodno pripremio ostavkom. Tako je na vojnom sudu završio samo Jaša Tomić, a ostalima su sudili građanski sudovi. Rezultat je bio da ih je polovina odmah oslobođena, a druga polovina je internirana. Neki su se već krajem septembra vratili iz internacije. U osnovi stvari, internacija je bila najčešći vid represije prema stanovništvu, što svakako ne spada u nekakvo preterano delovanje države u ratnim uslovima. Kada se to uporedi sa Bosnom, vidimo koliko su mere i preventive i odmazde u Bosni bile oštrije i temeljitije. To govori da monarhija nije očekivala veće probleme sa vojvođanskim srpskim življem, što se pokazalo kao valjana procena. I pored znatnog broja dobrovoljaca u srbijanskoj vojsci, može se reći da su i za vreme rata vojvođanski Srbi bili većinom lojalni podanici Ugarske, kao što su to bili i hrvatski Srbi. Nisu pravili većih problema ni kod mobilizacije i za račun Habzburga su vodili još jedan rat. Kada je sve krenulo rđavo po monarhiju, mnogi su napuštali armiju i bežali ili protivniku ili naprosto dezertirali. U samoj Vojvodini, osim delovanjem srbijanske vojske izazvane akcije u Sremu, nema ozbiljnijih pokušaja remećenja mira. Čak i u julu 1918. godine, kada Veljko Petrović poručuje da bi valjala nekakva akcija koja bi dovela do hapšenja nekoliko desetina ljudi, da bi se videlo da je Vojvodina živa i nezadovoljna, nema reakcije na takve zahteve. Vojvodina je bila nepovratno mirna.

Ne može se reći da su vojvođanski Srbi bili potpuno zadovoljni Austro-Ugarskom, ali njihovo nezadovoljstvo naprosto nije bilo takvog karaktera i značaja da dovede do ozbiljnijih protesta. Većina slovenskog življa u Vojvodini bila je za odstupanje od monarhije, ali nisu imali neku utvrđeniju predstavu u kom pravcu treba ići. Jedni su bili za put preko Beograda, drugi preko Zagreba, a većina da sve to nekako prođe, kako je uvek prolazilo, i da se već jedanput završi. Što se Nemaca i Ma-

đara tiče, oni su, naravno, bili opredeljeni prema Austro-Ugarskoj, a Rumuni prema Rumuniji. Rat je ipak podelio narode u ravnici, ali ne toliko da bi krv uzavrela.

Vojvođansko pitanje se, što se tiče srpske strane, na terenu otvara tek početkom jeseni 1918, dok je diplomatski ono rešavano i pretresano između vlade Srbije i saveznika. Na diplomatskom polju je postojao strah od rumunske pretenzije na ceo Banat, dok su se Bačka, Baranja i Srem smatrali neospornim delom usko srpskog rešenja, a da se o jugoslovenskom i ne govori.

Prva akcija bila je vezana za ime Tihomira Ostojića, sekretara Matice srpske, koji je pri povratku iz internacije održao jedan sastanak u Subotici sa ljudima sličnih ubeđenja. Tada je, 2. oktobra, doneta rezolucija u kojoj se govori da „Srbi i Hrvati (Bunjevci i Šokci) u Južnoj Ugarskoj“, nemajući druge mogućnosti da iskažu svoju volju (bez zastupnika u peštanskom parlamentu, onemogućeno im je javno delovanje, itd.), odlučuju da donesu ovu rezoluciju u kojoj traže da se status Bačke, Baranje i Banata odredi na budućoj mirovnoj konferenciji i to u pravcu „slobodne zajednice jugoslovenske države sviju Jugoslovena“. To je prvo iskazivanje volje za napuštanjem Austro-Ugarske, ali u pravcu Zagreba, a ne Beograda. Na drugom subotičkom sastanku, 23. i 24. oktobra, prišlo se i nekoj vrsti političke realizacije ranije rezolucije, te je kao predstavnik Vojvodine delegiran Vasa Stajić u Središnji odbor Narodnog vijeća. Tada su prihvaćene i dotadanje odluke Narodnog vijeća i u osnovi je ono prihvaćeno u potpunosti. Bunjevci su samostalno delegirali sveštenika Blaška Rajića u Zagreb, te su se Vasa Stajić i on tamo našli vrlo sličnim ako ne i istim poslom. Stajić je, bežeći iz internacije, odmah stigao u Zagreb i priključio se radu. Ali, kada se pogleda pažljivije, vidi se da nijedan nije dobio veću pažnju, niti su ljudi iz Narodnog vijeća, odnosno Središnjeg odbora, pokazivali veće zanimanje za pitanje Vojvodine. Čak je i štampa bila vrlo uzdržana. Sve se to, naravno, nije događalo sa delegatima iz Bosne i Hercegovine. Oni su imali neuporedivo povoljniji tretman.

Što se tiče radikala, koji će kasnije vrlo vešto prikazivati ujedinjenje kao isključivo njihovo delo, u to vreme su bili vrlo neodlučni i čak su pregovarali o mogućnosti ulaska u novu ugarsku vladu Karoljija. Izvori pokazuju da su Jaša Tomić i Kosta Hadži i krajem oktobra davali Karoljiju garancije oko podrške vladi. No, mora se priznati da nisu bili spremni u tome daleko ići, jer je nekolicina najuglednijih radikala odbila učestvovati u toj vladi. Radi se o tome da radikali nisu imali nekakve preciznije informacije o budućem položaju Vojvodine, odnosno da im je bio onemogućen protok informacija sa bitnim ljudima iz Srbije. Ali, i pored toga, neosporno je da su oni zakašnili sa akcijom i da su se uključili u nju zbog straha da ne ispadnu iz igre. Činjenica da su i radikali izabrali Suboticu za svoju prvu promociju na planu odvajanja, govori da su išli starim tragovima ne bi li ih poništili. U osnovi, odlučujuće je bilo to što su Slovaci i Rumuni 18. oktobra direktno u peštanskom parlamentu osporili pravo Austro-Ugarske da ih predstavljaju na budućoj mirovnoj konferenciji. Time je onemogućena svaka kombinacija radikala sa Peštom, te su radikali tek 27. oktobra održali svoju subotičku konferenciju. Ona je već opasno kasnila iza Ostojićeve. Kasnije su radikali propagandom utvrdili da je njihova konferencija presudna što se tiče odluke da se osnuju narodni odbori i da se u Novom Sadu osnuje Središnji narodni odbor. To, naravno, nije bilo tačno, jer je u Novom Sadu u advokatskoj kancelariji Ignjata Pavlasa održano već nekoliko organizacionih sastanaka radi konstituisanja Srpskog narodnog odbora. U potpunosti mimo toga skupa samostalno je u Novom Sadu odlučeno da se Srpski narodni odbor konstituiše u zgradi Matice srpske 3. novembra i da se priđe preuzimanju vlasti odmah pri povlačenju austrougarske vojske. I zaista se Srpski narodni odbor konstituisao toga dana i na tom mestu i na njemu su prevagu odneli Tomićevi radikali. Ipak, najzaslužniji za taj čin je Ignjat Pavlas, demokrata i katolik, koji je, izgleda masonskim kanalima, bio upućeniji u predstojeće događaje od ostalih. Osnivanje odbora je ipak zakasnilo, jer su se već pojavljivali konkurentski mađar-

ski narodni odbori, a u Banatu je potpuno samostalno dolazilo do samoorganizovanja.

U proglasu Srpskog narodnog odbora kaže se da je „Narodni odbor Srba u Ugarskoj primio na sebe samo tu brigu i dužnost da pomogne Srbima i ostalim Južnim Slovenima u Ugarskoj, da dođu do svog prava, na osnovu samoopredeljenja naroda, koje je sav kulturni svet priznao“. Takođe se kaže da „glavna i konačna Odluka srpskog naroda u Ugarskoj mora ostati u rukama celog naroda, odnosno njegove skupštine“. Iz navedenog je jasno da je svrha delatnosti odbora sazivanje skupštine na kojoj će biti potvrđeno i artikulisano pravo na samoopredeljenje naroda.

Srpski narodni odbor u Novom Sadu imao je dva bitna pravca delovanja: prema civilnim vlastima ugarske države i prema Srbiji.

Prema Srbiji je prva akcija započeta 5. novembra kada je Srpski narodni odbor zajedno sa Narodnim vijećem iz Petrovaradina poslao jednu delegaciju u Beograd da pozove srpsku vojsku. Pored nezaobilaznog Ignjata Pavlasa, nju je sačinjavalo još pet članova. Članovi delegacije su na jednoj ruci nosili srpsku, a na drugoj hrvatsku trobojku.

U Beogradu ih je primio komandant Dunavske divizije Dragomir Milojević i izašao im u susret. U Sremske Karlovce je poslao majora Vojislava Bugarskog, deset oficira i trideset podoficira sa zadatkom da od pristiglih bivših vojnih zarobljenika sačine jedan bataljon koji će delovati na toj teritoriji. Iako su članovi delegacije imali utisak da su i sami doprineli ovakvoj odluci komandanta Dunavske divizije, ona u osnovi nije imala nikakve veze s njima, odnosno nije se ni moglo očekivati da komandant jedne divizije ima diskreciono ovlašćenje da pošalje trupe na teritoriju druge države. On to može uraditi samo po naređenju, a takvo naređenje je već dobio od svoje vrhovne komande, a ona od komandanta savezničkih trupa na ovom ratištu, generala D'Eperea. Major Marinković je 2. novembra javio Vrhovnoj komandi da mu je D'Epere naredio da se odmah krene sa kontaktima preko Drine, Save i Dunava i sa prebaciva-

njem izviđačkih trupa. Istog dana Pašić je poslao Vrhovnoj komandi telegram iz Pariza u kome od nje traži da što pre prebaci trupe i zauzima što je predviđeno, jer će biti primirje i sa Nemačkom. Naravno, to nije trebalo dvaput reći. Vojvoda Mišić je poslao naređenje komandantima armija da prvo prebace slabija odeljenja preko Drine, Save i Dunava radi izviđanja i kontakata. Jedino je vojvodi Bojoviću naređeno da prebaci jača odeljenja u Banat radi zaposedanja linije Bela Crkva – Vršac – Temišvar. Postojao je strah od ulaska rumunskih trupa u Banat.

Prema svedocima, u isto vreme kada je sa pristaništa isplavljavao brod „Hrvat“ u smeru Novog Sada sa delegacijom koja je tražila pomoć srpske vojske, pristajao je brod „Milenijum“ sa delegacijom ugarske vlade na čelu sa predsednikom vlade Karolijem. Tako su počeli pregovori o primirju između Ugarske i saveznika. Vojvoda Mišić je u međuvremenu poslao telegram Marinkoviću:

„Mi naročito molimo đenerala D’Epere da zahteva, da srp. trupe posednu ceo Banat do linije Maroš–Baja–Subotica–Fiškirhen (greška je u pitanju, radi se o Funfkirchenu, odnosno Pečuju – L. V.), jer se Srbija uvek i najviše interesovala za sudbinu Banata, čije je stanovništvo čisto srpsko pravoslavno. A naše pravo na Bačku priznato je od naših saveznika u 1915. god.“

Baranja se ne pominje, a Srem se, naravno, odavno podrazumeva kao srpska teritorija. Odgovor iz Soluna je bio više nego povoljan. Već 5. novembra stižu „specijalna naređenja“ đenerala D’Eperea vojvodi Mišču. U tački dva se kaže:

„Srpska vojska. Kako izgleda, Jugo-Slovenski pokret uzima velikih razmera. Srpska vojska treba, da se stara da ga na sve moguće načine organizira i upotrebi u našu korist, za zajedničku akciju protiv centralnih sila. U tome cilju potrebno je *direktno umešati* se a to će toliko biti lakše što više nemamo da zaziremo od kakvog ponovnog napada Austro-Ugarskih Trupa na Severnom Frontu Srbije. Srpska vojska treba dakle da izbaci u napred što skorije potrebna odeljenja na sve terito-

rije koje su naklonjene Jugo-Slovenskom pokretu, u Banat, Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku itd...”

Stiglo je zeleno svetlo za ulazak na sve teritorije koje je Srbija smatrala da treba da zaposedne. U osnovi je tom depešom bila rešena sudbina buduće zajedničke države, jer je Francuska kao neosporni autoritet na tome ratištu, navodno iz vojnih razloga, uputila Srbiju da vojnički zauzme sve teritorije koje smatra svojim, te da time prejudicira i granice buduće države, a i da dobije odlučujuću prednost u određivanju unutrašnjeg uređenja te države. Nova država je nastajala uz saglasnost dominantnog međunarodnog faktora na principu realnog stanja koje je uspostavljeno vojnim zaposedanjem teritorija, na kojima više, u osnovi, nije bilo neprijateljskih trupa, što u svom naređenju kazuje i sam general D’Epere. Da je srpska vojska bila spremna da to uradi i bez naređenja D’Eperea, pokazuje to što su već 5. novembra srpske trupe prešle Dunav kod Kovina (ne izviđačka odeljenja nego konjička divizija), što je urađeno pre primanja depeše iz Soluna, koja je stigla toga dana posle podne. D’Epere je samo pokrio već odlučeno.

Nešto kasnije tog istog dana D’Epere je dobio u Solunu instrukcije za realizovanje plana operacija protiv Nemačke. Tačka tri se direktno odnosi na Srbiju, u kojoj se generalu D’Epereu daju instrukcije da u sporazumu sa srpskom vladom izvrši okupaciju zanimljivih tačaka u Bosni i Hercegovini i severno od Save i Dunava da bi osigurao vojnu zaštitu Srbije, kao i garanciju njenih političkih interesa. D’Epere je to već uradio dan ranije ne čekajući Klemansoove instrukcije. Jedino neslaganje između Klemansoa i D’Eperea je u tome što je D’Epere sve to dogovarao ne sa srpskom vladom nego sa regentom i Vrhovnom komandom srpske vojske. Ali, drugačije nije ni moglo biti jer je regent bio već odavno jedini ozbiljan i objektivno politički subjekat Srbije.

Već 6. novembra D’Epere stiže u Niš gde se definitivno o svemu dogovara sa regentom. Tu je rešena sudbina nove države, a ne na nekim skupštinama jugoslovenskih naroda. Ta dva

čoveka su te noći stvorili novu državu. Sutradan je D'Epere u Beogradu primio ugarsku delegaciju koju je tretirao kao delegaciju poražene države i nametao joj uslove izuzetno strogog primirja, a u osnovi je to bilo više od primirja. Na insistiranje predsednika vlade Karoljija D'Epere je poslao depešu savezničkom ratnom savetu u Parizu u kojem se kaže da Ugarska može da prihvati ugovor o primirju samo ako je analogan onom koji je već potpisan na italijanskom ratištu. Dalje, traži se garancija integriteta mađarske države (u taj integritet Karolji više nije računao Slavoniju i Hrvatsku, ali je očigledno računao Vojvodinu) do zaključenja primirja, kao i da se omogući funkcionisanje civilne vlasti na čitavoj teritoriji Ugarske. Već sutradan u podne stigao je povratni telegram iz Pariza u kome se daju instrukcije D'Epereu da apsolutno odustane od svih političkih pitanja u tim pregovorima i da se drži odredaba ugovora o primirju koje je postignuto na italijanskom frontu, jer taj ugovor vredi za sve frontove. Taj telegram je stigao u Niš, jer je to bila jedina telegrafska veza sa Solunom i Parizom. Tada je pomoćnik načelnika Vojne komande prosledio telegram u Beograd, praćen jednim pratećim tekstom u kome se kaže da vojvoda Mišić naređuje načelniku komande Kalafatoviću, koji je bio u pratnji D'Eperea, da telegram iz Pariza preda D'Epereu tek posle zaključenja ugovora o primirju. Kasnije je Kalafatoviću stiglo još jedno uputstvo u kome mu se poručuje da regent ne pristaje ni na kakvu drugu granicu osim one koju je Mišić ranije naveo – linije Maroš, Subotica, Baja, Pečuj, te da je do uspostave te granice Srbija i dalje u ratu protiv Austro-Ugarske. Dakle, od primirja sa Ugarskom nema ništa. Srbija, odnosno regent, bila je spremna na separatan rat. Kalafatoviću se savetuje da to saopšti D'Epereu ako bude morao. No, Kalafatović to nije morao da radi, jer se D'Epere držao ranije dogovorene linije sa regentom i Mišićem. Kašnjenje mađarske vlade bilo je odlučujuće, jer vreme nije radilo za nju. Vrhovna komanda je iskoristila tih nekoliko dana da vojnički reši pitanje Vojvodine, a D'Epere nije bio protivan tome. Vojvoda Bojović je izdao naređenje 8. novembra da konjička i Moravska divizija okupi-

raju Banat do navedene linije, a Dunavska sa jednim pukom Bačku do linije Baja–Subotica–Segedin. Za to vreme Drinska divizija treba da zaposedne prvo Srem, pa onda Slavoniju i Hrvatsku. Sačuvana je zapovest komandanta Dunavske divizije pukovnika Dragutina Milojevića od 9. novembra, koja je za pravo razrada Bojovićevog naređenja:

„KJF IV (20421) MF 424

DUN. DIV.

OP. BR. 7905

27. KT. 1918. – 9 ČAS. BEOGRAD

ZAPOVEST

Neprijateljski delovi koji su bili kod Pančeva–Slankamena povukli su se. Tako isto očekuje se povlačenje poslednjih neprijateljskih delova od Petrovaradina. Delovi konjičke divizije zauzeli su juče posle omanje borbe Belu Crkvu i doprli do linije reka Karaš – s. Jasenovo – Udvar Salas.

Delovi Moravske divizije prebacili su se u Pančevo. Kod Drinske divizije i Druge armije produžuje se okupiranje Srema, Slavonije i Bosne bez smetnji.

Naš konjički eskadron zanoćio je u Sremskim Karlovcima i došao u vezu sa oficirima upućenim u Petrovaradin za organizaciju naših vojnih zarobljenika. Ostatak divizije u istom rasporedu.

Prema naređenju komandanta Prve armije obr. 19216 Konjička moravska divizija ima da okupira što pre Banat, na severu do linije Maroš, a na istoku deset kilometara od linije Bela Crkva – Vršac – Temišvar. Drinska divizija ima da okupira Srem, Slavoniju i Hrvatsku.

Ovoj diviziji je stavljeno u zadatak da okupira Bačku između Dunava i Tise do linije Baja – Subotica – Segedin. 7 p. p. ostaće privremeno u Beogradu za njegovu posadu.

komandant
pukovnik Drag. S. Milojević“

Ova zapovest najjasnije moguće otkriva da je srpska vojska svoje operacije u Vojvodini smatrala za okupaciju neprijateljskih teritorija, a ne za akciju oslobođenja stanovništva. Navedena terminologija uopšte nije slučajna i ne radi se o nekakvom nesporazumu. Dobili su naređenje za okupaciju i kao svaka iole ozbiljna vojska to su naređenje i izvršili.

Pošto je Karolji u Beogradu ostavio svoja dva delegata, njima je uručen telegram iz Pariza i oni su tek 10. novembra ujutro stigli u Peštu. Ugarska vlada je pokušala da brzo reaguje te je opunomoćila ministra vojnog Belu Lindera da u njeno ime prihvati uslove primirja koji su se nalazili u telegramu iz Pariza. U međuvremenu je D'Epere već otputovao u Solun, pa je ovlastio vojvodu Mišića da u njegovo ime potpiše primirje. Tako je tek 13. novembra nešto pre ponoći potpisana vojna konvencija sa Ugarskom, poznata kao Beogradsko primirje.

Tih nekoliko dana su bili odlučujući, jer je srpska vojska iskoristila dobijeno vreme u tom zamešateljstvu sa telegramima i zaposela je ono što je regent hteo, a D'Epere se nije protivio. Tako je 9. novembra srpska vojska ušla u Novi Sad.

U noći između 8. i 9. novembra u Novom Sadu je održana sednica Srpskog narodnog odbora u kojoj se raspravljalo o dočeku srpske vojske i o preuzimanju vlasti. Tako je odlučeno da srpsku vojsku dočekaju Jaša Tomić i Ignjat Pavlas, a da se preuzimanje vlasti obavi tako što će Srpski narodni odbor preuzeti grad, ali će ostaviti postojeću civilnu ugarsku vlast da deluje na taj način što će uz svako odeljenje magistrata poslati svoje poverenike. U osnovi je priznato pravo ugarskoj državi na civilnu vlast, s tim da Srpski narodni odbor vrši samo kontrolnu funkciju.

Dolazak srpske vojske bio je vrlo svečan, ali i vrlo neprijatan po glavnog zagovornika bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom Jašu Tomića. Naime, Tomić je sačekao majora Bugarskog i, držeći se zaključaka Srpskog narodnog odbora od prethodne noći o stavljanju ugarske administracije u stanje privremene, ali nikako u opoziv, zapitao ga je: „Nije li malo rano došao?“ Ako neko nije bio protiv dolasku srpske vojske i uje-

dinjenju sa Srbijom to je bio Jaša Tomić, te se ovo njegovo pitanje nikako ne može smatrati zlonamernim. Major Bugarski je na to pitanje odgovorio tako što je Tomića opsovao na način koji ne pristaje čak ni srpskom oficiru u ratnim uslovima, a posle toga je pripremio Tomiću da će vlast preuzeti sam, odnosno da mu on za to i nije potreban. Major Bugarski se ponašao isto onako kao što se u isto vreme ponašao Dragutin Milutinović u Crnoj Gori, dakle kao okupator, a ne kao pozvani osloboditelj. Odmah je pokazao da se neće zadržati na vojnim stvarima, nego da je njegov posao i civilni, odnosno da grad i sve političke poslove preuzima srpska vojska. Prvo je razoružao Srpsku narodnu stražu, što je takođe urađeno i u Crnoj Gori, jer srpsko stanovništvo van Srbije ne sme imati nikakvu nezavisnu vojnu ili policijsku organizaciju, osim srpske vojske. Posle toga je doneo čisto političko-pravne naredbe. Poništio je odluku Srpskog narodnog odbora o privremenosti postojećeg ugarskog magistrata. Naredio je da magistrat deluje uz podređenost srpskoj vojsci. Zatim je naredio da se uprava organizuje na osnovu pozitivnog zakonodavstva Srbije, s tim što je pokazao spremnost da se u upravu prime i neki koji nisu Srbi.

Analiza naredbi srpske vojske pokazuje sledeće:

1. Srpska vojska ne priznaje odluke Srpskog narodnog odbora.
2. Time ne priznaje ni sam Srpski narodni odbor, što po međunarodnom pravu nije pogrešno, ali to pokazuje da Srbija ne priznaje nikakvu subjektivnost Srba na tim teritorijama.
3. Srpska vojska ne priznaje nikakvu civilnu vlast Ugarske. To nepriznavanje nije zasnovano, iako sa Ugarskom nije sklopljeno nikakvo primirje i Srbija se nalazi u ratnom stanju sa tom zemljom još od 1914. godine, jer po odredbama Haškog pravilnika o okupaciji iz 1907. godine, okupant nema pravo da sprečava građansku vlast okupirane zemlje u vršenju, osim u čisto vojnim stvarima.

4. Srbija smatra ove delove Ugarske delovima neprijateljske teritorije, te na njima uvodi vojnu upravu. Srbija je kao okupant imala pravo po već navedenim odredbama Haškog pravilnika da uspostavi vojnu vlast na teritoriji južne Ugarske, ali nikako nije smela da vojnu vlast protegne na civilnu upravu.
5. Srbija proširuje pozitivno zakonodavstvo na tu novu teritoriju, što daleko prevazilazi prethodne iskaze, jer to više nije okupacija, nego protezanje države Srbije na nove teritorije, odnosno akt aneksije bez međunarodnog priznanja.
6. Za takvu akciju Srbija ne traži saglasnost lokalnog stanovništva, srpskog ili nesrpskog, što dokazuje da se radi o neregularnom aktu aneksije.
7. Proširenjem svog zakonodavstva na ove teritorije Srbija menja granicu sa Ugarskom i *de facto* okupirane teritorije anektira, onosno uvodi u sastav svoje države... Na to nije imala pravo, jer se to može raditi samo na mirovnoj konferenciji.
8. Srbija se u Vojvodini ponašala isto kao Italija u Dalmaciji, odnosno prvo izvrši invaziju, koja postaje okupacijom, jer se bez domaćeg stanovništva obavlja vojna vlast. Posle toga se vojna vlast proteže na civilnu, što je aneksija, i sve se to radi bez međunarodne dozvole, odnosno bez mirovne konferencije ili ugovora o primirju. Italija i Srbija su u svojim postupcima neizmerno ličile jedna na drugu, čak je i situacija bila vrlo slična, jer je i u zaposednutim dalmatinskim teritorijama italijansko stanovništvo bilo malobrojnije od drugog, kao što je i u Vojvodini srpsko bilo malobrojnije.

Trezveniji ljudi su bili preblizu događaja, a oni drugi su imali mnogo razloga za veselje, te skoro niko nije pravilno ocenio postupke srpske vojske, nego je Srpski narodni odbor umišljao da i dalje nešto predstavlja, odnosno da je bitan u procesu ujedinjenja. No, on tu poziciju nikad nije ni imao.

Početak novembra su ljudi iz Srpskog narodnog odbora stupili u kontakt sa političkim predstavnicima Srbije, odnosno sa članom vlade Momčilom Ninčićem. On je tada bio jedini član vlade u Beogradu. Iako je bio samo ministar građevina ipak je bio pogodna osoba za konsultacije, jer je bio daleko više ministar regentov nego Pašićev. Po svemu sudeći, Ninčić je obavio prvo razgovor sa Tomićem a kasnije sa Konjevićem, inače poznatim kompozitorom. Na prvom razgovoru se složio sa Tomićem da je neophodno ujedinjenje Vojvodine direktno sa Srbijom, a na drugom da je bolje ujedinjenje Vojvodine preko Zagreba. Glavni odbor Srpskog narodnog odbora je 4. novembra održao sednicu na kojoj je raspravljao o načinu ujedinjenja. Prvo je Jaša Tomić izneo svoju informaciju o tome da je podržan u Beogradu za direktno ujedinjenje i da bi se to tako trebalo učiniti. Posle njega je izašao Konjević sa svojom informacijom i došlo je do polarizacije Glavnog odbora. Tomić je očigledno bio u manjini. Napuštali su ga i njegovi radikali. Na kraju se glasalo o predlogu sledeće sadržine:

„Da se preko Zagreba ujedinjuje sa Srbijom i Crnom Gorom i da toga radi Srpski narodni odbor šalje svoje predstavnike u Narodno vijeće, ali u slučaju da Narodno vijeće u Zagrebu bude protiv ujedinjenja Vojvodina će se priključiti direktno Beogradu.“

Od oko pedeset prisutnih samo su dva bili protiv ovakvog stava (Jaša Tomić i Milan Petrović). Prvi put je Srpska radikalna stranka otkazala potpunu poslušnost svome vođi Jaši Tomiću.

Postavlja se pitanje zašto je Momčilo Ninčić dao dve protivrečne izjave. Odgovor nije u nekompetentnosti ili zbunjenošću, a naročito nije u nekoj nameri da se Vojvođanima da pravo da sami odlučuju o svojoj budućnosti. Pre se radi o tome da regent još nije bio načisto s tim pod kojim će uslovima Zagreb ući u novu državu. Neosporno je da je Zagreb bio spreman da uđe pod uslovom da preko njega uđu Dalmacija, Bosna i Hercegovina i Slovenija. Bez Bosne i Hercegovine Zagreb sigurno

ne bi ušao i pored svih italijanskih pretnji. Zbog toga srpska vojska nije u Bosni i Hercegovini izvršila direktno prisajedinjenje Srbiji, iako je to mogla da uradi daleko lakše nego u Crnoj Gori ili Vojvodini. Regent nije bio sklon čistom srpskom rešenju. Pošto je praktično imao odrešene ruke od strane Klemansoa i D'Eperea da odredi teritorije koje treba zaposesti, insistirao je isključivo na južnoslovenskoj državi. Osim međunarodnog, odnosno francuskog, bitan faktor je i njegovo samoljublje, jer je smatrao da bi čisto srpska država bila premala za vladara kakav je on. Uostalom, a to je Pašić demonstrirao na Krfu, i konzervativci i regent su čisto srpsko rešenje koristili samo onda kada je trebalo ucenjivati Hrvate oko uređenja buduće zajednice i vrlo malo preko toga. To što je Jaša Tomić bio iskren zagovornik takvog rešenja govori samo o tome koliko je bio nebitan i van tokova. Regent je bio spreman da ponudi Zagrebu i Vojvodinu samo da se obavi južnoslovensko ujedinjenje. Dušan Simović je imao zadatak da preti čisto srpskim rešenjem, koje niko u Zagrebu nije mogao prihvatiti, jer bi Hrvati bili svedeni na neodrživu državnu zajednicu, a ako to ne prođe regent je u toj trgovini bio spreman da ponudi i Vojvodinu. Njegova taktika je bila: južnoslovensko rešenje po svaku cenu. U Zagrebu su se stvari komplikovale. Radić je dobijao maha i trebalo je brzo delovati. Na regentovu sreću, Simovićeva pretnja sa čisto srpskim rešenjem je uspela i Ante Pavelić se morao povući sa svojim idejama o budućoj federalnoj državi. Tako je bio otvoren put da se Vojvodina prisajedini direktno Srbiji. Najbitnija osoba u Zagrebu bio je Svetozar Pribićević, koga su Francuzi u svojim analitičkim izveštajima tada nazivali „diktatorom južnoslovenskih zemalja“. Na liniji Diktatora južnoslovenskih i Diktatora srpskih zemalja odigralo se ujedinjenje u kasnu jesen 1918. godine. Svetozarov brat Valerijan je u Beogradu bio veza između te dve autoritarne volje.

Vasa Stajić svedoči da mu je pri odlasku za Novi Sad Svetozar Pribićević poručio: „Kidajte sa Zagrebom“. U Beogradu je ta odluka očigledno vremenski pala kasnije, posle Ninčićevih razgovora sa Vojvođanima i bila je svakako vezana za razne te-

legrame i informacije koje su putovale između Pariza, Soluna, Niša, Beograda i Pešte. Može se reći da je 11. novembar najkasniji datum kada se regent odlučio za neposrednu političku akciju oko ujedinjenja Vojvodine, dok je vojna već bila pri kraju. Znači, stvoreno je faktičko stanje, a sada ga treba politički potvrditi. Toga dana je jedna delegacija iz južnog Banata, koju su činili i demokrati i radikali, dobila uputstva od predstavnika srpske vlade o načinu organizovanja i suštini odluka buduće Velike skupštine. Takođe je toga dana i Svetozar Pribićević dobio informaciju da je stvar sa Vojvodinom ušla u završnu fazu. Da je to tako potvrđuje i pismo koje su potpisali Vasa Vučković i Aleksandar Magarašević, a u kome Svetozara obaveštavaju da je 11. novembra održan sastanak u Beogradu kome su, pored nekolicine beogradskih Vojvođana i autentičnog Vojvođanina Konjevića, prisustvovali ministar Momčilo Ninčić i Svetozarov brat Valerijan. Na tom sastanku je stvoren *Odbor beogradskih Vojvođana* sa svrhom da radi na ujedinjenju, ako treba „i na licu mesta“. Najznačajniji deo pisma je drugi stavak gde se kaže:

„Rešeno je da se Srpskom narodnom odboru u Novom Sadu priopći sledeća instrukcija:

B. B. B. traži ujedinjenje svih SHS pod dinastijom Karađorđevića. U slučaju plemenske podele izjavljuje B. B. B. već sada da traži spojenje sa Srbijom.

U nedelju 17. o. m. ima da se sazove u Novom Sadu poverljiva konferencija od petnaest lica (po prilici 7 iz Bačke, 7 iz Banata i 1 iz Baranje). Na tu konferenciju Bunjevci i Šokci neće pridoći.

Konferencija će spremiti građu za skupštinu, koja će se održati u četvrtak 21. o. m. u Novom Sadu. Skupština: 1) izabraće pokrajinsku upravu (vladu); 2) popuniće delegaciju u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu na 10 članova; i 3) izabraće delegaciju za Beograd.“

Regent i Pribićevići su očigledno zajednički nastupili i pitanje Vojvodine uzeli u svoje ruke. Sa razlogom su upute na-

zvali instrukcijama. Posle ulaska srpske vojske u Novi Sad i poništavanja ranijih odluka Srpskog narodnog odbora, on više nema autonomnost, a sada se, dva dana kasnije, direktno vezuje za Beograd i daju mu se „instrukcije“. Srbi u Vojvodini više nemaju mogućnosti da odlučuju o svojoj sudbini, nego samo da slušaju.

Iz teksta se vidi da još nije definitivno pala odluka o načinu ujedinjenja: da li preko Beograda ili Zagreba, te da se direktno ujedinjenje vezuje samo za krajnje rešenje.³¹ Reč „direktno prisajedinjenje“ još nije pala, iako se naslućuje. Neko liko dana kasnije u Beograd je stigla delegacija iz Srpskog narodnog veća iz Novog Sada koja je imala zadatak da ponovo raspravi sa ministrom Ninčićem šta je on tačno rekao. Radi se o tome da je Tomić ipak imao veliki autoritet i da se, i pored onakvog poraza koji je doživeo pri glasanju na Glavnom odboru, ipak ne može sprečiti u pokušaju dalje borbe za svoje ubeđenje. Delegaciju su sačinjavali Jaša Tomić, Vasa Stajić i Ivan Pavlas. Nije ih primio Momčilo Ninčić, nego drugi ministar koji je pristigao u Beograd, Ljuba Jovanović, koji je, isto kao i Ninčić, bio regentov poverljiv čovek. Jovanović im je jasno demonstrirao da je doneta odluka o prisajedinjenju Vojvodine Srbiji i da više ne treba okolišati. Prvo je Krfsku deklaraciju nazvao zlom, a posle toga je direktno izjavio da je volja zvanične Srbije da joj se Vojvodina priključi nezavisno od Zagreba. Prema svedočenju Vase Stajića on je odbio takvu instrukciju, dok su se Tomić i Pavlas s njom složili. Posle svega toga je i samom Stajiću bilo jasno da je stvar gotova, te nije hteo ni da prisustvuje Velikoj narodnoj skupštini, nego je otišao u Zagreb. U Zagreb ga je pozvao Svetozar Pribićević, ima se utisak zato da ne smeta u Novom Sadu pri akcijama koje slede.

Učešće Jaše Tomića u svemu tome bilo je nebitno. Stiče se utisak da su u Beogradu bili više skloni Konjeviću i Pavlasu, koji nisu bili radikali. Razlog tome je jasan: Tomić je Pašićev prisan prijatelj od mladosti. Po izbijanju Timočke bune on je na istom čamcu pobegao sa Pašićem iz Beograda. Bio je s njim i u bugarskom izgnanstvu. Njih dvojicu nije delilo samo prija-

teljstvo, nego i ideje. Regent je već duže vreme Pašića smatrao kao svog najopasnijeg protivnika, iako se u načinima rešenja ujedinjenja nisu mnogo razlikovali. Razlog je u tome što je Pašić, kao vodeći čovek konzervativne ideje, bio određena prepreka uspostavljanju regentove autoritarne vlasti, koju je Aleksandar već određeno vreme praktikovao. Iako je konzervativna politička ideja istorijski poražena u jesen 1915. godine, bila je još jaka i tek je predstojao regentov okršaj s njom. Konzervativci su umišljali da je nastanak nove države vezan za njih i da je to nekakva njihova pobeda, a regent je mislio da je to samo njegovo delo. Daleko bliži istini bio je regent. Zbog toga bi bilo nesmotreno uključivati u igru jednog starog konzervativca, a još pride i Pašićevog prijatelja, kao što je Tomić. Sve mu tome treba dodati da sa Tomićem nije mogao ni Pribićević, uostalom vrlo malo ljudi je moglo da podnosi tog prekog i često nerazumnog (između ostalog, bio je i ubica), a po koji put i suviše sračunatog čoveka. Osim tazbine Miletićevih i ostarelog čika Jove Zmaja i kruga oko njih, za sve duge godine Tomićeve političke karijere našlo se vrlo malo ljudi koji su prijateljevali s njim, a da nisu bili njegovi partijski poslušnici.

Može se kazati da je ulazak Vojvodine u novu zajednicu uveden tako da se srpska vojska i sam regent afirmišu kao jedini subjektivni momenti ujedinjenja. Sama Velika narodna skupština je imala paradni i reprezentativni karakter, da bi se već učinjenom aktu dao privid legitimizma. O nekakvom legalizmu što se tiče ujedinjenja Vojvodine ne možemo ni govoriti, jer se radilo o potpunom diskontinuitetu sa Ugarskom i apsolutnim odbacivanjem njenog pozitivnog prava. Iako je Beogradskim primirjem Ugarskoj ostavljena civilna vlast do mirovne konferencije, srpska vojska je preuzela i druge poslove osim vojnih, odnosno organizovala je i nadzirala građansku vlast. Srpska vojska se u Vojvodini postavila kao okupaciona sila. Kad je reč o legitimizmu tu je vrlo slična situacija, jer kako se može govoriti o legitimizmu odluka o promeni državnog statusa jedne teritorije, koju donesu predstavnici 38 odsto stanovništva. Na teritoriji Bačke, Banata i Baranje živelo je oko

32 odsto Srba i još oko šest odsto ostalih slovenskih naroda, dok je u Sremu po Srbe bila povoljnija demografska situacija. Ostalih 62 odsto stanovništva nije ni konsultovano oko najznačajnijeg mogućeg pitanja – pitanja državnog statusa. Zbog toga se mora tvrditi da je zbog nacionalne diskriminacije pri izboru Narodna skupština u potpunosti nelegitimna, a da je po pozitivnom zakonodavstvu Ugarske, odredbama Beogradskog primirja i odlukama Haškog protokola i nelegalna.

Tu očiglednu nelegitimnost niko nije ni pokušao da sakrije, te se proglasom od 17. novembra raspisuju izbori za Narodnu skupštinu Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena. Više je nego neobično da ogromna većina istoričara smatra tu skupštinu legitimnom. Vrlo je sumnjiv legitimitet izjašnjavanja o državnom statusu kada ga donosi i većina stanovništva, jer se često radi o majorizaciji, te se u pravnoj nauci podrazumeva da se takve odluke mogu donositi samo kvalifikovanom većinom, brojčanom ili narodnosnom. Brojčana kvalifikovanost se vezuje za izjašnjavanja kod jednonacionalnih zajednica, a narodnosna kvalifikovanost (svaki narod se izjašnjava) za izjašnjavanja u višenacionalnim zajednicama. Minimum brojčane kvalifikovanosti bio bi dve trećine, odnosno 66 odsto. Dakle, u zajednici gde su Srbi činili ispod trećine stanovništva, a Mađari i Nemci iznad polovine, ne bi bilo legitimno izjašnjavanje koje su mogli eventualno da organizuju zajedno Mađari i Nemci i gde bi imali sigurnu većinu. Štaviše, bila bi moguća situacija da sa određenim brojem odanih Srba takvo izjašnjavanje prikaže volju i dve trećine stanovnika. Čak i u tom slučaju bi to bilo nelegitimno, jer se radi o majorizaciji većine nad manjinom. Bilo bi legitimno samo ono izjašnjavanje pri kome bi se i Srbi opredelili za predloženi državni status. Kod sazivanja Narodne skupštine Srba, Bunjevaca i drugih Slovena nije se poštovala nikakva kvalifikovanost, ni narodnosna, a ni brojčana. I, povrh toga, nije se poštovala ni prosta većina, nego je manjina „majorizovala“ većinu. Posle Prvog svetskog rata bilo je mnogo promena granica koje su vršene različitim postupcima, a zatim prihvaćenih i međunarodno priznatih na

mirovnoj konferenciji. Slučaj Vojvodine je u tom mnoštvu postupaka verovatno najnelegitimniji. Tome treba dodati da je i to slovensko stanovništvo bilo međusobno pocepano u vezi sa pitanjem na koji način treba ući u novu zajednicu, preko Zagreba ili preko Beograda. Veliko je pitanje koji bi način bio izabran da nije bilo intervencije iz Beograda i Svetozara Pribićevića. U Sremu je postojalo još jedno izjašnjavanje, takozvani Rumski zbor. Žarko Miladinović, prislan saradnik i prijatelj Jaske Tomića, inače delegat u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu organizovao je u svojoj kući 24. novembra jedan zbor koji je imao ambiciju da se izjasni o državnom statusu Srema. Zbor je bio, naravno, nelegalan jer je ranijim svojim odlukama Narodno vijeće u Zagrebu monopolisalo pravo izjašnjavanja o državnom statusu, što pretpostavlja da i Srem, kao deo Hrvatske, mora podeliti sudbinu ostalog dela Hrvatske. Pošto je srpska vlada priznala Državu SHS, time je priznala i njene granice, a Srem se svakako nalazio u okviru tih granica. Uostalom, Srem je ušao u granice Srbije, i to preko Vojvodine, tek posle Drugog svetskog rata. Sam Miladinović je svojim delovanjem pokazivao da priznaje suverenost Države SHS, jer je bio član Narodnog vijeća. Što se legitimizma tiče, ovo izjašnjavanje je još lošije nego ono u Novom Sadu. Pored obavezne nacionalne diskriminacije, ovde imamo i potpuno nedemokratsku proceduru. Nije vršen nikakav izbor, nego su birani izaslanici. Najčešće je to rađeno putem poznanstva. Pored toga, nemamo ni minimum reprezentativnosti, jer najveća naselja u Sremu, osim Rume (a u Rumi su Srbi bili manjina, jer je Ruma bila najveće nemačko naselje u Sremu), nemaju na tom zboru zastupnike. Tako nemaju delegate Sremska Mitrovica, Zemun, Vukovar, Stara Pazova, Ilok i Šid. Može se reći da je to bilo nekakvo izjašnjavanje zastupnika srpskih sremskih sela.

Na zboru je usvojena sledeća rezolucija:

„1. Današnji zbor izaslanika Nar. Veća iz Srema traži da se ostvari jedinstvena i demokratski uređena država SHS pod dinastijom Karađorđevića i očekuje od Nar. Veća u

Zagrebu da se što pre ostvari jedinstvena zajednička vlada sa sedištem u Beogradu.

2. Za slučaj plemenskog ili političkog cepanja, izjavljuju zastupnici Nar. Veća u Sremu, kao izaslanici naroda, da se odlučuju za neposredno prisajedinjenje Srema Kraljevini Srbiji.
3. Za taj slučaj želimo da nas na konferenciji o miru zastupa Kralj. Srpska Vlada.“

Iz teksta usvojene rezolucije vidi se uslovnost izjašnjavanja, odnosno Srem bi se priključio direktno Srbiji samo ako ne dođe do odluke o stvaranju zajedničke države sa Srbijom u Zagrebu. Pošto je ta odluka doneta, može se reći da nikad nisu ni aktivirane odluke rumskog zbora, odnosno da je Srem u novu državnu zajednicu ušao preko Zagreba, a ne preko Beograda.

Novosadska Narodna skupština je što se procedure izbora i zasedanja tiče bila daleko iznad ne samo rumskog zbora, nego i svih drugih izjašnjavanja oko ujedinjenja. (Npr. u Crnoj Gori biralo se putem izvikivanja na zborovima, a posle toga su tako određeni predstavnici birali međusobno delegate za Podgoričku skupštinu, što nimalo ne podseća na demokratsku proceduru.) Kod izbora za Novosadsku skupštinu primenjeno je prvi put na Balkanu i u centralnoj Evropi opšte pravo glasa. Organizatori skupštine, odnosno novosadski Srpski narodni odbor nije se dao povesti za biračkim zakonodavstvom Srbije, nego se opredelio za najviši birački standard. U proglasu od 17. novembra, kojim su raspisani izbori, kaže se sledeće:

„Pravo glasa imaju svi muški i ženski članovi opštine, koji su navršili dvadesetu godinu života. Ko je osuđen zbog kakvog dela ili je mlađi od dvadeset godina treba da ima uviđavnosti i da ne dođe na izbor. Izabrat može biti svaki birač.“

I drugi delovi ovog proglasa upućuju na sasvim regularnu demokratsku proceduru. Zanimljivo je da opšte biračko pravo nije bilo predviđeno ni Vidovdanskim ni Oktroisanim ustavom, odnosno da nije bilo predviđeno biračko pravo za žene

(žene dobijaju biračko pravo tek posle Drugog svetskog rata, dakle u socijalizmu). Može se reći da je sve bilo znatno demokracičnije nego što će biti u novoj državi. Ako se tome doda da socijalistički izbori posle Drugog svetskog rata nemaju potreban nivo demokracičnosti zbog neosporne partijske dominacije, a da izbori koji su u Srbiji održavani krajem dvadesetog veka posle propasti socijalizma takođe imaju partijsku dominaciju, a često su bili i izrazito nepošteni, može se reći da su izbori za Narodnu skupštinu Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena najdemokracičniji u istoriji Srba. Treba naglasiti da je odluka o načinu izbora donesena mimo bilo kakve intervencije iz Beograda ili srpske vojske. Tako se vidi da su vojvođanski Srbi preferirali neuporedivo viši nivo političkih sloboda i demokratije, nego što će to biti u novoj državi, što su iskazali i uslovima izbora. To je pokazano i kasnije odlukama Narodne uprave gde je, rešavajući organizaciju pravosuđa, donesen princip: „Jezik stranaka je i jezik suđenja“. Takođe je i rad uprave i administracije bio podveden pod to načelo, te je u komunikaciji sa administracijom bio važeći jezik stranke, a u prosveti se nastava držala na jezicima učenika. To je nemerljivo iznad pozitivnog ugarskog zakonodavstva, kao što je i iznad zakonodavstva buduće države, ali najgore od svega je što je to i iznad načela sudstva i uprave koji danas važe u Vojvodini. Vojvodina je u mnogo čemu u civilizacijski zapuštenijem položaju nego što su mislili da treba da imaju Srbi i ostali Sloveni 1918. godine. Velika je istorijska nepravda što im nije ostavljeno pravo da uspostavljaju javnopravne i privatnopravne zakone, nego im je to nametano iz Beograda, jer ovih nekoliko primera pokazuje da bi vojvođanski Srbi uspostavili neuporedivo civilizovanije i naprednije zakonodavstvo, koje je moglo biti uzor drugima u toj zemlji, pa i van nje.

Zasedanje Skupštine održano je 25. novembra. Bilo je prisutno 757 delegata, od čega 578 Srba, 84 Bunjevca, 62 Slovaka, 21 Rusin, 3 Šokca, 2 Hrvata, 6 Nemaca i 1 Mađar.

Dakle, od 60 odsto neslovenskog življa Vojvodine (Nemaca, Mađara, Rumuna i drugih) bilo je zastupljeno na Skupšti-

ni 1 odsto delegata, i te delegate su izabrali Srbi, Bunjevci i ostali Sloveni.

Donesene su dve rezolucije, prva o državnom statusu, a druga o organizaciji vlasti. U prvoj se kaže:

- „1. Molimo vladu bratske Srbije da na konferenciji o miru zastupa naše interese.
2. Priključujemo se Kraljevini Srbiji koja svojim dosadašnjim radom i razvitkom ujemčava slobodu, ravnopravnost i napredak u svakom pravcu ne samo nama, nego i svim slovenskim pa i neslovenskim narodima koji s nama žive.
3. Ovaj naš zahtev hoće da pomogne ujedno i težnju sviju Jugoslovena, jer je i nama iskrena želja da srpska vlada, udružena sa narodnim većem u Zagrebu učini sve da dođe do ostvarenja jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca pod vodstvom Kralja Petra i njegove dinastije, itd.“

Ova rezolucija jasno određuje ulazak Vojvodine u novu državu preko Beograda, odnosno da je Vojvodina postala sastavni deo Srbije i da se traži od Srbije proširenje njene države i na Banat, Bačku i Baranju, što je već i bilo urađeno dolaskom i ponašanjem srpskih trupa. Ovo je bilo samo naknadno legitimiziranje.

U drugoj rezoluciji se kaže:

„Banat, Bačka i Baranja u granicama koje povuče Antantina balkanska vojska, proglašavaju se danas 25. novembra 1918. god., na osnovu uzvišenog načela narodnog samoopredeljenja, odcepljeni kako u državnompravnim tako i u političkom i privrednom pogledu od Ugarske.

Zbog toga Narodna skupština postavlja Veliki narodni savet kojem je izvršni organ Narodna uprava. Narodni savet čine 50 članova izabranih iz ove Narodne skupštine. Narodni savet donosi potrebne uredbe i naredbe, postavlja narodnu upravu i vrši nadzor nad njom.“

Tekst ove rezolucije pokazuje skoro osionost jer se govori o granicama koje povuče Antantina, što će reći srpska vojska. Francuzi su tu bili samo da daju privid i ništa više. Poznata je odluka saveznika da o promeni granica može rešavati samo mirovna konferencija, te je ova odluka suprotna tome, jer nameće vojno rešenje promene granica. Naravno da će se saveznici držati svoje odluke, te da će izvršiti reviziju granica koje je postavila srpska vojska.

Vidljiv je i cinizam autora teksta jer se na otcepljenje od Ugarske poziva na pravo naroda na samoopredeljenje. Postavlja se pitanje da li su narodi samo Srbi, Bunjevci i ostali Sloveni, odnosno da li Nemci, Mađari, Rumuni i ostali nisu samo divlje horde koje ne mogu iskazivati narodnu volju. Ne radi se o pravu naroda na samoopredeljenje, nego o potpunoj nacionalnoj diskriminaciji.

Ipak, najznačajniji deo druge rezolucije jeste deo o organizovanju vlasti, pošto se odbacuje mađarska vlast i uspostavlja se nova. To je na određeni način protivno prvoj rezoluciji u kojoj se govori o pripajanju Srbiji. Jer, ako se radi o pripajanju, to znači prihvatanje i organizacije vlasti, kao i organa vlasti Srbije, a ne uspostavljanje samostalnih. Narodni savet je uspostavljen kao zakonodavna vlast, narodna uprava kao izvršna, odnosno kao vlada sa jedanaest ministarstava (politički poslovi, unutrašnji poslovi, pravosuđe, prosveta, finansije, saobraćaj, privreda, prehrana i snabdevanje, socijalne reforme, narodno zdravlje, narodna odbrana). Preuzima se i sudska vlast i organizacija pravosuđa. Prva presuda na srpskom jeziku donesena je u februaru 1919. godine. U rezoluciji se kaže da „do konačnog organizovanja naše države Narodna uprava upravljace po mogućnosti prema postojećim zakonima i zakonitim naredbama“. Dakle, ne preuzima se pozitivno zakonodavstvo Kraljevine Srbije, nego se načelno zadržava postojeće ugarsko. Jasno je da se pod „konačnim rešenjem naše države“ podrazumeva država koju će stvoriti Kraljevina Srbija zajedno sa Narodnim vijećem u Zagrebu. Vidljivo je da su ove dve rezolucije u protivrečnosti, jer je prvom Vojvodina

ušla u sastav suverene i međunarodno priznate države Kraljevine Srbije, koja ima svoje pozitivno pravo, te bi bilo logično da će Vojvodina prihvatiti to pozitivno zakonodavstvo kao svoje, jer je od 25. novembra sastavni deo Kraljevine Srbije. Ali to se ne dešava, jer drugom rezolucijom Vojvodina uspostavlja svoju zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, čak svojim suverenim poslovima smatra i narodnu odbranu. Prvom rezolucijom se Vojvodina prisajedinila Kraljevini Srbiji, a drugom se otepile od nje.

Joca Lalošević je bio prvi čovek Narodne uprave, odnosno izvršne vlasti. Na prvoj plenarnoj sednici je odlučeno „da se obavesti srpska vlada u Beogradu s molbom da narodnu upravu prizna i da učini nužne korake da nam srpska vojska dađe nužnu pomoć, da se nadalje, obavesti i engleska i francuska komanda“. Ovo je direktan poziv vladi Srbije da prizna autonomnost političkog, javnopravnog i privatnopravnog statusa Vojvodine, odnosno da srpska vlada odustane od namere da svoje ingerencije proširi i na Vojvodinu. Ovo sve kazuje da je druga rezolucija koju je izneo Konjević pisana bez konsultacija sa Beogradom, jer naknadno priznanje srpske vlade znači da se nije dobila prethodna saglasnost. Iako su dobijana česta uveravanja od strane srpske vlade da će Narodna uprava biti priznata, nikad je srpska vlada nije priznala. Odlučujuća politička volja u Beogradu, a to znači regenta Aleksandra, svim silama je pokušavala da Vojvodinom upravlja vojskom i oficirima, a ne autonomnim građanskim vlastima, što su bili Veliki narodni savet i Narodna uprava. U februaru 1919. Joca Lalošević je poslao telegram Svetozaru Pribićeviću, tadašnjem ministru unutrašnjih dela nove države u Protićevoj vladi, u kome se žali na ignoranciju i samovolju vojnih vlasti u Vojvodini, te smatra da je takvo ponašanje vojske u direktnoj vezi sa nepriznavanjem Narodne uprave od strane Beograda. Najoštrij sukob Narodne uprave i vojnih vlasti desio se u Temišvaru, gde je vojska onemogućila Narodnu upravu da preuzme vlast i postavi za velikog župana dr Martina Filipona. Vojne vlasti su podržavale dr Ota Rota, jer je on priznavao samo Beograd, a

ne neku Narodnu upravu sa sedištem u Novom Sadu. U osnovi se radilo o tome da je nosilac faktičke vlasti u Temišvaru bio general Đorđević i da je on o svemu odlučivao, što znači da su njegove kompetencije bile superiorne.

Vlada Srbije nikada nije priznala Narodnu upravu, pa je zbog toga nije nikada ni pozvala da demisionira. To je učinila Protićeva vlada 27. decembra, prva vlada nove države koja je formirana 20. decembra. Narodna uprava pozitivno odgovara na ovaj zahtev i u dopisu vladi kaže da „Narodna uprava Banata, Bačke i Baranje podnosi centralnoj vlasti... svoju demisiju, te moli razrešenje od dužnosti“. Ali preseljenje odseka Narodne uprave u Beograd teklo je sporo, neki su i ostali u Novom Sadu, te je Narodna uprava funkcionisala do 11. marta, kada je održala svoju poslednju sednicu. Prema svedočenjima, vlada u Beogradu je Joci Laloševiću i drugima davala uveravanja da će doći do uspostavljanja pokrajinske vlade i da će Narodna uprava biti imenovana kao ta buduća pokrajinska vlada. No, to je ostalo samo obećanje, jer je nova država odmah pohrlila da centralizuje sve, te joj sigurno nije bila potrebna pokrajinska vlada za Vojvodinu. Stiče se utisak da su mnogi u Beogradu odahnuli kad je došlo do demisije Narodne uprave.

Zanimljivo je da je odnos i ugarske i srpske vlade prema Narodnoj upravi bio isti: nisu je priznavali. U pravnom pogledu ugarsko nepriznavanje je daleko zasnovanije jer se ugarska vlada pozivala na odredbe Beogradskog primirja u kome saveznici garantuju Ugarskoj civilnu vlast u Vojvodini, te je uspostavljanje Narodne uprave kršenje te konvencije. Srbijanska vlada nije imala ništa sa uspostavljanjem Narodne uprave i tome se protivila, jer je to na određeni način bilo prejudiciranje organizacije države, odnosno nagoveštaj decentralizovane države, a u Srbiji je bilo malo ljudi koji ne bi pali u jarost kad bi im neko pomenuo decentralizaciju i autonomnost. Ali Protićeva vlada je zatražila demisiju Narodne uprave, što znači da ju je i priznala. Narodna uprava je demisiju predala vladi države u koju nije ušla, jer je odlukama Narodne skupštine ušla u Kraljevinu Srbiju. To neposredno znači da je Vojvodina fak-

tički svoju samostalnost i subjektivitet predala Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne Kraljevini Srbiji. Odlukom Narodne skupštine Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena, prvom rezolucijom je ušla u Kraljevinu Srbiju, da bi drugom rezolucijom uspostavila paralelnu državnu strukturu, koja je bila u potpunosti odvojena od Srbije. Najzad, ta paralelna i autonomna državna struktura sebe je opozvala predajom svojih ingerencija vladi Kraljevine SHS. Tako je formalno pobedilo rešenje da se u novu državu ide preko Beograda, a stvarno je u tu državu Vojvodina ušla samostalno.

Kraljevina Srbija se nije izjasnila o pripajanju Vojvodine Srbiji. Regent je 1. decembra izjavio da „u ime Njegova veličanstva kralja Petra I proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“. Dakle, regent je 1. decembra govorio samo o ujedinjenju sa državom Slovenaca, Hrvata i Srba, dok nema nikakve reči o Crnoj Gori i Vojvodini. Što se tiče Crne Gore, regent Aleksandar je 17. decembra dao izjavu da „sa oduševljenjem“ prihvata njezin ulazak u Srbiju, dok o Vojvodini nije dao nikakvu izjavu. Vojvodina se jedino pominje kod ratifikacije prvodecembarskog akta pri zasjedanju Narodne skupštine Kraljevine Srbije 29. decembra. U osnovi stvari, Narodna skupština je ratifikovala samo dva dokumenta: „Adresu Narodnog vijeća“ i „Odgovor regenta Aleksandra“. Vojvodina se pominje samo u uvodnom govoru Stojana Protića, i to na sledeći način:

„18. novembra (1. decembra) proklamovalo je Njegovo kraljevsko Visočanstvo Prestolonaslednik Aleksandar narodno i državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sa Srbijom za sve delove našega naroda, koje je ono predstavljalo i koje je tu odluku na svečani način saopćilo i predalo predstavniku krune u adresi od istoga dana. Skoro jednovremeno su istu želju bile izrazile u naročitim odlukama svojim i bratska Crna Gora i naša dična Vojvodina – prva 13, a druga 12. novembra. Ovaj veliki historijski čin gospodo narodni poslanici svršen je bez vašeg formalnog učešća itd...“

Zanimljivo je da Protić nije rekao „Banat, Baranja i Bačka“, nego „naša dična Vojvodina“. No, jasno je da je mislio na Narodnu skupštinu Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena od 25. novembra u Novom Sadu. Kada se analizira tekst, vidljivo je da je Protić obavestio Narodnu skupštinu da je na osnovu dva dokumenta regent utopio Kraljevinu Srbiju u novu državnu zajednicu i da je Narodna skupština taj regentov čin prihvatila. Što se Crne Gore i Vojvodine tiče, Narodna skupština je samo obavestila o odlukama Podgoričke i Novosadske skupštine i nije se o njima izjašnjavala. Protić čak nije obavestio Narodnu skupštinu da je regent prihvatio odluke Podgoričke skupštine još 17. decembra. Tako se može reći da je odluke Podgoričke skupštine prihvatio regent, te se time i Kraljevina Srbija pozitivno izjasnila na želju Crne Gore da se pripoji Kraljevini Srbiji, ali da Narodna skupština to nije ratifikovala. Što se Vojvodine tiče, niti je regent izrazio volju Kraljevine Srbije da prihvati pripajanje Vojvodine Srbiji, niti je to uradila Narodna skupština, te je jasno da Kraljevina Srbija nije izrazila prihvatanje odluka Novosadske skupštine, te da su te odluke bile jednostran akt, odnosno da se ne može reći da je Vojvodina sastavni deo Srbije od 1918. godine. Ona je postala, po stanovištu unutrašnjeg prava, demisijom svoje izvršne vlasti (Narodne uprave) u korist nove države sastavni deo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a sa stanovišta međunarodnog prava Vojvodina je ušla u novu državu tek sa odlukama mirovne konferencije. Dakle, i *de jure* i *de facto* Vojvodina se nije prisajedinila Kraljevini Srbiji, nego je samostalno ušla u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

AUTORITARNA VOLJA REGENTA ALEKSANDRA I PRVODECEMBARSKI ČIN

Prvodecembarški akt je najdalekosežniji istorijski akt na balkanskim prostorima i njegove se posledice osećaju još i danas, a njegove nevolje i pravne rđavosti su izazvale mnogo problema, sukoba, ratova i krvi. On je u formalnom pogledu bio

bilateralni akt ujedinjenja dve suverene i međusobno priznate države: Kraljevine Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Državu SHS je dotle priznala samo Kraljevina Srbija, dok saveznici, a s njima i drugi to nisu zbog načelne odluke da se promene granica i nastanak novih država međunarodno sankcionišu samo na mirovnoj konferenciji. Ali postojalo je faktičko uvažavanje te države koje se ogleda u telegramima generala D'Eperea, admirala Gošea i poziva Klemansoa, Lojda Džordža, Husea i Orlanda na Krf radi pitanja flote. Ta država je sebe odredila kao privremenu, a kraj svoje privremenosti je odredila u vidu ujedinjenja sa Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. Realizacija tog stava izvršena je na znamenitoj sednici od 23. i 24. novembra kada su određeni modusi ujedinjenja, poznati kao „naputci“. Sednicu je otvorio Svetozar Pribićević, a bio joj je prisutan i Momčilo Ninčić, regentov poverljiv čovek, koji tu svakako nije bio kao ministar građevina vlade Srbije, što mu je bio zvanični položaj. Videli smo već njegov značaj oko vojvođanskog pitanja. Ninčić je pozvao Narodno vijeće, u ime vlade Kraljevine Srbije, da zajedničkim sporazumom obrazuju vladu. Velika većina zastupnika je i bez poziva bila spremna za takav čin. Ali bilo je potpuno različitih mišljenja o tome kako i po kojim načelima to treba učiniti, te je duga i jalova rasprava dovela do potrebe da se napravi jedan kompromisni predlog. Imenovano je telo od sedam zastupnika (Pavelić, Pribićević, Cankar, Smodlaka, Bukšeg, Svrzo i Drinković), koje je u toku istog dana izašlo i sa svojim predlogom, koji je kasnije bio prihvaćen ogromnom većinom glasova. Samo su dva zastupnika bili protiv (Stjepan Radić i Hrvoj, dakle obojica Hrvati). Taj dokument je sadržavao uvodne reči, a posle toga 11 „naputaka“. Osnovne teze su sledeće:

1. Narodno vijeće SHS proglašava ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.
2. Zbog toga imenuje delegaciju od 28 članova kojima daje potpuna ovlašćenja da odmah provede organizaciju nove države, u saradnji sa vladama i partijskim voljama Srbije i Crne Gore.

3. Predviđa se organizovanje Državnog vijeća nove države, koje bi moralo ratifikovati taj čin.
4. „Konačnu organizaciju nove države može odrediti samo sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, sa većinom od dvije trećine glasova“.
5. „Konstituenta se mora sastati najkasnije šest mjeseci posle sklopljenog mira“.
6. „Do sastanka konstituante vršiće provizorno zakonodavnu vlast Državno vijeće. Državnom vijeću pripada: a) svi članovi Narodnog vijeća u Zagrebu koji će se nadopuniti sa 5 članova Jugoslovenskog odbora u Londonu; b) razmjerni broj predstavnika Kraljevine Srbije, koje će odabrati narodna skupština u dogovoru sa takmošnjim političkim strankama; c) razmjerni broj glasova predstavnika Crne Gore, koje će odabrati onamošnja Narodna Skupština“.
7. Prihvata se regent Aleksandar kao privremeni vladar, jer će vladati samo do konstituante.
8. Regent nema mogućnosti da deluje na Državno vijeće ili da ga raspušta.
9. Izbore za konstituantu propisuje, organizuje i vrši Državno vijeće.
10. Predviđa se državna vlada, koja će imati predsednika, ministre i sedam „tajnika“ za pokrajine. Pokrajine će biti: Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slavonija, Dalmacija, Crna Gora, te Bačka, Banat i Baranja.
11. Postoje pokrajinske vlade koje imaju svu vlast osim: spoljnih poslova, narodne odbrane, pomorskog saobraćaja, finansija i pošte.
12. Centralna vlada nema pravo kontrole pokrajinskih vlada nego to čine pokrajinski sabori.
13. „Na snazi ostaju svi dosadani zakoni i drugi propisi, isto tako i organizacija sudova, te dosadašnje administrativno ustrojstvo i sadašnji organi zemaljskih vlada“.

Iz navedenog se vidi sledeće:

- „Naputci“ se smatraju definitivnim, odnosno nisu podložni nikakvoj promeni, naročito ne promeni u vidu pregovora sa nekim. Oni nisu platforma za pregovore, nego definitivni akt, te zbog toga nije predloženo nikakvo ratifikovanje neke odluke koja će biti doneta zajednički u Beogradu, jer se ta odluka i ne može razlikovati od ovog dokumenta.
- Nova država, koja nastaje, samo je privremena i sa privremenom vlašću, a osnovni zadatak te vlasti je konstituenta.
- Izbori za konstituantu se moraju vršiti opštim pravom glasa, a odlučivanje na njoj samo kvalifikovanom većinom od dve trećine. Dvotrećinska kvalifikovana većina je bila predviđena i Krfskom deklaracijom a predložio ju je sam Nikola Pašić.
- Regent ima privremenost do konstituante i nema ozbiljniju mogućnost mešanja u vlast. Predviđa se zakonodavno telo, vlada i pokrajinske vlade.
- Način na koji se obrazuje Državno vijeće upućuje na to da privremena država nastaje ulaskom tri nezavisne i suverene države: Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore i Države SHS.
- Smatra se da Vojvodina ulazi preko Države SHS.
- Organizacija privremene države je u osnovi federativna sa vrlo malim centralnim funkcijama. To bi se pre moglo nazvati „labavom federacijom“.
- Privremenost nove zajednice se potvrđuje time što ostaje na snazi pozitivno zakonodavstvo sve tri države koje ulaze.

U odlučivanju o svemu ovome učestvovali su i predstavnici Srba i nijedan nije bio protivan tome. Krug oko Stjepana Radića je bio protivan tome. Iz toga se može zaključiti da su i Srbi prečani, znači Srbi izvan Srbije i Crne Gore, iskazali svoju volju da novu državu zasnuju kao labavu federaciju, i kao decen-

tralizovanu zajednicu. Niko na tom zasedanju nije pomenuo unitarizam i centralizam. „Naputci“ su otišli i dalje od Krfske deklaracije, jer je u njoj nova zajednica određena kao unitarna i decentralizovana, a ovde kao federativna i decentralizovana.

Kada su predstavnici Narodnog vijeća stigli u Beograd, odmah su se suočili sa političkom voljom koja je u potpunosti suprotna „naputcima“. Ministar Ninčić je u Zagrebu ćutao i nije ni na jedan način pokazao da bi takvi „naputci“ bili neprihvatljivi za Kraljevinu Srbiju. Radilo se o prosto regentovoj taktici: neka oni u Zagrebu odluče šta hoće, bitno ih je dovesti u Beograd i nametnuti im svoju volju, jer vreme ne radi za njih, zbog Italijana i nemira u zemlji, a srpska vojska je već tamo, te ona može, ako zatreba, i delovati. Iznenadjujuće je da je jedan deo delegacije dolaskom u Beograd napustio tekst „naputaka“, te se okrenuo centralističkoj i unitarnoj opciji ujedinjenja. Naravno, iza toga je stajao Svetozar Pribićević, svakako najštetniji mogući čovek po interese južnoslovenskog življa iz Austro-Ugarske. On je, u osnovi stvari, predao Slovence, Hrvate i Srbe iz Austro-Ugarske jednom čoveku kao svoj privatni dar. Naravno, dar je bio upućen regentu Aleksandru (ostalo je zapisano da ga je kralj Aleksandar, pri upoznavanju Pribićevića sa budućom kraljicom, predstavio kao onog „ko mu je poklonio najvredniji dar u njegovoj kruni“). Pavelić i ostali su zbog pritiska dela svoje delegacije i velikog pritiska srbijanskih sagovornika pristali na nešto na šta nisu imali ovlašćenja: na pregovore. Jasno je da su to učinili zato što vreme nije radilo za njih, jer je Italija svojom agresivnošću pretila da uništi svaku mogućnost državnog opstanka Države SHS. U osnovi stvari, italijanski nerazumni imperijalizam prema južnoslovenskim narodima omogućio je regentu da anektira te narode, umesto da im prizna subjektivitet. Ako je neko zaslužan, pored regenta Aleksandra, za nastanak unitarne i centralističke države sa autoritarnim režimom na Balkanu, to je svakako Italija.

U pregovorima je delegacija iz Zagreba odstupila od mnogo toga, ali je ponešto i uspela zadržati. Osnovno što je zadržala jeste stav da nova zajednica nastaje izrazom volje tri drža-

ve: Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore i Države SHS. Zadržan je i zahtev za konstituantom i decentralizacijom. A nije zadržano sledeće:

- Odlučivanje na konstituenti dvotrećinskom kvalifikovanim većinom. To je naprosto izbačeno.
- Celokupna vlast se predaje regentu. Ta vlast se ograničava vladom koja bi bila odgovorna privremenom narodnom predstavništvu koje bi se konstituisalo dogovorom.
- Izbačeno je da samo ustavotvorna skupština može odlučivati o obliku vladavine.
- O nekakvom federalizmu privremene zajednice nema ni govora, nego se sve podvodi pod centralnu vladu. Ali ipak ostaje autonomija „autonomnih administrativnih organa“ koji bi bili pod kontrolom centralne vlasti, ali bi odgovarali i autonomnim predstavništvima.

U osnovi stvari, od federativne i decentralizovane vlade pristalo se na unitarnu i decentralizovanu. Može se reći da je sve vraćeno na principe Krfske deklaracije, odnosno na ono što je svojevremeno Trumbić uspeo da dobije od Pašića, s tim da je izbačena kvalifikovana većina pri odlučivanju na ustavotvornoj skupštini. Ipak je Trumbić izborio više u pregovorima sa srbijanskim političarima. Razlog tome je sasvim drugačija pozicija Srbije 1917. godine i na kraju rata. Sada je Srbija bila pobednik, te je mogla tražiti daleko više. Ante Pavelić je za kratko vreme dvaput kapitulirao pred izrazom srbijanske političke volje: prvi put pred pukovnikom Dušanom Simovićem, a drugi put pred srbijanskim političarima i njihovim najvećim saveznikom Svetozarom Pribićevićem.

Ali samom regentu se i takav tekst činio protivan njegovim interesima. Možda je to zadovoljavalo interese Srbije, ali njegove svakako nije. Tako je u svome odgovoru na „Adresu“ u kojoj je Pavelić opisao rezultate pregovora, i to lažno predstavio kao volju Narodnog vijeća u Zagrebu, izneo poslednju varijantu principa ujedinjenja. Regent je utvrdio da nova država nastaje voljom dve države: Kraljevine Srbije i Države SHS.

Crna Gora je izbačena iz toga položaja, jer je ona smatrana sastavnim delom Srbije, zbog odluka Podgoričke skupštine, iako se o tim odlukama Srbija još nije ni izjasnila. Svaki pomen autonomnih državnih oblika je izbegnut. I, na kraju je kazano da „u ime kralja Petra I se proglašava ujedinjenje“. Regent je proglasio novu državu, koja je nastala od dve države, posle toga je obećao konstituantu, na kojoj nije predviđeno kvalifikovano odlučivanje, dakle dozvoljena je majorizacija. Predvideo je i vladu koju će on formirati uz „pomoć“ ljudi iz Narodnog vijeća. Jasno je da je proglašena nova država, koja će biti unitarna i centralizovana.

Iz Zagreba su krenuli sa definitivnim „naputcima“, koji nisu bili podložni pregovorima, u kojima je predviđena federativna i decentralizovana država, da bi ipak pregovarali, pa došli do unitarne i decentralizovane države. Na kraju su dobili unitarnu i centralizovanu gde je jedina utoka vlasti bila kruna. Može se reći da je Kraljevina SHS proglašena kao unitarna, centralizovana država koja predviđa autoritarni režim. Ujedinjenje je za austrougarske Srbe, Hrvate i Slovence završilo na najgori mogući način. Ispraviti se to više nije moglo, jer su pristali na odlučivanje prostom većinom na konstituenti, što je značilo majorizaciju.

Ako se „naputci“ mogu smatrati suverenim izrazom volje austrougarskih Srba, Hrvata i Slovenaca, onda je prvodecembarski akt poništio tu volju. Više je nego očigledno da je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, koje je proglašeno 1. decembra 1918. godine, nastalo protiv volje Srba, Hrvata i Slovenaca iz Države SHS, odnosno da se radi o najobičnijoj aneksiji novoosvojenih teritorija od strane Kraljevine Srbije. Čak nije ostavljeno pravo Narodnom vijeću u Zagrebu da ratifikuje prvodecembarski akt, iako je to pravo realizovano 29. decembra od strane Narodne skupštine Kraljevine Srbije. Da je ratifikacija bila nužna očigledno je, jer se prvodecembarski akt u svemu razlikuje od volje Narodnog vijeća iskazanog u „naputcima“. Nova država je nastala voljom jednog čoveka, regenta Aleksandra, a uz saglasnost ogromne većine političke elite

Srbije, koja je bila jasno konzervativna. Uloga Svetozara Pribićevića je skoro odlučujuća i zaista ima veze sa pravdom da njegova sudbina kasnije bude velika žrtva progona tog istog Aleksandra Karađorđevića. Srbi, Slovenci i Hrvati iz bivše Austro-Ugarske nikad mu nisu sudili za zlo koje im je naneo svojim postupcima, ali mu je zato presudio Aleksandar Karađorđević i to za dobro koje je od njega dobio. Pribićević je kasnije promenio politički smer i okrenuo se Radiću protiv Beograda, ali svoje grehove više nije mogao ispraviti. Jedan od metaka u revolveru Puniše Račića bio je namenjen i njemu, ali ga je sreća spasila. Umro je nedugo posle toga u emigraciji kao najozlojeđeniji Srbin u modernoj istoriji Srba.

U prvodecembarskom činu regent je rekao „da ovim činom ispunjava svoju vladalačku dužnost“. Mnogi su mu to poverovali, zato što su hteli ili su morali, ali je neosporno da je u činu ujedinjenja regent vršio vlast koju nema po ustavu Srbije iz 1903. godine. Ustav nije poznavao mogućnost ujedinjenja Kraljevine Srbije sa nekom drugom državom, nego je poznavao mogućnost smanjenja zemlje ili razmene teritorija. Tako se u par. 4 kaže:

„Državna oblast Kraljevine Srbije ne može se ni otuđiti ni razdvojiti.

Ona se ne može ni smanjiti ni razmeniti bez pristanka velike narodne skupštine. Ali u slučajevima ispravke nenaseljenih granica od manje važnosti dovoljan je pristanak obične narodne skupštine.“

Prvodecembarski akt nikako nije bilo smanjenje teritorije Srbije, a ni zamena teritorija, te o tome nisu mogli odlučivati ni kruna, ni vlada, ni obična skupština, a ni Velika skupština. Većina istoričara nije nikad dovodila u pitanje legalnost prvodecembarskog čina, a oni koji su to radili obavezno navode da je ustavom bilo predviđeno da o tom pitanju odlučuje Velika narodna skupština. To nije tačno, jer ustav ne poznaje mogućnost ujedinjenja Kraljevine Srbije sa drugom državom, kao što ne poznaje ni mogućnost povećanja teritorija. Neosporno je

da je prvodecembarski čin sa stanovišta ustava Kraljevine Srbije nelegalan i da je regentov čin ustavni i državni udar, jer je regent preuzeo vlast koja mu ustavom nije data. Ovlašćenja kralja su data u članu 52:

„Kralj zastupa zemlju u svima odnosima sa stranim državama. On oglašuje rat, zaključuje ugovore mira, saveza i druge, i saopštava ih Narodnoj skupštini, ukoliko i kad interesi i sigurnost zemlje to dopuštaju.

Ali trgovački ugovori i ugovori za izvršenje kojih se ište kakvo plaćanje iz državne kase, ili izmena zemaljskih zakona, ili kojima se ograničavaju javna ili privatna prava srpskih građana, vredeće tek pošto ih odobri Narodna Skupština.“

Prvodecembarski akt svakako nije bio odnos sa stranom državom ili zaključenje mira nego utapanje državnosti Srbije u novu državu, a tako nešto se ovim članom ne predviđa kao kraljeva ingerencija. Član 56. pokazuje da tu nije kraj nelegalnosti:

„Ni jedan akt Kraljev, koji se odnosi na državne poslove, nema snage niti se sme izvršiti, ako ga nije premapotpisao nadležni ministar, koji je samim tim za njega odgovoran.“

Regentu nije bio potreban niko, a kamoli nadležni ministar.

Kada se sve pravno analizira, legalni put ujedinjenja bio bi samo kad bi regent pokrenuo inicijativu za promenu ustava, u kojoj bi predvideo da se ingerencije oko slučaja ujedinjenja Srbije sa drugom državom ili državama prepusti kruni. To je mogao da uradi na osnovu čl. 200. u kome se kaže:

„Predlog da se u Ustavu što izmeni, dopuni ili protumači može učiniti Kralj ili Narodna Skupština.

Ako je predlog učinio Kralj on će se saopštiti Narodnoj Skupštini, pa će se zatim Skupština raspustiti i sazvati Velika Narodna Skupština najdalje za četiri meseca.

Njezina će rešenja, donesena apsolutnom većinom od Ustavom određenog broja poslanika vredeti kad ih Kralj potvrdi.“

Pored toga, regent je morao da traži sazivanje Velike narodne skupštine i zbog davanja dozvole za poglavarstvo u novoj državi, jer u čl. 55. piše:

„Kralj ne može biti u isto vreme poglavar koje države bez pristanka Velike Narodne Skupštine.“

Pošto sve to nije uradio, nego je preuzeo na sebe da svojim činom rešava ustavnu materiju, a za to nije imao nikakva ovlašćenja, on je u osnovi odbacio ustav Kraljevine Srbije i izvršio ustavni udar. Pošto su nastupile značajne posledice po državu Srbiju taj ustavni udar je u isto vreme i državni. Regent nije poštovao pozitivno zakonodavstvo zemlje čiji je poglavar bio, a kako će poštovati pozitivno zakonodavstvo drugih koji ulaze u novu zajednicu.

Može se reći da je sa stanovišta ustava iz 1903. godine, a koji je tada bio važeći, prvodecembarski čin ništavan. Svi kasniji pokušaji da se taj čin okvalifikuje kao superustavnost (Svetozar Pribičević je u svom unitarističkom zanosu tvrdio čak da ustavotvorna skupština ne sme ništa da odlučuje, jer je prvog decembra sve odlučeno, a odlučeno je, između ostalog, da i ta skupština odlučuje) nemaju nikakvu ozbiljnu pravnu zasnovanost. To su uvideli i savremenici, pa i ljudi oko regenta. Onda je odlučeno da prvodecembarski akt ide na nekakvu ratifikaciju, da bi mu se ublažila nelegalnost. Jedna greška vuče drugu, jer ustavom nije predviđena ni mogućnost ujedinjenja, a kamoli ko i kako vrši ratifikaciju takvog akta. Odlučili su se za običnu skupštinu, te je predsednik vlade Stojan Protić sazvao Narodnu skupštinu. To je bilo protivno čl. 54. ustava gde jasno piše da:

„Kralj saziva narodnu skupštinu u redovan ili vanredan saziv.“

Da sve bude gore, Stojan Protić nije bio predsednik vlade Kraljevine Srbije, jer je ona po prvodecembarskom aktu prestala da postoji, nego je bio predsednik vlade Kraljevine SHS, znači države u koju se Srbija već utopila. Sve to nije protivno

samo pozitivnom pravu, nego i osnovnim pravnim principima. Srbija ima dugu istoriju pravnih nonsensa, ali je ovo verovatno najveći u njenoj istoriji, a svakako u najznačajnijem trenutku u modernoj istoriji srpskog naroda. Davno je napisano da *ne-pravo* ne može da vrši država, nego samo neki njen organ, ali u ovim pravnim domišljanjima krajem 1918. godine ima se utisak da većina organa države Srbije, odnosno da sama država Srbija vrši *ne-pravo*.

Na toj sednici Narodne skupštine države koja više ne postoji uvodni govor drži predsednik vlade države koja postoji, a prisutni su i ministri (među kojima, naravno, i Svetozar Pribićević) te vlade koji uopšte nisu iz Srbije. Protić daje na znanje Narodnoj skupštini „Adresu“ Narodnog vijeća iz Zagreba i regentov odgovor na nju. Skupština to odobrava, ali se postavlja pitanje da li je to ratifikacija, jer kako može skupština Srbije ratifikovati dokument koji je donela druga država (Država Slovenaca, Hrvata i Srba). Eventualno je mogla to da uradi samo sa regentovim odgovorom, ali je veliko pitanje da li se to desilo, jer je forma izlaganja bila takva da je to sve više podsećalo samo na upoznavanje skupštine sa već urađenim i svršenim, dakle već pravno valjanim i neospornim državnim poslom. Da sve bude gore, Narodna skupština se nije izjasnila oko ratifikacije regentovog čina prihvatanja odluka Podgoričke skupštine, a nije se ni izjasnila, a pre nje niko nije, o prihvatanju odluka Novosadske skupštine.

Sa stanovišta međunarodnog prava prvodecembarski akt je bio ništavan i imao je samo političku, a ne pravnu snagu, jer je postojala odluka da se promene granica i nastanak novih država mogu rešiti samo na mirovnoj konferenciji. Zbog toga je i delegacija Kraljevine SHS na Versajskoj konferenciji tretirana kao delegacija Kraljevine Srbije, čak i onda kada su SAD izvršile priznanje Kraljevine SHS. Tek znatno kasnije, na samoj konferenciji se pri potpisivanju mira sa Nemačkom priznaje Kraljevina SHS, i to kao Srbija, Hrvatska i Slavonija (Trumbić je kasnije uspeo da ispravi netačan naziv države). Odlučujući momenat pri priznanju imala je delegacija Nemačke jer je pri-

stala da se ne buni oko očigledne pravne nemogućnosti da sklapa mir sa državom sa kojom nije ratovala. Dakle, Nemačka je najzaslužnija za međunarodno priznanje Kraljevine SHS. Tome treba dodati da je sve to učinjeno iza leđa italijanske delegacije, odnosno onda kada italijanski delegati nisu bili prisutni.

Postavlja se pitanje zašto se regent upustio u takav pravno skandalozan posao oko ujedinjenja. Odgovor je prost: nije njemu bilo do pravljenja nove političke zajednice na konsenzusu volja i regularnim pravnim sredstvima, nego mu je bilo do pravljenja zajednice koja će kao stožer imati njegovu autoritarnu vlast. Tako 1918. godine nije nastala politička zajednica koja će imati svoga monarha, nego je postojao monarh koji je sebi napravio političku zajednicu, a pri tome je pogazio čak i ustav svoje zemlje. Već se od kraja oktobra jasno videla regentova namera da to učini. D'Epere mu je izuzetno u tome pomogao jer je prolongirao svojom nadmenošću primirje sa Ugarskom, što je srpskoj vojsci dalo vremena da zauzme sve pozicije koje su joj bile potrebne. Po međunarodnom javnom pravu, do potpisivanja Beogradskog primirja srpska vojska se nalazi u položaju invazije, posle toga ne.

Prvo se mora utvrditi različit način ulaska raznih teritorija u Kraljevinu SHS:

1. Kraljevina Srbija. Srbija je ušla u Kraljevinu SHS kao suverena i međunarodno priznata država izjavom svoje volje. Ta izjava volje je bilo ništenje ustava i pozitivnog zakonodavstva, odnosno ustavni i državni udar, te je teško govoriti o kontinuitetu.
2. Država Slovenaca, Hrvata i Srba ušla je kao privremena država nastala raspadom Austro-Ugarske. Postoji jasan pravni kontinuitet između pravnog poretka Hrvatske u okviru Ugarske i Narodnog vijeća. Sabor je poništio Ugarsko-hrvatsku nagodbu i podigao državnu autonomnost koju je Hrvatska imala do samostalnosti. Zastupnici u Saboru su bili birani ranije u okviru zajedničke drža-

ve sa Ugarskom. Od svih teritorija koje ulaze u novu zajednicu samo Hrvatska vrši valjan pravni posao.

3. Slovenija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina nisu bili u situaciji državne autonomnosti koju je imala Hrvatska, te se zbog toga vezuju za Hrvatsku.
4. Crna Gora je ušla kao samostalna i međunarodno priznata država u Srbiju. Srpska vojska je izvršila okupaciju Crne Gore. Podgorička skupština je bila ustavni udar, te nema reči o kontinuitetu. Izjava od strane Srbije o prihvatanju prisajedinjenja bila je protivna ustavu Srbije i došla je od strane regenta onda kada Kraljevina Srbija *de facto* više nije postojala.
5. Vojvodina je bila deo Ugarske bez državne autonomnosti. Srpska vojska je izvršila okupaciju teritorije Vojvodine. Zbog nevaljanih pravnih poslova oko ujedinjenja i nikad izražene volje da se prihvataju odluke Narodne skupštine Srba, Bunjevaca i drugih Slovena, koja je inače bila i nelegalna i nelegitimna, Vojvodina ulazi u novu državu sa stanovišta međunarodnog prava aneksijom od strane Srbije, a sa stanovišta unutrašnjeg prava potpuno samostalno u Kraljevinu SHS.

Dakle, postoji pet različitih načina ulaska u novu državu, a od njih su jedino Hrvatska i Slavonija legalno i legitimno izrazile svoju volju, koja je prvo decembarskim aktom odbačena i poništena. Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Slovenija ulaze u novu državu legitimnim postupkom, gde se ne može govoriti o okupaciji srpske vojske nego samo o invaziji. Crna Gora potpuno nelegalnim postupkom, sa jasnim okupatorskim ponašanjem srpske vojske, dok se ipak može govoriti o značajnom prosrbijskom raspoloženju, te imamo elemente legitimnosti. Srbija je ušla najnelegalnije od svih, ali je postojalo jasno opredeljenje većine stanovništva za takav način ujedinjenja, te se može govoriti o legitimnosti. Vojvodina je ušla i nelegalno i nelegitimno, sa jasnom okupacijom i kasnijom aneksijom. Vojvodina je ušla kao nekad Makedonija i Stara Srbija.

Pošto je okupacija faktičko stanje u ratu u kome se privremeno zaposeda jedna teritorija, a po Haškom pravilniku iz 1907. godine ne sme se dovoditi civilna vlast okupirane zemlje u pitanje, osim kod čisto vojnih potreba, može se reći da je Beogradsko primirje utvrdilo okupaciju dela ugarske teritorije od strane saveznika. Francuske i srpske trupe su vršile tu okupaciju. Okupacija nije pravno nego privremeno stanje, odnosno sam čin okupacije nije dovoljan da se ta teritorija smatra sastavnim delom države okupanta. Pošto je okupacija Vojvodine vršena od strane saveznika, znači zajednice država, to nije bilo ni faktički moguće. Okupacija može da završi tako što okupirana država uspostavi ponovo vojna dejstva, te onda okupacija prerasta opet u ratni sukob. Može okupirana država uspostaviti i vojnu vlast, te onda okupacija završava u pravnom stanju. Okupant može trajno zadržati teritoriju putem međudržavnog ugovora ili mirovne konferencije, što je onda aneksija. Srpska vojska je svojim mešanjem u civilne vlasti pokazala spremnost da ne poštuje Haški pravilnik, a organizovanje Novosadske skupštine bila je priprema za aneksiju, odnosno pravljenje legitimnog osnova za međunarodno priznanje okupacije, što će reći aneksije. To se u osnovi i desilo na mirovnoj konferenciji. Jedino što srbijanska strana nije predvidela su organi vlasti koje je uspostavila Novosadska skupština, koji su bili paralelni ugarskim organima vlasti. Narodna uprava je nelegalna i sa pozicija međunarodnog prava, ali je faktički zaživela. Obaveze srpske i francuske vojske trebalo je da budu takve da poštuju ugarsku građansku vlast, a ne revolucionarnu, što je bila Narodna uprava. Srpska strana se toga formalno i držala, te nikad nije ni priznala Narodnu upravu, ali nije mnogo poštovala ni ugarsku. Tako se kod Vojvodine radi o dva paralelna procesa: o okupaciji i nastanku privremene države. Ovaj drugi proces je bio nekontrolisan a završio se tako što se ta privremena vlast demisijom podvela pod Kraljevinu SHS. Sve bi to bilo izbegnuto da je Vojvodina ulazila u novu zajednicu preko Zagreba, jer bi onda imala položaj sličan Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Sloveniji, s tim da se nikad

nije moglo računati na legitimizam, jer većina stanovništva nije bila slovenska.

I sa međunarodnog i sa unutrašnjeg prava Kraljevina SHS je nastala nakaradno i neregularno, a osnova svega je bila volja regenta za državom koja će biti podložna njegovoj autoritarnoj vlasti. U svemu je ponašanje konzervativne političke ideje bilo kapitulantsko, jer je ona bespogovorno pristajala na regentov autoritarni nastup, isto kao što je nekad Ilija Garašanin pristajao na autoritarni režim kneza Mihaila. Tako je za kratko vreme Nikola Pašić ponovio sudbinu i postupke svoga slavnog prethodnika, te je postao, uz nezaobilaznog Svetozara Pribićevića, temelj Aleksandrove autoritarne vlasti.

Velika većina pripadnika Južnih Slovena je 1918. godine željela da živi u istoj državi sa Srbijom i nikada na Balkanu nije postojala tako jasno izražena politička volja kao tada, ali je regent, podržan od konzervativne političke ideje u Srbiji, nametnuo način ujedinjenja koji je bio protivan interesima i uverenjima svih onih koji su u tu državu ulazili, čak je veliko pitanje da li je to bilo i u interesu Srbije. Stvorena je država koja nije mogla da funkcioniše, jer nije imala elementarnog političkog konsenzusa oko osnovnih pitanja, naprosto rođeno je državno mrtvorodenče. Do kraja svog života regent, a kasnije kralj, tu nakaradnu tvorevinu je svojom autoritarnom voljom držao u životu, ali posle njegove smrti ona se raspala sama od sebe. Ti pokušaji regenta i konzervativne srbijanske političke ideje da nametnu drugima svoju autoritarnu volju u toj meri su zatrovali odnose na Balkanu da su time u velikoj meri uzrokovani kasniji veliki ratni zločini u Drugom svetskom ratu. Regent i Nikola Pašić su investitori Jasenovca, a Ante Pavelić i ustaški pokret samo izvođači radova. Od svih koji su u tu državu došli, Srbi van Srbije generalno su najgore prošli, a posebice Srbi iz Vojvodine. Ti Srbi su bili nakaradnim ujedinjenjem u osnovi osvojeni od Srba iz Srbije, te se njihov viševakovni san o nacionalnom ujedinjenju pretvorio u pravu državnu i ekonomsku moru. Od Srba iz Srbije tretirani su kao drugorazredni Srbi sa kojima treba postupati isto kao i sa drugim

nesrpskim življem, a od strane nesrpskog življa optuživani su za srpsku hegemoniju. U toj državi su ti evropski Srbi, taj najperspektivniji građanski momenat Balkana, poniženi, a pokoljima u Jasenovcu, Glini, Kozari, Sremskoj Mitrovici ili Novom Sadu dovedeni na ivicu biološkog opstanka.

AUTORITARNA VOLJA REGENTA ALEKSANDRA I DONOŠENJE VIDOVDANSKOG USTAVA

Konzervativna politička ideja i autoritarna politička volja nalazile su se u stanju jedne simbioze, uostalom kao i uvek u modernoj srpskoj istoriji, koja je postajala delatnom kada je trebalo nastupiti u zaštiti njihovih interesa. U osnovi stvari, regent se služio konzervativnom idejom, isto kao što se nekad knez Mihailo odnosio prema Garašaninu, i koristio ju je kao legitimirajući osnov svoje vladavine. Neophodnost donošenja ustava bila je situacija gde su te dve volje nastupile kao jedna. Iako je regent imao pokušaja da i oktroiše prečišćen tekst ustava Kraljevine Srbije, moralo se prići izradi novog ustava. Bilo je mnogo ustavnih projekata, ali najveću težinu je imao projekat bivšeg predsednika vlade, a tada ministra za konstituantu Stojana Protića. Protić je polazio od unitarne i decentralizovane države, te je predvideo devet pokrajina, koje bi imale svoje vlade i sabore. Kada se sa ove istorijske udaljenosti sve odvađa, stiče se utisak da je takav projekat imao velike izgleda na uspeh. Na određeni način bio je to kompromis između centralizma i federalizma. Sa druge strane, ima doslednost, jer se zasniva na principima Krfske deklaracije. Protić je vodio stranku u Pašićevom odsustvu, te se činilo da će i Radikalna stranka stati iza tog projekta. Najbitniji politički faktor u zemlji bio je regent i njegova volja je odlučivala o svemu bitnom, te, naravno, i o ustavu. Regent je inicirao pomirenje sa Pašićem i vratio ga je na velika vrata u politiku, nudeći mu mesto predsednika vlade. Pašić je to odbio iz taktičkih razloga, da bi utvrdio svoj položaj kod regenta, ali i da bi dobio otvoren prostor

oko uspostavljanja ustavotvorne skupštine. Milenko Vesnić, vrstan diplomata i isto tako vrstan konzervativac, formalno je držao vladu, ali je posao oko konstituante vodio Pašić. Bitno je naglasiti da je treći čovek po značaju u državi, Svetozar Pribićević, takođe bio pristalica unitarizma i centralizma. Izbori za konstituantu su pokazivali premoć konzervativne opcije, pošto su Radikalna i Demokratska stranka imale većinu, ali i neo-bičnu snagu drugih opcija. Zaprepašćujući je bio uspeh komunisti, koji su postali treća partija po snazi. Njihova snaga je stalno rasla i na lokalnim izborima su osvojili čak i Beograd i Zagreb. Četvrta partija po snazi bila je Radićeva HRSS, koja je imala republikanski i federalistički koncept. Izuzev komunisti, stranke su se u osnovi oformljavale na nacionalnom principu, što je bilo protivno vladajućem stavu o jednom narodu Južnih Slovena. Kraljevina SHS je naprosto bila višenacionalna zajednica i to se moralo pokazati i na političkoj ravni. Pošto je Stojan Protić izgubio bitku sa Pašićem, vlada je izašla sa predlogom ustava koji je izradio Lazar Marković, profesor Beogradskog univerziteta i ministar za konstituantu. Pripreme su se vodile pod ličnim rukovodstvom regenta. Rezultati izbora su zabrinuli, jer je bilo jasno da od kvalifikovane većine nema ništa, te je pala odluka da se ide na majorizaciju. Pokazuje se da je regentova rigidnost kod formulisanja prvodecembarskog akta sada dobrodošla. Vesnićeva vlada je usvojila poslovnik rada Ustavotvorne skupštine. Taj poslovnik je usvojen na jedan vrlo nedemokratski način, jer se o njemu pre sednice nigde nije raspravljalo, čak se nisu pitali ni Radikalna stranka, a ni njen poslanički klub. Osnovno je pitanje da li je vlada imala pravo da donese poslovnik. Vlada je bila vlada privremene državne zajednice, koju je postavio regent, a konstituenta je tek trebalo da odredi oblik vladavine (republika ili monarhija). Zaista je neprimereno da takva vlada određuje poslovnik rada onog tela koje donosi ustav, odnosno definitivno definiše zajednicu. Pri konstituisanju Ustavotvorne skupštine odmah se postavilo pitanje legalnosti poslovnika kroz raspravu o suverenosti skupštine. Ako vlada pre konstituisanja skup-

štine donese poslovnik, onda skupština nije suverena, odnosno ona treba da odluči o svemu, a ne može o proceduri svojega rada. Očigledno je da je to pravni i demokratski nonsens. Vlada to nije mnogo ni krila, nego je vrlo arogantno postupala. Ministar Momčilo Ninčić je rekao:

„Zamera se, gospodo – i to je izazvalo veliku uzbunu – zbog zakletve. Ja ću sa dve-tri reči da dodirnem pitanje zakletve. Ona je izraz jednog naročitog shvatanja, koje je usvojilo Privremeno narodno predstavništvo i kojega se drži većina sadašnje Ustavotvorne skupštine. Ona je izraz shvatanja da ustavotvorna skupština nije suverena.“

Postavlja se pitanje: zašto se uopšte saziva Ustavotvorna skupština kada postoji državno telo pre nje? Takav stav vlade je bilo skoro nemoguće pravno braniti, te se krenulo u demagogiju o srpskim žrtvama i zaslugama itd.

Sadržaj poslovnika otkriva zašto se vlada odlučila za tako sumnjiv potez. U poslovniku je odlučeno da zastupnici polože zakletvu kruni pre početka rada skupštine i da se na njoj odlučuje prostom većinom. Polaganje zakletve je zaista bilo prejudiciranje oblika vladavine, o kome se tek skupština mogla izjasniti. S druge strane, to je automatski izbacivalo iz rada skupštine republikanske stranke. Za razliku od Radića, komunisti su ipak odlučili da izjave zakletvu kruni, te su učestvovali u radu skupštine i bili njen najborbeniji deo. Iako verovatno ne bi promenili ništa u nameri dvora i konzervativaca da nametnu njihov projekat ustava, ipak je nedostajao neko ko bi snažnije napadao taj projekat i sa druge strane. Iako su imali nemerljivu političku udaljenost oko socijalnog momenta, radićevci i komunisti su bili republikanci i protivnici autoritarne vlasti. Druga odredba poslovnika o prostoj većini pri odlučivanju bila je odlučujuća u celoj akciji. Krfska deklaracija je predvidela kvalifikovanu brojčanu većinu, a da sve bude još zanimljivije na tome je insistirao sam Nikola Pašić. „Naputci“ su takođe imali decidiranu odredbu o kvalifikovanoj brojčanoj većini, te se može reći da je odstupanje od toga značilo po-

ništenje volje Južnih Slovena iz bivše Austro-Ugarske. Poslovnik je pripremao majorizaciju. Skoro je zapanjujuća otvorenost sa kojom je to rađeno. Tako je Nikola Pašić izjavio:

„Vi ste, gospodo, čuli, što opozicija iznosi kao razlog da ne treba stvarati jednostavnu državu zato, što postoji opasnost majorizacije. Ali, gospodo, *majorizacija u jednom narodu, to je sasvim prirodna stvar.*“

Ovaj spoj cinizma, netačnosti, konzervativnosti i logičke pogreške, što predstavlja Pašićeva izjava, obeležio je celu skupštinu. Na Ustavotvornoj skupštini majorizacija je zaista bila prirodna stvar.

Na čast njemu lično i jednom delu srbijanske političke elite je ponašanje Stojana Protića, koji je istupio iz poslaničkog kluba i nije položio zakletvu kruni. To ga je sprečilo da prisustvuje sednicama skupštine. Protić naprosto nije mogao da istrpi toliku meru neregularnosti i samovolje.

Poslovnik je davao izuzetno velika restriktivna prava vođstvu skupštine, te je predsednik čak i cenzurisao govore!

Neregularnost i nedemokračičnost je potvrđena i onim što se dešavalo izvan same skupštine, jer je 30. decembra 1920. godine došlo do donošenja jedne uredbe vlade Milenka Vesnića, koja će ostati poznata pod imenom „Obznana“. Tako je vlada jednim podzakonskim aktom zabranila, u osnovi, rad treće po snazi partije u zemlji. Naravno da je to bilo nezakonito i da je predstavljalo kršenje osnovnih građanskih sloboda. Ima se utisak da je u najmanju ruku isto, ako ne i više, na ovu odluku vlade uticala spremnost komunista na borbu u konstituenti, jer su položili zakletvu kruni, kao i spremnost komunista na borbu van skupštine. Komunisti su izdržali besomučan policijski progon skoro šest meseci, kada su shvatili da moraju napustiti skupštinu, jer ih više neće biti. Ministar Drašković im je sa skupštinske govornice direktno poručio da „je komunizam pokret koji nije imao prava da se rodi“. Pri napuštanju konstituante Filip Filipović je održao govor u kome je rekao sledeće:

„Mi konstatujemo ovde: da je put kojim je formalna vlada na većina pošla u pogledu rešenja ustavnog pitanja, u najvećoj meri fatalan i opasan... Vladajuća buržoazija želi da doneše Ustav pošto onemoguću svaku kritiku ne samo nama, nego i celoj opoziciji...”

Prvi veliki obračun konzervativne i socijalističke ideje u dvadesetom veku kod Srba završio je naizgled pobedom konzervativne, a u osnovi je to bila pobeda autoritarne volje i nad jednom i nad drugom. Komunisti su to jasnije videli i njihove analize su tada bile znatno ozbiljnije od konzervativnih. Komunističku partiju je daleko više upropastila politika Kominterne, nego konzervativna politička ideja. Da je konzervativna politička ideja nemoćna u sudaru sa socijalističkom, pokazuje i Drugi svetski rat, gde nije bilo podrške konzervativcima od strane autoritarne volje, te su komunisti vrlo lako dobili građanski rat. „Obznana“ je samo pojačala već prisutnu represiju i autoritarnost celog režima.

Za komunistima u skupštini nije mnogo žalila ni opozicija, ali je njihovim izlaskom ipak izgubila. I pored svega, vlada nije bila u stanju da nakupi ni natpolovičnu većinu, te je neposredno pre glasanja radikalsko-demokratska frakcija krenula da bilo kako nakupi neophodnih 50 odsto plus jedan glas. Prvo je politički istrgovano sa Bogumilom Vošnjakom, čime je dobijeno deset glasova slovenačkih „kmetijaca“, a posle toga je napravljen najgori mogući sporazum sa Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom i Muslimanskim poslaničkim krugom iz južne Srbije i Makedonije („Džemijet“). Tim sporazumom je utvrđeno da je vlada dužna da obezbedi koncesije begovima pri agrarnoj reformi. Žrtvovali su i agrarnu reformu, što je tada bilo osnovno pitanje zemlje, radi povećanja potrebnog broja poslanika. Naravno, sve je to bilo podržano i vrlo značajnim novčanim iznosima za pojedinačan mito ili ambasadorskim mestima.

Konačno glasanje je bilo takvo da su za projekat ustava glasala 223 poslanika, a protiv 193 (odsutnih je bilo čak nevero-

vatnih 158). Nakupljeno je na razne načine jedva nešto iznad 50 odsto.

Delikatni i gospodstveni Ante Trumbić je sa skupštinske govornice dao najbolju ocenu celog ovog posla:

„Gospodo..., u ustavnom radu upotrebljen je postupak neobičan u parlamentarnom životu. Vladin nacrt nije imao nikakva obrazloženja, a uzet je za podlogu rada. Predlozi nepokornih skupštinskih manjina odbijeni su redom bez ikakvog obrazloženja.

„Prešlo se bezbrižno i preko jake kritike političkih i pravnih krugova izvan skupštinskog kruga iz samog Beograda. Prema tome ovaj elaborat po mom shvatanju nije proizvod stvarne i objektivne diskusije, on je diktat nekoliko klupskih prvaka, a često i proizvod negativnih kompromisa između njih.

„Prikuplja se potrebna većina sredstvima, koja se odobriti ne mogu... Sve se polagalo na aritmetički uspeh pri konačnom glasanju... Nastala je dezagregacija skupštinska... Je li ovakva skupština zakonito sastavljena?

„Hoće li ovako donesen Ustav biti baza, na kojoj će se država konsolidovati ili će ostaviti otvoreno ustavno pitanje i izazvati nove borbe sa Bog zna kakvim posledicama...

„Kakav je ovaj Ustav? U njemu nema osnovne državničke misli, koja ima da bude trajna osnovica našeg državnog života. Ta osnovica zamjenjena je tendencijom, koja teži da se učesće naroda u javnom životu učini iluzornim i da se jednom birokratskom centralističkom sistemu uredi vlast nad narodom.

„Ovaj Ustav će još jače zaoštriti plemenske sporove, koji su danas više zaoštreni nego ikada pod Austro-Ugarskom. To je najoštrija osuda režima koji daje ovakve rezultate.

„Oslobodili smo se tuđeg jarma, ali narod čeka unutrašnje oslobođenje, kojega još nema. Ovaj Ustav ne znači to oslobođenje.“

U ovom odmerenom Trumbićevom izlaganju vidi se i crta razočaranosti, jer je tolike godine proveo u iskrenom jugoslovenskom uverenju, da bi na kraju srbijanski konzervativizam

na beskrupulozan način majorizovao sve i doveo do jednog neostvarivog ustavnog projekta.

Sam Vidovdanski ustav je zasnovan na Ustavu Kraljevine Srbije iz 1903. godine, koji nije bio rđav. Problem je u tome što je Srbija u osnovi bila jednonacionalna država, te je unitarizam i naglašeni centralizam imao svoju opravdanost, ali u novoj višenacionalnoj zajednici to nije bilo primereno. Svi problemi dolaze od osnovnog političkog stava da je Kraljevina SHS jednonacionalna država. To je prihvaćeno i na mirovnoj konferenciji. Kraljevina SHS je bila višenacionalna zajednica, sa različitim religijskim i civilizacijskim opredeljenjima, čak i u okviru iste nacije, te je insistiranje na jednom narodu predstavljalo poništavanje nacionalne opredeljenosti drugih, odnosno nacionalnu diskriminaciju. Posebna je činjenica to da konzervativna srbijanska politička ideja od samog početka, dakle od Garašanina, ima projekat unitarne i centralizovane države. U velikoj meri se radilo i o pobrkanoj pojmovima. Protić je zaista bio u pravu kada je tvrdio da Pašić brka decentralizam i federalizam. Naprosto, Pašiću je i svaki oblik decentralizacije bio samo podela i ništa više. Tako je konzervativna srbijanska politička ideja majorizacijom nametnula jedan centralistički i unitarni koncept, koji je proizvodio nacionalnu diskriminaciju i realno bio najveći mogući generator autoritarne vlasti regenta, a kasnije kralja Aleksandra. Ustav je u toj meri osnažio položaj kralja naspram vlade i skupštine, da je kralj postao potpuno dominantan ustavni činilac. Po ustavu iz 1888. godine, odnosno iz 1903. godine, to kralj nije bio, te je zbog toga Aleksandar Obrenović morao da vrši onolike ustavne udare. Aleksandar Karađorđević je mogao da bude autoritarni vladar na osnovu ustavnog teksta. Kao što je 1. decembra 1918. godine napravio državu koja će odgovarati njemu, tako je na Vidovdan 1921. toj državi dao unutrašnje uređenje koje će takođe odgovarati samo njemu. Autoritarna volja se prelila u ustavni tekst. Kralj je čak po ustavu postavljao i velike župane oblasti kojih je bilo 33. Izvršnoj vlasti je u toj meri bio nadređen, da su od 24 vlade, koliko ih je bilo do 1929.

godine, kada je ovaj ustav prestao da važi, samo dve pale zato što nisu imale većinu u skupštini, a sve ostale su postavljane i smenjivane po volji kralja.

Prvodecembarski akt je bio jedna velika prevara i poništenje volje Narodnog vijeća iz Zagreba, a Vidovdanski ustav jedna mešavina majorizacije i korupcije koja je dovela do daljeg poništenja volje prečanskog stanovništva, ali i jednog dela srbijanske populacije. Sve je to pravdano na čisto demagoški način, kao što je Pašić to uradio na Ustavotvornoj skupštini, gde je rekao:

„Gospodo, kad je Srbija sve što je imala založila za slobodu i ujedinjenje svoje braće, budite uvereni da ta Srbija i ti Srbi, koji su tolike žrtve podneli, neće učiniti nikada ma štogod, što bi bilo teško našem bratu i što bi bilo za njega izuzetno i što ne bi važilo i za nju. Sve što stvaramo, to stvaramo, gospodo, za sve nas bez razlike.“

A kako je zaista bilo?

DESTRUKTIVNE POSLEDICE SIMBIOZE AUTORITARNOG REŽIMA I KONZERVATIVNE IDEJE PO PREČANSKE KRAJEVE, POSEBICE PO VOJVODINU

U osnovi stvari, autoritarni režim se naslonio na vojsku, policiju i upravu, znači na državni aparat. Van državnog aparata je osnovna socijalna podloga bila u uskom krugu beogradskih i srbijanskih porodica koje su se ubrzano bogatile koristeći državu u privatne interese. Autoritarni režim je imao izuzetno snažnu podršku i od srbijanskog stanovništva, koje je iznenada dobilo priliku da u izuzetno velikoj meri vrši privilegovane državne službe. Tako je kod Srbijanaca državna služba bila najčešće zanimanje. Jedan seljački narod je preko noći postao državna administracija.

Od samog početka, državna administracija je postupala prema stanovnicima nesrbijanskih krajeva nove države na isti

način kao što je to već radila u Makedoniji i Staroj Srbiji posle balkanskih ratova. Da se to moglo očekivati, govore i procene od strane saveznika, čak i Francuza još za vreme rata, koje su predviđale da je makedonski sindrom konstanta srbijanske politike. Nova država je shvatana kao proširena Srbija i u teritorijalnom i u državno-ekonomskom smislu. Naprosto se nije prihvatao bilo kakav subjektivitet bilo koga, te je odmah proglašavan separatistom.

Po popisu iz 1931. godine etnička struktura Jugoslavije izgledala je ovako:

Srbijanci	3.095.000
Hrvati	3.221.000
Prečanski Srbi	2.662.000
Bosanski muslimani	729.000
Drugi muslimani	353.000
Crnogorci	224.000
Makedonci	642.000
Slovenci	1.133.000
Nemci	498.000
Mađari	467.000
Rumuni	134.000
Česi i Slovaci	153.000
Albanci	479.000
Jevreji	60.000

Popis nam otkriva da je Srbijanaca u novoj državi bilo samo 23 odsto, a Srba ukupno tek 42 odsto.

Tako se nikako nije moglo reći da je ta država srpska, a kamoli da je proširena Srbija.

Srbijanaca je u novoj državi bilo manje nego Hrvata, a nešto više nego prečanskih Srba. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nastala je spojem ranijih država Srbije i Crne Gore sa delovima Austro-Ugarske. Austrougarski deo nove države davao je 62 odsto stanovnika, odnosno 58 odsto površine. Zaista

je bilo nemoguće da manjinski deo države nametne svoju organizaciju države i običajnosti većinskom delu i da to bude uspešno. Samo 23 odsto stanovnika nametnulo je svoju istoriju drugima i sprovedo je u državni život. Kada se prisetimo da je i Rimska republika propala jer je proširila svoje ustanove na celo Apeninsko poluostrvo posle savezničkih ratova. Ne mogu ustanove i organizacija države, koji su nastali u jednoj maloj zajednici, biti uspešni u jednoj daleko većoj (Apeninsko poluostrvo je tada imalo preko 4.000.000 ljudi), te zbog toga dolazi do potrebe za imperatorom, odnosno principatom. Tako se desilo i u Kraljevini. Pošto je taj neizdrživi nesklad između srbijanske dominacije i prečanske stvarnosti postajao sve oštriji, postajala je sve jača i pozicija krune.

Tome svemu treba dodati da su Srbijanci u novu državu ušli kao neuporedivo siromašniji; od dvadesetak privrednih grana, samo su u jednoj bili uspešniji od prečana, u rudarstvu.

Kada se uporede, sa jedne strane, Srbija, Crna Gora, Makedonija i Sandžak, što je srbijanski deo države, sa prečanskim, vidimo da prečani daju vrednosti:

• u poljoprivredi	77 odsto
(Vojvodina sama	31 odsto,
a ceo srbijanski blok	23 odsto)
• u stočarstvu	68 odsto
• u šumarstvu	88 odsto
• u rudarstvu	39 odsto
• u zanatstvu	69 odsto
• u trgovini	74 odsto
• u industriji	75 odsto
• u bankarstvu	75 odsto
itd.	

Ukratko, austrougarski krajevi su uneli u novu državu oko 70 odsto vrednosti, a srbijanski blok oko 30 odsto.

Oko 80 odsto izvoza i 75 odsto uvoza pripadalo je prečanskim krajevima. Jedino gde je srbijanski blok bio dominantan

je uvoz stranog kapitala, pošto je većina stranih investicija usmeravana u Srbiju. Ali otplatu kamata i glavnice kapitala vršila je cela država.

Poseban nesklad predstavljala je zaduženost koju su uneli različiti krajevi. Srbija je bila pre rata jedna od najzaduženijih evropskih država. Ukupno sedam predratnih zajmova države Srbije zemlju je zadužilo za 953 miliona franaka, dok su svi dugovi koje su sa sobom uneli prečanski krajevi iznosili 43 miliona franaka. Ne uzimamo u obzir izuzetno visoke ratne dugove Srbije i nekako se smatralo neizbežnim da ti dugovi padnu na teret cele zajednice. Kada se uporede predratni dugovi, vidi se da je Srbijanac od prečanina bio zaduženiji neverovatnih 25 puta. Da bude još gore, plaćani su skoro isključivo srbijanski dugovi, dok su ovi drugi zaboravljani. Iz budžeta je u prvih šest godina zajedničke države otišlo oko pola milijarde dinara za predratne srbijanske dugove a samo 32 miliona za prečanske. Naravno, stanovnik prečanskih krajeva je daleko više unosio u budžet nego srbijanski stanovnik, te se može reći da su srbijanski predratni dugovi prevaljeni na leđa stanovnika nesrbijanskih krajeva. Sva finansijska neozbiljnost i avanturizam u mnogim decenijama srbijanske istorije sada se poništavala prebacivanjem obaveza na nove krajeve.

Sve to je vrlo radikalno bilo u prvim godinama i sakrivanu je čak i od poslanika. Prosto je neverovatno da je ta država svoj prvi završni račun donela tek za 1924. godinu, a i to je uradila tek 1927. godine. Niko nije znao stanje budžeta dugi niz godina. A i kad su se objavljivali podaci, onda je to rađeno tako da se nije moglo znati šta koja istorijska pokrajina pridonosi. Naprosto se o finansijama ili ćutalo ili lagalo.

Prva teška malverzacija srbijanske strane bila je na valutnom polju, pri uvođenju dinara kao opšteg sredstva plaćanja. Početkom 1919. u opticaju je bilo pet valuta: srbijanski dinari, austrijske krune, bugarski levi, nemačke marke i crnogorski perperi. Izrazito najviše bilo je austrijskih kruna. Pošto je nova vlast u Beču krenula u nekontrolisano štampanje novca, nužno je bilo da sve naslednice i susedne zemlje Austrije zaštite

svoje podanike od tog inflatornog udara i spasu ne samo ličnu imovinu nego i nacionalnu vrednost. Tako je i Kraljevina krenula prvo da žigoše a onda da markira austrijske marke na svojoj teritoriji, što su radile i mnoge druge zemlje. Ali Kraljevina je uradila jedan neobičan potez jer je za tu meru uzimala 20 odsto vrednosti. Tako je od svojih građana uzela odmah dvadeset odsto pokretnog imetka. To se pravdalo potrebom da se sačuva vrednost krune, ali tih 20 odsto kruna povučenih iz prometa država je odmah pustila na novčano tržište, te time oborila njenu vrednost, što je bila najobičnija prevara vlastitog stanovništva. Naravno, to nije pogodilo Srbiju, jer su tamo krune prestale cirkulisati još u jesen 1919. godine. Posle toga Kraljevina je podigla kod Austrijske banke u Beču još 300.000.000 novčanica, zbog potreba zamene dotrajalih. I umesto da dotrajale povuče puštanjem novih, vlada u Beogradu je stare ostavila u opticaju, te je tom prevarom ukrala još jedan značajan procenat vrednosti kruna. Beogradska vlada je 1919. godine menjala krune za dinare samo u Srbiji i to po paritetu dve krune – jedan dinar, što je bilo nerealno, jer je na terenu kupovna moć krune bila ista kao i dinara, ali mora se priznati da je beogradska vlada isplaćivala i svoje oficire držeći se toga omera. Posle obavljene zamene u Srbiji se krenulo sa prikazanim devalviranjem krune, odnosno otimanjem njene vrednosti od strane države. Tako je u martu 1920. paritet pao na nivo jedan dinar – tri krune, ali ni to nije bilo dovoljno, te je Ministarstvo finansija naprosto zanemarilo tržišnu vrednost, pa je zamenilo krune dinarima po paritetu 1 : 4. Tako je za samo pola godine imalac kruna iz prečanskih krajeva dobio duplo manje dinara za jednu krunu od imaoca kruna iz Srbije. Treba napomenuti da je tada u Švajcarskoj dinar sasvim slobodno menjan za dve krune. Da je zamena sprovedena po realnom paritetu, prečani bi dobili više nego duplo dinara, odnosno ukradeno im je milijardu i 400 miliona dinara. Da bi bilo jasno koliko je to veliki iznos, moramo napraviti poređenje sa predratnim dugom Kraljevine Srbije koji je posle revalorizacije 1925. godine iznosio oko pet milijardi dinara. Tako

je Ministarstvo finansija uspelo da za kratko vreme od stanovnika prečanskih krajeva otme više od četvrtine ukupnog predratnog duga Kraljevine Srbije. To je zaista ogroman iznos. Odmah na početku beogradska vlada je pokazala da nove krajeve tretira kao nekad Makedoniju i da će joj oni služiti za голу eksploataciju. Najveću zbunjenost ova akcija je izazivala kod Srba prečana, koji su tretirani na isti način kao i ostali nesrbijanci. Opljačkani su isto kao i svi ostali.

Ta valutna prevara je bila jednokratna, ali je poreska prevara bila svakodnevna pojava te države do njenog raspada. Kada je država nastala 1918. godine, na toj teritoriji je bilo pet poreskih sistema. Kraljevina je odbila da poreski izjednači celu svoju teritoriju, nego je primenjivala i različite poreske stope i različite poreze i prireze za različite delove zemlje. Vojvodina je bila izrazito najopterećenija porezima, a posle nje Slovenija i Hrvatska. Naravno, srbijanski blok je bio neuporedivo manje oporezovan. U Vojvodini su vrlo brzo uvedena čak dva deset i dva poreza i prireza, dok ih je u Srbiji bilo četiri puta manje. Posebno je bio besmislen ratni porez uveden u oktobru 1919. godine. Tim porezom je bilo predviđeno da u Vojvodini svako, bez obzira na imovinsko stanje, plati 60 odsto poreza na zemlju i zgrade. To se pravdalo time da je u ratu bilo bogaćenja, te se deo toga mora vratiti. Ispalo je da je svaki stanovnik Vojvodine ratni špekulant i da se obogatio u ratu. Taj porez se plaćao i devet godina posle završetka rata. U svim prečanskim krajevima oduzeta je opštinska zemlja, te je time u potpunosti devalvirana lokalna samouprava, jer je ostala bez ikakvih prihoda. Poreznici su u ogromnoj meri bili Srbijanci. Tako je 1923. godine doneta odluka u Ministarstvu finansija da se u Vojvodini povuku iz službe u poreskim organima svi Nemci, Mađari i domaći Srbi, jer navodno nisu u stanju da shvate srbijanski poreski sistem, te da se upražnjena mesta popune Srbijancima, koji su to odavno shvatili. Sačuvani su oglasi iz mnogih mesta u Vojvodini gde se raspisuje konkurs za poreznika i u kojima se traži od kandidata da je rođen na teritoriji predratne Srbije.

Što se zemlje tiče, prečanski, austrougarski krajevi su imali sređene gruntovne knjige, dok u srbijanskim krajevima toga nije bilo, nego se zemljarina plaćala na osnovu procene, što je dovodilo do korupcije i nerealnih procena. A i pored toga postojala je potpuna poreska nejednakost poreza na zemlju, te se tako u Vojvodini plaćalo za jedan hektar iste kategorije zemlje dvaput veći iznos nego u Srbiji. Porezi na nepokretnu imovinu bili su izrazito nesrazmerni, te je tako za istu kuću stanovnik Hrvatske plaćao četiri i po puta više od stanovnika Srbije, a stanovnik Vojvodine osam puta više. Čak je i porez na dobit bio različit i u Vojvodini je bio skoro dva puta veći nego u Srbiji.

Pošto nemamo budžetskih podataka do 1924–1925. godine, jer nije bilo nikakvog završnog računa, prikazaćemo podatke iz 1925. godine. I pre i posle toga situacija je bila vrlo slična. Za prvih pet meseci te godine, a i na kraju godine, na snazi je ostao isti trend: neposrednog poreza skupljeno je u Kraljevini po oblastima:

POKRAJINA	BUDŽETOM PREDVIĐENO	NAPLAĆENO
Hrvatska i Slavonija	54.208.335	66.889.580
Bosna i Hercegovina	23.020.666	30.066.204
Slovenija	29.166.666	56.570.775
Dalmacija	6.659.583	10.787.467
Srbijanski blok	71.501.898	60.212.689
Vojvodina	70.433.750	131.336.108

Dakle, iako je Vojvodina imala preko četiri puta manje stanovništva od srbijanskog bloka (Srbija, Crna Gora, Makedonija, Kosovo i Sandžak), ona je te godine dala više nego duplo neposrednih poreza, što pokazuje da je stanovnik Vojvodine 1925. godine platio čak deset puta veći iznos neposrednog poreza nego stanovnik iz Srbije. Da ta godina nije iznimna, pokazuju i podaci koje je 1928. godine objavila Trgovačka komora u Novom Sadu, a na osnovu podataka beogradskog Ministarstva fi-

nansija. Po tim podacima, za period od 1919. do 1928. neposredni porez je u Kraljevini naplaćivan na sledeći način:

POKRAJINA	PO STANOVNIKU (DINARA)
Slovenija	1.336
Hrvatska i Slavonija	915
Dalmacija	454
Bosna i Hercegovina	634
Vojvodina	1.846
Srbijanski blok	559

Navedeni podaci su se pokazali netačnim jer je Ministarstvo finansija dalo lažnu sliku o skupljanju poreza u Srbiji. I tako doterani podaci pokazuju poresku pljačku nesrbijanskih delova države. Kada se izvrše korekture, biće da je tačna slika o naplati neposrednog poreza po glavi stanovnika po pokrajinama za desetogodišnji period, do 1928. godine, sledeća:

POKRAJINA	PO STANOVNIKU
Slovenija	507
Hrvatska i Slavonija	406
Dalmacija	230
Bosna i Hercegovina	267
Vojvodina	939
Srbijanski blok	180

Znači, stanovnik Hrvatske plaćao je preko dva puta veći, stanovnik Slovenije skoro tri puta veći, a stanovnik Vojvodine preko pet puta veći porez nego stanovnik Srbije.

Pod velikim pritiskom HSS-a i Seljačko-demokratske koalicije 1928. godine je došlo do ujedinjavanja poreza, ali je vrlo brzo došlo do državnog udara kralja Aleksandra i podele države na banovine. Iako su porezi navodno izjednačeni, ipak je stanje i posle toga ostalo isto.

Banovine su napravljene tako da od devet banovina Srbi imaju kontrolu nad šest, iako čine samo 42 odsto stanovništva, a Srbijanci imaju kontrolu nad pet, iako čine samo 23 odsto stanovništva. Tako je jedna četvrtina stanovništva imala kontrolu nad dve trećine zemlje. Podela na banovine je nastavak srbijanske hegemonije u novom obliku. Čak i tako postavljene, banovine su po glavi stanovnika davale nesrazmerno poreza. Prikazaćemo podatke za 1934. godinu, a može i za bilo koju drugu:

BANOVINA	PO GLAVI STANOVNIKA (DINARA)
Dravska	207
Savska	207
Primorska	60
Dunavska	231
Vrbaska	44
Drinska	76
Moravska	69
Zetska	63
Vardarska	55
Beograd	81

Iako podela na banovine skriva podelu na istorijske pokrajine, ipak se vidi da Slovenac plaća skoro četiri puta veći neposredni porez nego Beograđanin, odnosno da stanovnici Dunavske, Savske i Dravske banovine, što znači stanovnici Slovenije, Hrvatske, Slavonije i Vojvodine preko tri puta više plaćaju poreza od Beograđana. U apsolutnoj sumi te tri banovine, dakle trećina države, daju dve trećine naplaćenog poreza. I u okviru svake banovine postoji nejednaka naplata poreza između istorijskih pokrajina. Dunavska banovina je napravljena tako da u nju uđe Vojvodina, delovi Srbije i delovi Hrvatske. Porezi na nepokretnosti, poznati kao zemljarina, kućevina i tečevina su u okviru same Dunavske banovine ovako prikupljani:

OBLAST	RASPISANO PO GLAVI	UBRANO	POSTOTAK NAPLATE
Vojvodina	206	214	104%
Hrvatski krajevi (Srem)	126	171	139%
Srbijanski krajevi	91	55	61%

Što se samih neposrednih poreza tiče, nejednakost nam najbolje ilustruju izveštaji o naplati poreza po kotarima u okviru iste banovine. Tako možemo u okviru Dunavske banovine uporediti kotar mačvanski sa kotarima rumskim i srem-skomitrovačkim, i to za godinu 1936:

KOTAR	PO GL. ST. RASPISANO	UBRANO	POSTOTAK NAPLATE
Mačvanski	89	31	36%
Mitrovački	130	102	78%
Rumski	194	204	105%

Mačvanski okrug svakako ne zaostaje za mitrovačkim i rumskim, u najmanju ruku je iste razvijenosti. Mačva je bila verovatno najbogatiji deo Srbije posle Beograda. Postavlja se pitanje kako je moguće da u okviru iste administrativne jedinice (banovine) stanovnik Mačve plaća skoro sedam puta manji porez od stanovnika Srema (a da sve to još ne uporedimo sa Bačkom). Nije se radilo o nejednakosti samo u Dunavskoj banovini, nego čak i u Drinskoj, gde su stanovnici sa leve obale Drine plaćali godinama skoro duplo veći porez nego građani njihove banovine sa desne obale. Tako je (po glavi) stanovnik Zvornika bio duplo više opterećen nego stanovnik Malog Zvornika.

Sve što se dešavalo sa neposrednim porezima dešavalo se i sa drugim prihodima države: taksama, trošarinama, carinama, posrednim porezima, monopolima, poštama, železnicama, saobraćajem itd. Prečanski krajevi su bili u nepovoljnijoj poziciji, a Vojvodina ponajviše. Za vreme postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, Srbija je

samo tri puta prišla blizu naplati razrezanog poreza, dok je Vojvodina uvek imala veću naplatu od razrezane, uostalom kao i Hrvatska, Slovenija i Slavonija, a ta naplata je često bila i dupla. Prvo su razrezivani porezi koji su bili na veliku štetu prečanskih krajeva, a onda je sistemom naplate ta šteta još multiplikovana. Jedan deo države je poreski besomučno pljačkan na račun drugog.

Na takav način se punio budžet, a na koji način se trošio?

Kraljevina je bila nerazvijena zemlja i državno uplitanje u privredu bilo je u toj meri primetno da praktično bez države nije bilo dobiti. Državne investicije su bile najznačajniji pokretač privrede. Do 1925. godine nemamo podataka, a posle toga imamo zvanične podatke o investicionim ulaganjima Kraljevine. Te 1925. godine Ministarstvo građevine je ovako utrošilo, po pokrajinama, svoj budžet:

Slovenija	22 miliona dinara
Hrvatska i Slavonija	38 miliona dinara
Dalmacija	17 miliona dinara
Vojvodina	16 miliona dinara
Bosna i Hercegovina	53 miliona dinara
Crna Gora	20 miliona dinara
Srbija	220 miliona dinara

Slovenija, Hrvatska, Slavonija i Vojvodina, koje su davale preko dve trećine budžeta, u investicijama Ministarstva građevina učestvovala su sa 17 odsto, a sama Srbija sa 57 odsto.

To isto ministarstvo je u desetogodišnjem periodu od 1925. do 1934. godine potrošilo na investicije 2.771 milion dinara. Od toga je investiralo u Hrvatsku i Slavoniju 9 odsto, u Vojvodinu najmanje, samo četiri odsto, a u Srbiju čak 63 odsto. Vojvodina, koja je sama davala preko četvrtine budžeta, a imala samo osam odsto stanovnika, dobijala je četiri odsto investicija. Da li je moguća veća ekonomska eksploatacija? Za Vojvodinu je naročito bilo pogubno ponašanje države prema hidrotehničkim radovima, jer bi bez mreže kanala Vojvodina propa-

la. Za održavanje te mreže dobijala je iz Beograda samo četvrtinu troškova, a ostalo je morala sama da pribavlja. Radi se o tome da je za investiranje u nesrbijanskom delu zemlje bilo nužno angažovati lokalna sredstva, dok u Srbiji to nije bilo nužno jer je ogromna većina sredstava tamo završavala. Imamo podatke za isti desetogodišnji period o odnosu lokalnog i centralnog učešća u investicijama:

POKRAJINA	POSTOTAK OD SVIH INVESTICIJA U ZEMLJI	LOKALNA SREDSTVA	CENTRALNA SREDSTVA
Slovenija	3,9%	46%	54%
Hrvatska i Slavonija	9,0%	45%	55%
Dalmacija	3,7%	28%	72%
Bosna i Hercegovina	10,0%	30%	70%
Vojvodina	4,0%	61%	29%
Crna Gora	6,1%	15%	85%
Srbija	63,3%	21%	79%

Dok su Slovenija, Hrvatska i Slavonija na jedan dinar iz Beograda dodavale još jedan dinar da bi nešto investirale, Vojvodina je morala dodavati preko dva, a Srbija samo četvrtinu dinara. To znači da je odnos između potrebnih lokalnih sredstava za realizaciju centralnog ulaganja u Vojvodini bio osam puta nepovoljniji nego u Srbiji.

I u drugim ministarstvima je bila slična, a često još i rđavija situacija. Prema podacima Ministarstva za saobraćaj, za izgradnju novih železnica utrošeno je ukupno 3.377 miliona dinara u periodu od 1920. do 1935. godine. Ukupna suma je bila raspodeljena na sledeći način:

Hrvatska, Slavonija i Dalmacija	6,8%
Slovenija	2,1%
Bosna i Hercegovina	4,2%
Vojvodina	2,5%
Srbija	84,5%

Takvo preliivanje dohotka pravdalo se potrebom obnove ratom razrušene Srbije. To je imalo smisla nekoliko godina posle rata, ali nikako 23 godine koliko je postojala ta država. Što se tiče obnove, država je dobila ratne reparacije od Austrije, Bugarske, Mađarske i Nemačke. Nemačke reparacije su bile izrazito najveće. U periodu 1921–1931. Nemačka je isplatila 666 miliona zlatnih maraka. To je bio ogroman novac. Iako ratne štete nisu bile samo u Srbiji, iako je Nemačka sklopila mir sa Kraljevinom SHS, a ne sa Kraljevinom Srbijom, skoro sve reparacije su potrošene u Srbiji. Zanimljivo je bilo rešenje pitanja ratne štete privatnim licima, naime država je izdala lutrijske obveznice ratne štete, koje su kamaćene sa 2,5 odsto. Izdato ih je ukupno čak 4,5 milijarde dinara. Amortizacija celog poduhvata trebalo je da se vrši iz nemačkih reparacija. Poznato je da je Nemačka prestala plaćati reparacije još pre Hitlerovog dolaska na vlast, 1931. godine, jer zaista više nije mogla da istrpi oduzimanje toliko velikog dela nacionalnog dohotka. Vlada Kraljevine nije odlučila da povuče lutrijske obveznice, kao što bi bilo normalno, nego je nastavila da ceo poduhvat servisira iz budžeta. Kada se zna da su Vojvodina, Slovenija, Hrvatska i Slavonija davale dve trećine budžeta, onda ispada da su prečanski krajevi nastavili da plaćaju ratne reparacije Nemačke. Verovatno se u Beogradu mislilo da je to u redu, jer su te pokrajine u ratu bile saveznice Nemačke.

Ovo preliivanje ogromnih svota novca iz prečanskih krajeva po mnogim osnovama je bilo još opasnije i neizdrživije po te krajeve zbog situacije skupoga novca, koja je obeležila postojanje Kraljevine. Kamate na stabilnu monetu, što je tada bio dinar, išle su i do 20 odsto godišnje. Vrlo je jasno zašto je to bilo tako; prvo vam po svim osnovama uzmu novac, a onda ga skupo plasiraju, te plaćate enormne kamate na ono što su vam uzeli. Generator takve politike bila je Narodna banka. Ta banka je radila sve osim onoga što treba da radi narodna banka. Ona se postavila kao poslovna banka, te joj nije išla u korist situacija smanjenja kamata. Narodna banka je plasirala novac

zbog svoje dobiti, a ne zbog ekonomske politike države. Prema podacima iz 1937. godine čak neverovatnih 60 odsto dobiti Narodne banke išlo je akcionarima, a samo 40 odsto državi. A dobit je bila velika. U Evropi je nepoznata situacija da neka država prepusti dobit svoje banke nekom drugom. Kada se to uporedi sa ponašanjem te iste države u drugim oblastima, gde uzima i više nego što bi smela, postavlja se pitanje zašto je bila tako širokogrudna sa Narodnom bankom? Odgovor je u strukturi akcionara. Banka je imala 60.000 deonica, od toga je oko 20.000 bilo toliko usitnjeno da njihovi vlasnici nisu imali nikakvog uticaja, a skoro ni koristi. Preostalih 40.000 deonica bile su uticajne deonice, čiji su vlasnici računali na dobit i pokušavali da utiču na politiku banke. Struktura vlasništva deonica Narodne banke bila je sledeća:

Vlasnici iz Slovenije	2%
Vlasnici iz Hrvatske i Slavonije	8%
Vlasnici iz Dalmacije	0%
Vlasnici iz Bosne i Hercegovine	0%
Vlasnici iz Vojvodine	0,8%
Vlasnici iz Crne Gore	0%
Vlasnici iz Srbije	89%

Ogromna većina tih preko 35.000 srbijanskih deonica nalazila se kod vlasnika iz Beograda, tačno 35.370. Da sve bude gore, od toga je devet vlasnika, naravno svi iz Beograda, imalo 25.866 deonica, što iznosi 65 odsto svih deonica. Tih devet Beograđana su bili stvarni vlasnici Narodne banke Kraljevine. Tako se monetarna i eskontna politika jedne države, koja je imala 15 miliona ljudi, vodila u čistom interesu devetorice vlasnika. Zaista neverovatno. Da se ne radi o nekom slučaju, pokazuje i statut Narodne banke u kome je na samom početku napisano da najmanje polovina uprave banke mora biti iz Beograda. Naravno da je stvarno stanje nadmašivalo statut, jer su skoro svi iz uprave banke bili iz Beograda. Kad se pogleda plasman kredita Narodne banke, koji su išli pod kamatom

često duplo manjom nego na tržištu novca, vidi se da je u većini godina Narodna banka plasirala preko pola svojih sredstava u sam grad Beograd, odnosno u firme u Beogradu. Cella ostala zemlja je trebalo da stane u drugu polovinu. To je dovodilo do toga da beogradski privrednici raspolažu jeftinim novcem, koji onda dalje plasiraju, dok privrednici iz najznačajnijih privrednih centara, Zagreba ili Novog Sada, moraju pozajmljivati od beogradskih privrednika ili banaka pod znatno nepovoljnijom kamatom. Sve je to nastavak stare zele-naške prakse srbijanske elite. Tako su u XIX veku beogradski mešetari dobijali kredite od države koje su posle toga plasirali po znatno višoj kamati unutrašnjosti, mehandžijama, trgovcima, a neki put i sveštenicima, koji su takođe uračunali i svoju kamatu, da bi na kraju to završilo kod nesrećnog seljaka, koji je morao da proda sve što ima, a imao je vrlo malo, da bi vratio kredit. Ono što su radili svome seljaku, sada su radili celoj državi.

Struktura sedišta firmi koje su dobijale kredite direktno od Narodne banke potvrđuje nam navedeno. Imamo podatke za 1928. godinu:

Bosna i Hercegovina	385
Hrvatska i Slavonija	175
Slovenija	270
Vojvodina	309
Dalmacija	81
Srbija	2.865

Koliko je sve to nepovoljno pokazuje analiza kreditnog stanja prečanskih zemalja pre Prvog svetskog rata. Podatke imamo samo za Hrvatsku i Slavoniju, jer su one imale takav stepen autonomije u okviru Ugarske da su vođeni nezavisni podaci. Hrvatska i Slavonija su 1910. godine primile od Austrougarske centralne banke 41,3 miliona zlatnih kruna kredita. Kada se to realizuje sa dinarom iz 1937. godine, to iznosi 656 miliona dinara. Te iste 1937. godine Hrvatska i Slavonija su dobile od

Narodne banke iz Beograda ukupno 259 miliona dinara. Mora se reći da je Austrougarska centralna banka bila regularna narodna banka, odnosno da je plasirala sredstva po neuporedivo nižim kamatama od Narodne banke Kraljevine. Tako su Hrvatska i Slavonija došle u situaciju da posle punih 27 godina dobijaju od centralne banke duplo manje novca i po znatno višim kamatama.

I drugi poslovi Narodne banke su bili na istom tragu. Tako je Narodna banka izdavala takozvane lombard zajmove, odnosno zajmove za zaloge. Te 1937. godine izdala je takvih zajmova 272 miliona, a od toga je odmah u Beogradu ostalo 218 miliona. Imamo podatke i o jednom od retkih kredita pod povoljnim uslovima koje je izdavala Narodna banka, to je bilo 1927. godine. Firme u Beogradu su dobile 1.443 miliona dinara, firme iz Zagreba 145 miliona, firme iz Ljubljane 70 miliona, a firme iz Novog Sada 40 miliona. Vojvodina je, dakle, dobila 35 puta manje od Beograda. Isto je bilo i sa meničnim kreditom, gde je u Beogradu ostalo 70 odsto sredstava. Može se navesti još mnogo takvih primera.

Državna hipotekarna banka se ponašala isto kao i Narodna banka, te je plasirala pre svega u Beograd. Imamo podatke za 1934. i 1936. godinu, kada je Državna hipotekarna banka u Savsku banovinu, koja je činila oko 20 odsto države, plasirala nešto preko šest odsto svojih plasmana. Ili podaci iz 1936. godine, koji pokazuju da je ta ista Savska banovina dobila samo 3,2 odsto svih komunalnih zajmova koje je davala Državna hipotekarna banka za rešavanje lokalnih problema itd.

Bankarski sistem Kraljevine zavisio je od državnih banaka: Narodne banke, Državne hipotekarne banke, Poštanske štedionice i Privilegovane agrarne banke. Privatno bankarstvo je svesno gušeno i na kraju je potpuno marginalizovano. Preko te četiri državne banke vršena je finansijska diktatura, jer praktično i nije bilo tržišta novca, nego se radilo o državnom diktatu. Tako je finansijsko izrabljivanje prečanskih krajeva, a naročito Vojvodine, preko bankarskog sistema postalo isto onako uspešno kao i preko poreskog sistema.

Poreska i finansijska diktatura se zasnivala na političkoj diktaturi. I pre 1929. godine dvor je odlučivao o svemu, pa i o politici. Kralj je vladao skoro na diktatorski način. Fasada parlamentarizma je bila skoro nepotrebna. Iako je vlada, kao izvršna vlast po Vidovdanskom ustavu, bila zavisna od parlamenta, nijedna od četrdesetak vlada za vreme postojanja Kraljevine nije pala u parlamentu. Većinu njih je kralj postavljao i smenjivao javno ili zakulisno. Izborni sistem je bio procentualni, ali parlament nije prikazivao stvarno stanje, jer se gotovo uvek radilo o podvalama. Tako je sve do 1927. godine važio popis Srbije iz 1910. kao osnova za izbor delegata. Namerno se izbegavao popis iz 1921. godine, iako je uspešno i valjano obavljen. Razlog tome su velike srbijanske biološke žrtve u ratu. Kada se zna da je Srbija skoro prepolovila svoju mušku populaciju za vreme balkanskih i Prvog svetskog rata, a da je Vidovdanski ustav onemogućavao biračko pravo ženama, onda je bio jasan strah od novog popisa. Iako su činili samo 23 odsto stanovnika, Srbijanci su u parlamentu bili zastupljeni sa znatno više poslanika, njihov broj je išao i do 37 odsto. Sve se to pogoršalo posle Oktroisanog ustava. Najveći nonsens izbornog zakona je bio u tome da se postavljala jedinstvena lista za celu zemlju, i ona lista koja dobije prostu većinu, dakle pola glasova plus jedan, dobija odmah dve trećine mandata u skupštini, a ostale mandate takođe deli sa drugim partijama. Tako se dešavalo da lista koja dobije 1.076.345 glasova ima u parlamentu 67 poslanika, a lista koja dobije 1.746.982 glasa ima 303 poslanika. Ali parlament nije ni bio bitan, mogao je u njemu da sedi ko hoće, pošto i nije odlučivao o vladi. Kraljeva karamila je bila neuporedivo značajniji politički faktor. Sve se rešavalo na dvoru.

Do 1937. godine Kraljevina je imala 35 vlada u kojima je bilo ukupno 656 ministara. Tada su se pod velikim ministarstvima smatrala ministarstva spoljnih poslova, unutrašnjih poslova, vojske, finansija, pravde i prosvete. Takvih ministara je bilo 252. Struktura ministara po pokrajinama izgledala je ovako:

POKRAJINA	PROCENAT STANOV- NIŠTVA		PROCE- NAT	VELIKA MINISTAR- STVA	
	UKUPNO			PROCE- NAT	
Srbijanci	23%	399	61%	208	83%
Prečanski Srbi	19%	53	8%	23	9%
Hrvati	24%	137	17%	16	5%
Slovenci	8%	49	8%	5	2%
Bosanski muslimani	5%	18	3%	0	0%

U osnovi stvari, bitna su samo velika ministarstva, a tu imamo situaciju da 23 odsto stanovništva daje 83 odsto ministara. Tako na 100 Srbijanaca ministara velikih ministarstava dolazi 7 Hrvata, kojih inače ima više u državi, odnosno 10 Srba prečana. Kada znamo da su Srbi prečani u velikim ministarstvima bili većinom Srbi iz Hrvatske, sam Svetozar Pribićević je bio ministar u mnogo vlada, proizilazi da Vojvodina faktički i nije učestvovala u vladama. Vojvođana je bilo pokatkad u privrednim i malim ministarstvima. Da li je moguće da pokrajina koja daje najviše poreza ne može ni slučajno da dâ nijednog od 252 ministra velikih ministarstava. Govoriti o predsednicima vlada još je nepotrebnije, jer nijedan predsednik vlade nije bio Hrvat, kao što nije bio ni ministar unutrašnjih poslova ili vojske. Jedino je na samom početku ministar spoljnih poslova bio Trumbić, ali je svoje ministrovanje proveo u Parizu, kao član mirovne delegacije. O strukturi profesionalaca u okviru vlade i ministarstava takođe ne treba trošiti reči.

Iza beogradskih ministarstava stajala je sva mreža države u Kraljevini. Ta hipercentralizovana država uspela je da stvori aparat od 350.000 ljudi koji su bili pod komandom ministarstava. Zanimanje državnog službenika je posle zanimanja seljaka bilo najrasprostranjenije u Kraljevini. Kad se pogleda koliko je u Kraljevini bilo domaćinstava, vidi se da je svako deveto domaćinstvo živelo od državne službe, što je zaista veliki nesrazmer. Ako se zna da su ogromnu većinu državnih službenika činili Srbijanci, vidljivo je da skoro svaka treća porodica

u Srbiji živi od državne službe; vrlo slično stanje je i u Crnoj Gori. Ta birokratija je bila prava pošast za prečanske krajeve, a naročito za Vojvodinu. Moramo znati da je austrougarska birokratija bila verovatno najsposobnija i najpoštenija u celoj Evropi. U njoj su radili i mnogi Južni Sloveni. Posle propasti Austro-Ugarske Čehoslovaci i Poljaci su, na primer, tražili od Beča i Pešte pozajmicu u činovništvu, odnosno, angažovali su tuđe građane dok ne osposobe svoju administraciju. Srbijanska administracija je bila često najveći problem u Kraljevini Srbiji, jer je u toj meri bila korumpirana i privatizovana da je služila samo za tiranisanje seljaštva. Uostalom, cela druga polovina XIX veka je protekla u neprekidnoj borbi srbijanskog seljaštva protiv činovnika. Pretkumanovska Srbija je imala dva i po miliona stanovnika i administraciju primerenu tom broju. Posle balkanskih ratova ta administracija se protekla na Makedoniju i Staru Srbiju, a posle Prvog svetskog rata i na ostale zemlje, dakle na državu od 15 miliona ljudi, odnosno na šest puta veću državu. Stari austrougarski činovnici su odmah potisnuti, a videli smo kako je Ministarstvo finansija odlučilo da u Vojvodini iz činovništva isključi i domaće Srbe, jer verovatno nisu bili spremni da uteraju duplo veći porez nego što je razrezano. Zbog toga je došlo do nekontrolisanog primanja u činovnike potpuno nekvalifikovanog sveta iz Srbije i Crne Gore. Državnu službu nije dobijao onaj ko nije hteo. Svakog činovnika je postavljala centralna vlada, te je Beograd, ta najveća čaršija na Balkanu, postao tržnica činovničkih mesta. Delilo se po zavičajnim, kumovskim ili rođaćkim vezama, a korupcija je, naravno, bila najefikasnija. Najznačajniji položaj posle mesta u nekom ministarstvu bila je služba sreskog načelnika, jer je on bio sva vlast na terenu. Vojvodina je imala 24 sreza, a od 24 sreska načelnika čak 22 su bili Srbijanci.

Vojska i policija su bili osnov takvom autoritarnom režimu. Ministar vojni je bio direktno pod kraljevom upravom i umeo je biti jači i od predsednika vlade. U vojsku se naprosto nije smelo dirati. Pretkumanovska Srbija je imala samo tri aktivna generala, a pred raspad Kraljevine Jugoslavije armija je

imala 165, što aktivnih, što penzionisanih generala. Od njih su samo dvojica Hrvati i dvojica Slovenci, a Srbijanci su zastupljeni sa preko 90 odsto. Ministri vojni, kao i komandanti armija i njihovi pomoćnici su uvek bili Srbijanci. Policija je stavljena pod vojno okrilje, te ministar vojni unapređuje, penzionise, odlikuje, premešta itd. i u policiji. Komandanti policije su obavezno vojna lica. Za policiju se sve može kazati sem da je služila civilnim vlastima. Bilo je slučajeva kad je policija delovala i protiv naređenja ministra unutrašnjih poslova.

Sve navedeno pokazuje da su autoritarni režim i konzervativna politička ideja Kraljevinu shvatili kao privremenu političku zajednicu, koju treba na kolonijalni način eksploatisati. Vojvodina je od svih prečanskih krajeva najgore prošla i do danas se ne može oporaviti od toga. Subjektivni momenat cele te politike bio je kralj, i ta zajednica bez autoritarnog režima nije bila moguća. U suštini, raspala se pre nego što je zaživela. Srbi prečani su bili izrazito najveća žrtva nakaradnosti i neumnosti te zajednice.

TREĆA POJAVA KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE

Socijalistička Jugoslavija je osnovana tako što je socijalistička ideja vojnički, politički i diplomatski porazila konzervativnu ideju kod dva noseća naroda: Srba i Hrvata. Pošto je u najstarijoj Jugoslaviji liberalna ideja već bila poražena od konzervativne, socijalistička ideja je imala mogućnost da sebe ostvari bez ozbiljnijih kompromisa sa drugim idejama. To ne znači da kompromisa nije bilo, nego da su bili druge vrste, pre svega na međunarodnom planu. Rezultati ostvarivanja socijalističke ideje bili su izuzetno visoki i po merama ozbiljnijih naroda, a ne malih koji su tu državu činili. Konzervativna i liberalna ideja opstaju pre svega u okviru inteligencije, a vremenom su se, istina namah, i politički konstituisale u okviru same socijalističke političke ideje. Posle Brionskog plenuma i privredne reforme iz 1965. godine stege su popustile u toj meri da su konzervativna i liberalna ideja mogle potpuno jasno i organizovano da deluju. Vrhunac liberalne ideje u socijalizmu bio je liberalizam u Srbiji, a konzervativne u tzv. „maspoku“ u Hrvatskoj. Konzervativizam u Hrvatskoj je polazio od koncepcije nacionalne države i jednog političkog naroda, što su opšta mesta konzervativizma i sama po sebi ne predstavljaju ništa novo, osim mogućnosti da partijski aparat komunističke partije postane skoro jedini nosilac takvih, socijalizmu više nego neprihvatljivih težnji. Snaga hrvatskog nacionalizma bila je tolika da je morala da se savlada represijom, jer drugačije nije moglo. Liberalizam u Srbiji nije bio tako buran, neosporno je bio delikatnija politička ideja, ali i nenadanija, jer je to prva

ozbiljna promocija liberalne političke ideje kod Srba posle Prvog svetskog rata. Nije morao da se guši represijom, nego je to moglo da se uradi čistim političkim sredstvima iz jednostavnog razloga što liberalizam nije mogao sebe da ostvaruje a da ne menja karakter komunističke partije, za razliku od konzervativizma koji je mogao da preuzima partiju. No, rezultati te liberalne politike su bili opasniji po socijalističku političku ideju od konzervativne, jer su u daleko većoj meri menjali društvo. Preduzetnički entuzijazam, velika promocija srednjih društvenih slojeva, ubrzana vertikalna pokretljivost, dotle neviđene kulturne i naučne slobode, sve je to nagoveštavalo novi oblik vladavine.

Naprосто, socijalistička politička ideja je bila poražena i od konzervativne i od liberalne, i više se nikad nije oporavila. Reakcija nosioca vlasti, J. B. Tita, bila je dosledna u uverenju da obe konkurentske ideje ruše državnu zajednicu, konzervativna tako što bi dovela i do teritorijalnog cepanja, a liberalna tako što odvaja značajne delove društva, pre svega ekonomiju od političke države. Nemajući mogućnosti da oslabljenu socijalističku ideju, i pored velike propagande i demagogije, značajnije ojača, Tito je isprečio sebe na putu konkurentskim idejama – uveo je lični režim. Represijom uklonjena konzervativna ideja je, i pored toga što su njeni vođi sklonjeni, dobila nenadanu zadovoljštinu jer je njen koncept nacionalne države i jednog političkog naroda prihvaćen kao opredeljenje i same socijalističke ideje. Tako su stvorene nacionalne komunističke partije, a politička zajednica se konfederalizovala. Liberalna politička ideja nije dobila nikakvu zadovoljštinu i pozitivnim zakonodavstvom je onemogućen bilo kakav pokušaj osamostaljivanja nekog segmenta društva, a naročito ekonomije. U ekonomskoj sferi je, umesto preduzetništva i privatnog interesa, nametnut koncept poslušnosti. Može se reći da je lični režim J. B. Tita za legitimaciju i pokriće koristio spoj socijalističke i konzervativne političke ideje, a da se suprotstavljao liberalnoj u svakom slučaju, a konzervativnoj i socijalističkoj kad su bile previše radikalne. Mehanizam funkcio-

nisanja tog režima bio je u isto vreme jednostavan, ali i posredovan. Naime, jedini nosilac integrativne funkcije u celom društvu, ne samo u političkoj državi, bio je nosilac ličnog režima, a time što su jačali elementi dezintegracije političke zajednice, on je bivao potrebnijim, odnosno, što je konzervativizam nadvladavao socijalističku ideju u tom, ne baš iskrenom, kompromisu, potreba za integracijom od strane J. B. Tita bila je veća.

Verovatno su Titove procene tih procesa bile valjane. Može se pretpostaviti da bi konzervativizam direktno, a liberalizam na jedan značajno posredovaniji način, doveli do propasti te političke zajednice, što onda nije bilo ni međunarodno prihvatljivo. Način otklanjanja tih procesa bio je vrlo nepovoljan po jugoslovenske narode. Jer, institucionalizacija konzervativizma i elemenata ličnog režima nadživela je J. B. Tita, i postala pokretač procesa razgradnje te političke zajednice krajem osamdesetih, i to na jedan daleko brutalniji i bolniji način nego što je to moglo da bude početkom sedamdesetih.

Ustavna autonomija Vojvodine u tom periodu bila je jedna od bitnijih poluga funkcionisanja ličnog režima. Posle odstupanja liberalizma morala je da se organizuje i sama Srbija po principu kompromisa između socijalističke i konzervativne ideje. To je bilo neugodno i za nosioca ličnog režima a i za samu političku zajednicu, jer bi takva Srbija bila prevelika opasnost. Ta procena takođe nije bila neutemeljena, jer je SFRJ počivala na ravnoteži, a takva konzervativno-socijalistička Srbija bila bi faktor narušavanja ravnoteže, što se i pokazalo krajem osamdesetih. Zbog toga se i Srbija ne samo (kon)federalizuje nego Vojvodina i Kosovo i Metohija dobijaju dominantan položaj, odnosno kontrolišu ostatak Srbije i sprečavaju svaki pokušaj jačanja njene političke samostalnosti. Između dva svetska rata imali smo na vlasti konzervativni srbijanski koncept „Srbija i njena Jugoslavija“, koji je uništio Kraljevinu Jugoslaviju, a sada smo imali koncept „slaba Srbija znači jaku Jugoslaviju“, što je isto tako uništavalo tu za-

jednicu. Razlika je u tome što se destrukcija zajednice pod drugim konceptom dešavala na posredovan način jer je taj koncept bio izrazito najveći generator novog probuđenog srbijanskog konzervativizma i nacionalizma. Umesto da nešto bude sprečeno, ono je hranjeno i razvijano. Rezultat je bio posve suprotan namerama.

U Vojvodini je isforsirana nova politička elita koja je većinom bila veteranska i ne baš kompetentna u stvarima politike. Ostareli partizani iz Srema pre svega su bili lojalni, a nisu bili neskloni čvrstoj ruci (čak se tada u Vojvodini vladalo na najčvršći način u celoj državi), što je bilo dovoljno. Stanovništvo je sve to posmatralo vrlo mirno, jer je bilo relativno teško shvatiti šta se sve dešava, a i nije taj proces bio u suprotnosti sa nekim interesima Vojvodine i određenih slojeva u Vojvodini. Iako se pod liberalizmom u Srbiji relativno lako disalo i vrlo dostojanstveno živelo, ipak je postojao proces preliivanja viška vrednosti iz Vojvodine u Beograd. I to će uvek da bude u situaciji kada Vojvodina nema visok stepen autonomije, i to ne samo zbog Beograda nego i zbog Vojvodine, odnosno zbog njenog viška vrednosti koji većinom potiče iz poljoprivrede. Rezultati te autonomije su bili nenadano visoki, pre svega zbog toga što je proces odlivanja viška vrednosti zaustavljen, a ne zbog nekakvog ozbiljnijeg razvojnog momenta. Elita je taj zadržani višak vrednosti na vrlo pravičan način raspoređivala, razvijala prava nacionalnih manjina, ali i institucije svoje samostalnosti (Vojvođansku akademiju i dr.). Jedini uslov je bio da se ne dovodi u pitanje ideološki predznak režima. Sve u svemu, živelo se vrlo ugodno, iako ne baš preterano slobodno.

Iako je autoritarni režim bio osnovni pokretač te autonomije, ona je zaživela i bila prihvaćena od strane stanovništva, te je preživela i solidan broj godina posle smrti J. B. Tita. Nju nisu dokinuli procesi u okviru nje same, kao što je nisu ni zasnovali, nego procesi van nje. Osamdesetih godina konzervativna ideja se u tolikoj meri oslobodila stege u Beogradu da se preko pretpolitičkog konstituisanja u okviru raznih udruženja

intelektualaca (Memorandum SANU je samo jedan, iako najpoznatiji dokument te vrste) prešlo i na političko konstituisanje. Konzervativna ideja se sukobila najpre sa liberalnom političkom idejom koja se konstituisala na saveznom nivou i sa kojom je nenadano imala velikih problema. Vojvođanska elita je pokazala tih godina i veliki nedostatak političke razboritosti i sklonost vrlo pogrešnim procenama (primer za to je i ponašanje „vojvođanskih kadrova“ na znamenitoj Osmoj sednici). Da bi nadvladala liberalnu, konzervativna ideja morala je rešiti, i to vrlo brzo, pozitivno pravnu i partijsku blokadu Beograda, što je i učinila. U svoj toj polemici između liberalne i konzervativne ideje vojvođanska politička ideja nije se snalazila, jer sama nije bila ni liberalna, a ni konzervativna. Naprosto, to su bili ljudi jednog drugog vremena i režima, ličnog režima J. B. Tita.

Osnovni faktor tako olakog pada autonomije bio je način na koji je ona uspostavljena. Iako nije donesena samo spoljašnjom voljom, ipak je taj spoljašnji činilac bio odlučujući, te je i ukinuta spoljašnjom voljom. Na početku je bio uzrok kraja.

Upoređujući autonomiju s kraja dvadesetog veka sa onim ranijim, može se kazati da su se ranije daleko teže uspostavljale, ali su se zato teže i ukidale. Autonomija u Vojnoj granici je dobijena od Austrije, ukinuta je posle dugog niza godina zbog istorijske istrošenosti. Veliki autonomni pokret Srba iz Ugarske i Hrvatske, između 1848. godine i Prvog svetskog rata, priznat je, i onda kad je osporavan, i od Ugarske i od Hrvatske, a poražen od srbijanskog konzervativizma, dok je autonomija krajem veka došla iz savezne države, a ukinuta opet od strane srbijanskog konzervativizma. Uspešnost srbijanskog konzervativizma u suzbijanju autonomnih procesa u Vojvodini danas je i osnovni razlog potrebe za autonomijom naspram Beograda, koliko god to paradoksalno zvučalo. Naprosto, srbijanski konzervativizam i autonomija Vojvodine su spojeni sudovi: što uspešniji konzervativizam u Beogradu, tim potrebnija autonomija Vojvodine.

KONZERVATIVNA IDEJA I NACIONALIZAM

Prošlih deset-petnaest godina živeli smo i pratili istorijski proces koji je doveo do raspada svih delova praktičkog života ljudi, do raspada političke države nametanjem privatnog interesa uske elite, do raspada ekonomije, morala, subjektivnih prava, dvogeneracijske porodice itd. Taj istorijski proces je na ovim prostorima nastajao pod dominacijom nacionalizma i konzervativne političke ideje, što je mnoge navelo da pomisle da je nacionalizam pokretač i osnov sveg tog događanja. Svakako da je uverenje kako je čovek pre svega pripadnik određene nacije, pa tek onda vlasnik, suprug, otac, radnik, seljak, vojni obveznik itd., odnosno da ga pripadnost naciji određuje u svim njegovim poslovima i stvarima, jedno pobrkano stanovište. Ono može biti društveno opasno kada pređe granicu privatnog stava i postane politički program. Ali, to ne znači da je takav oblik svesti suštinski da proizvodi ono što se na prvi pogled čini da je njegova posledica. Na našim prostorima nacionalističko uverenje je staro i vezano je za mnoge političke ideje, npr. nije bilo većih nacionalista od liberala, a ni socijalistička ideja nije bila imuna na nacionalizam. Stoga je preterano vezivati nacionalizam samo za konzervativnu političku ideju, iako se on tamo nekako najugodnije oseća. Nacionalizam na kraju XX veka zaista je postao dominantan oblik svesti mnogih naroda i ljudi na ovim prostorima, ali je veliko pitanje čime je sam nacionalizam uslovljen.

Taj dublji proces je put promene napuštenog i zapuštenog socijalističkog oblika vladavine ka jednom autoritarnom režimu, koji se uspostavljao koristeći nacionalizam kao svoju legitimaciju i pokriće. U osnovi, koncepcija nacionalizma kao dominantnog političkog programa uništena je u Prvom svetskom ratu, a posle toga uspomena na nju se povremeno oživljava kroz druge političke ideje, kao što su nacizam ili ovaj naš oblik vladavine. Može se reći da u XX veku ne vlada nacionalizam, već se pomoću nacionalizma vlada, čak i kod takvih režima kao što su bili Frankov ili Salazarov. To su i kod nas mnogi uvi-

deli, čak i iskreni nacionalisti koji danas govore o „izdaji“ nacionalnih interesa od strane autoritarnog režima. I primer Slovenije govori u tom pravcu, jer je ta država u bivšoj SFRJ bila zahvaćena možda i najsnažnijim nacionalizmom, a jedina nije završila u autoritarnom obliku vladavine, nego je putem liberalne političke ideje uspostavila liberalni oblik vladavine. Prosto kazano, ako u nacionalizmu vidimo dežurnog krivca za sve, ostajemo samo na površini, jer se ne pitamo o dubljim procesima, koji, između ostalog, proizvode i sam nacionalizam. A ti procesi za svoju svrhu imaju uspostavljanje oblika vladavine koji se ne mora pojavljivati samo pod nacionalističkom i konzervativnom legitimacijom, nego može i pod liberalnom.

Raspad Sovjetskog Saveza i socijalizma na tim prostorima desio se pod legitimacijom liberalne a ne konzervativne ideje; desio se tako jer je mogao, a i morao. Varšavski ugovor nije mogao da prati trku u naoružanju, koju je osamdesetih godina nametnula američka administracija, a da ne izmeni celinu ekonomskih i političkih odnosa na kojima je počivao. Sama proizvodnja oružja postajala je balast za privredu jer je vezivala prevelika sredstva, a nije donosila adekvatan novi višak vrednosti, što se kod konkurentskog bloka dešavalo. Vodeći ljudi su jasno utvrdili da je apsolutna državna stega razlog te nemoći, te su, sledstveno tome, tu stegu pokušali da olabave, što je ostalo u pamćenju kao „perestrojka“. Taj politički program nije bio posledica amaterizma ili nedobronamernosti jednog čoveka, kao što mnogi danas misle, nego je bio zasnovan na dobroj dijagnozi, a to što su rezultati lečenja bili pogubni više je do bolesnika, nego do terapije. „Perestrojka“ je odvajala državu od drugih delova društvenog života, ali nije uspela da te druge delove zaista osamostali, jer su rasli i oformljeni u sistemu gde je država bila sve. Posledica tog povlačenja države bio je potpuni kolaps svih delova društva, pa i same političke države, pošto se odvajalo ono što se nije moglo odvojiti, i u velikoj muci se raspadalo društveno telo. Sam Gorbačov je još dolivao ulje na vatru, ubrzavajući one među-

narodne i unutrašnje procese koje već nije mogao kontrolisati. Ako se i može govoriti o njegovom amaterizmu i neuspješnosti, onda se oni ogledaju u tome. Raspadom Varšavskog ugovora i kolapsom i partije i društva završava se dobra namera „perestrojke“, a sam Gorbačov odlazi putem jednog operetskog pokušaja puča, koji je imao za svrhu da promoviše novu snagu, novog čoveka i novi oblik vladavine. Tako se na jednom tenku mirno usred puča slikao Jeljcin, čovek koji je bio spreman da stane na čelo procesa uspostavljanja novog oblika vladavine.

Taj novi oblik vladavine uspostavljao se uz pomoć liberalne ekonomske ideje, koja je omogućila da se u ekonomskom društvu desi neviđeno prelivanje kapitala u privatne ruke nove elite, a da se u političkoj državi interes te nove elite postavi kao jedini. Tako je država postala privatni posjed i u političkom i u ekonomskom smislu. Posle toga se privatni kapital sklonio na zapad, a stanovništvo je osiromašeno u najvećoj mogućoj meri. Mnogi su skloni da kao dobru stranu te liberalne politike vide u tome što je izbegla vojni raspad Sovjetskog Saveza, odnosno Rusije. Mišljenja smo da ona to nije trajno učinila, nego ga je samo odložila za povoljniji period; na-prosto, radi se o tome da vojno rešenje nije bilo prihvatljivo zbog viška oružja koje je pretilo da vojnu krizu izmakne bilo kakvoj kontroli. Drugi momenat, koji isto tako nije vodio u pravcu rata, a bio je bitan, jeste slabost ruske konzervativne ideje. Naime, ruski nacionalizam je sebe izživeo jednim delom još pre Prvog svetskog rata, a, sa druge strane, klanice toga rata, kao i kasnijeg građanskog rata, i njega su porazile. Ipak, najozbiljniji udarac ruskom konzervativizmu i nacionalizmu zadali su komunisti, koji su ga uništavali na svakom koraku, puštajući ga samo onda kada su ga mogli instrumentalizovati, kao za vreme Drugog svetskog rata, a svojom centralističkom politikom preuzeli su njegovu osnovnu tezu. Zbog svega toga i nacionalizam i konzervativizam su bili preslabi, a opasnosti prevelike, te je vojno rešenje ostavljeno za period kada opasnosti budu manje, a nacionalizam jači. I sam režim se du-

goročno opire takvom razvoju tako što sam stvara desničarsku partiju da bi kontrolisao konzervativizam, ali da bi mu se i narugao.

Izvesno je da će opisani oblik vladavine dugi niz godina biti osnovni oblik vladavine zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza. Sve dok Rusija bude i regionalna sila, taj se oblik vladavine neće napuštati, jer jasno odgovara međunarodnom faktoru, pošto dovodi i do teritorijalnog i do civilizacijskog čerečenja Rusije, a odgovara i domaćoj eliti, jer se tamo još puno toga može uzeti i izneti.

Videli smo zašto je u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza sve to moglo da se dogodi bez nacionalizma i rata. Postavlja se pitanje zašto je kod nas moralo da se sve to desi sa ratom i razularenim nacionalizmom?

Prvo. Iako je SFRJ nastala tako što je konzervativizam i nacionalizam dva osnovna naroda načelno poražen (kod Srba politička koncepcija „Srbija i njena Jugoslavija“, a kod Hrvata NDH), ipak je ostao neobično jak u krugovima intelektualne elite, a povremeno je dobijao političku artikulaciju i u samom socijalističkom pokretu. Otvaranjem zemlje i odlaskom velikog broja ljudi na rad u inostranstvo omogućen je relativno uspešan rad konzervativne emigracije. Svemu tome u osnovi je određena istorijska neizživljenost nacije, čak i kod Srba, koji su nacionalnu državu odavno zasnovali, a kamoli kod ostalih koji to nisu nikad učinili.

Drugo. Pristanak bitnih delova međunarodnog faktora na rat, istina iz različitih motiva, i procena da je rat najlakše i voditi i kontrolisati podržavajući konzervativnu ideju, kao i dovoljno mala teritorija da taj rat ne premaši po vojnim dejstvima lokalni i kontrolisani karakter (i pored toga je vođen, makar zasad, u četiri etape). Konzervativna politička ideja kod Albanaca i njeni rezultati na Kosovu i u Makedoniji pokazuju da ta strategija nije napuštena.

Treće. Time što je krajem osamdesetih godina liberalna politička ideja odbila da direktno pristane na raspad zemlje, ne znači da bi se u većini federalnih jedinica izbegao put u autoritarni oblik vladavine da je pobedila liberalna politička ideja u sukobu sa konzervativnom, nego samo to da bi rat verovatno bio izbegnut.

Četvrto. Daleko je najznačajnija relativno razvijena samostalnost ekonomske sfere i tržišnih navika, što je tu sferu činilo vrlo neposlušnom spram političke volje. Olako se zaboravlja da je ekonomija SFRJ bila najliberalnija, a možda i najuspešnija u zemljama socijalizma. Iako bez tržišnog oblika svojine, stvorila se jedna menadžerska ekonomija koja se nije mogla destruirati i opljačkati bez rata. Ta velika samostalnost ekonomske sfere naspram političke države je najznačajniji generator rata, jer su elite novih država u svome pokušaju da privatni interes nametnu političkoj državi uspele mešavinom nacionalizma i demagogije, ali to nisu mogle da naplate u ekonomskoj sferi bez rata. Da bi se ruska ili ukrajinska ekonomija podvela pod privatni interes elite, zasad nije bilo nužno voditi rat, te se on nije ni desio, a da bi se to uradilo sa srpskom, hrvatskom, bosanskom ili vojvođanskom ekonomijom, rat se morao voditi. Osnovni uzrok rata je oblik vladavine koji nije mogao drugačije biti ustoličen.

PORAZ KONZERVATIVNE IDEJE OD STRANE AUTORITARNE VLASTI S. MILOŠEVIĆA

Počelo je onda kada su pripadnici starog političkog aparata, bitni ljudi aparata represije, čak neki marginalni i patološko-kriminalni elementi, pa pokojni profesor ekonomije i nešto malo privrednika, koji su svi zajedno, sticajem okolnosti, skoro odjednom postali elita, dobili ono što nikada nisu mogli da imaju u socijalizmu, ma kakav da je on bio – privatnu vlast. Privatna lica su se popela na čelo političke zajednice, i to

uz veliku saglasnost stanovništva, uspostavile novi oblik vladavine gde je jedini princip privatni interes. Ti ljudi nisu uzurpirali političku državu, niti su nametnuli ostalima ono što oni nisu hteli. Ne radi se o samodršcima i uzurpatorima, nego o tome da je takav oblik vladavine tražio takve ljude, a da je sam oblik vladavine nastajao uz veliko odobravanje mnogih i da je rezultat dugog niza godina, dugih tradicija i slabosti. Taj oblik vladavine zavladao je u velikoj većini zemalja bivših SSSR-a i SFRJ, i nije uvezen sa strane niti je nametnut. Dve stotine miliona ljudi i dvadesetak država živi u takvom obliku vladavine, što govori da on nije nešto slučajno i usputno.

U građansko-liberalnim oblicima vladavine privatni interes je pokretač ekonomskog društva, dok je politička vrlina pokretač političke države, te je čovek u isto vreme i *bourgeois* (građanin) i *citoyen* (podanik), prvo kao član ekonomsko-građanskog društva, a drugo kao pripadnik određene političke države. U novonastalom obliku vladavine desilo se obrnuto, pa je privatni interes postao pokretač političke države, a podaništvo ekonomsko-građanskog društva. Ta zamena je ono suštinsko što određuje novi oblik vladavine, i odgovarala je većini ljudi i socijalnih slojeva. Srednji socijalni slojevi su bili najneotporniji na nadolazeću promenu zato što su skoro nastali, što ih je socijalizam i stvorio i mazio, što nisu bili samosvesni. Sve je moglo da se prihvati, samo ne to da izgube onoga ko će im naređivati. Ekonomska nerazvijenost, ili, bolje reći, negrađanski način ekonomskog razvitka, tužno nasleđe patrijarhalne svesti, prebrza i neozbiljna vertikalna društvena pokretljivost, dugo iskustvo socijalizma u kome se vrlo ugodno i bezbrižno živelo, a da se o ničem nije brinulo, neprekidno udvaranje radništvu skoro do korupcije toga sloja, pa i seljaštvu, dovelo je do toga da dovoljan broj ljudi radije prihvati podaništvo u ekonomskom društvu, nego jasan privatni interes. Više je nego jasno zašto je naprasno stvorena elita uspela da postavi svoj privatni interes kao pokretač političke države, jer drugačije nije ni moglo. Međunarodni momenat nije tu mnogo bitan, da su Rusija ili Srbija bile jedine države na sve-

tu, one bi posle propasti socijalizma takođe ušle u ovaj novi oblik vladavine, čak možda i pre. Ne može se tvrditi da taj oblik vladavine ne odgovara tim narodima i da im je nametnut.

Veliki je problem da se pojmovno odredi taj oblik vladavine. Mnogi to pokušavaju analogijom sa sličnim, te se govori o despotizmu, sultanizmu, diktaturi, čak fašizmu, latinoamerikanizmu itd. Sve te paralele ostaju na spoljašnjoj ravni. Osnovni princip tog oblika vladavine je privatni interes kao svrha političke države, a poslušnost kao svrha ekonomske sfere i svega privacije čoveka.

Na teritoriji bivše SFRJ ovaj oblik vladavine uspostavio se prvo u Srbiji (bez pokrajina), gde je koristio imanentni nacionalizam jednog dela inteligencije. Tako se počelo sa socijalističkom idejom polemisati, ne zbog svojinskog, administrativno-upravnog, ekonomskog ili naprosto civilizacijski drugačijeg stanovišta, nego sa nacionalnog, pa se krenulo u političku borbu zbog „nepravednog položaja srpskog naroda“. Takvim pokrićem je u neočekivano kratkom roku uspostavljena uzurpacija svih poluga vlasti i moći od strane vrlo uskog kruga ljudi, te se odmah na početku videlo da su nacionalizam i konzervativizam samo pokriće za nešto krupnije. Najstrašnije u svemu je brzina kojom je nacionalizam pobedio u svesti ljudi. Ceo jedan narod je za nekoliko godina poludeo, i ono što je dotad bila privilegija nekih viđenih intelektualaca, lamentiranje o nepravdi prema Srbima, sad je postala zajednička svakodnevnica. Tek sa proterivanjem Srba iz Hrvatske iskrenim nacionalistima je postalo jasno da su iskorišćeni i da se radi samo o interesu elite, ali im nije postalo jasno da je tu, sada „izdajničku“, elitu omogućio sam nacionalizam. Uostalom, ne radi se o tome da je „iskren“ nacionalizam izigran od strane pokvarene elite, nego da je sam završio kako je morao i kako će i u budućnosti završavati. Konzervativno-nacionalistička retorika je omogućila preuzimanje političke države, ali elita to nije mogla adekvatno naplatiti u ekonomskoj sferi bez dubljih zahvata, te je zbog toga vlastitu zajednicu i dobar deo Balkana uvela u haos. Ratna dejstva i piramidalna štednja sa neviđenom inflaci-

jom (muškarci na ratištu, a očevi i supruge nose novac u banke ne bi li se obogatili za tri meseca), iako najvidljiviji, nisu bili i najznačajniji pokretači toga haosa. Sve što je imalo neku svoju unutrašnju svrhu i red moralo je da se uništi, na ekonomskom planu rukovodeća privredna struktura, koja je bila relativno otporna na poteze nove elite, a na političkom i sama vladajuća partija, kao i opozicija.

SPS je devalvirana i marginalizovana jer je bila iskorišćena i postala je smetnja, zbog toga što je to ipak bila partija, i to partija sa neakvim socijalističkim nasleđem i relativno kvalifikovanim kadrovima. Tako je jedna od izborno najuspešnijih partija na teritoriji bivše SFRJ žrtvovana jer je postala prepreka za poslove elite, te je elita ili osnovala ili ojačala prividnu krajnju levicu i desnicu, a u osnovi dve sestrinske interesne grupe. Radi se o tome da je Srbija postala država privatnog interesa, a SPS je imao inerciju partijske države. Što se opozicije tiče, devalviranjem SPS-a devalvirana je i ona sama. Svaka vladavina stvara svoju opoziciju, direktno ili indirektno. Tako je knez Mihailo stvorio liberale, kralj Milan radikale, a Miloševićev režim je stvorio većinu opozicionih stranaka. Ali, za razliku od ranijih, ovaj režim je to skoro direktno uradio – oponentne stavove ne trpi ni u opoziciji. Kralj Milan je tvorac radikala više nego Pera Todorović i Nikola Pašić, jer ih je smatrao protivnicima, a Miloševićev režim svoju opoziciju nije smatrao protivničkom, možda izdajničkom, ali nikad protivničkom. Ne radi se o tome da su Miloševićevi opozicionari bili nekvalitetni, korumpirani ili neinteligentni, što ne znači i da nisu, nego da ovakav oblik vladavine načelno nema opoziciju. Razlika između vlasti i opozicije počiva na koliziji opšte volje u okviru političke države, a privatni interes je samo posredovan. Kod našeg oblika vladavine nismo imali posredovanje privatnog interesa u političkoj državi, nego se on neposredno ostvarivao, te se svaka politička opcija gubila i postajala potpuno izlišna, jer se sve svodilo na lični interes. Najneuspešniji srpski političari do ovog režima, kraljevi Milan i sin mu Aleksandar, stalnim sukobima i progonima uozbiljili su Radi-

kalnu stranku, tako da je ona, pored nemačke socijaldemokracije, tada bila najbolje organizovana partija u Evropi. To su uradili da bi došli do novca (Milan je bio jedno od najzaduženijih privatnih lica u Evropi), da bi ostali na vlasti, da bi rešili svoje probleme sa suprugama i, na kraju, da bi ostali uopšte živi. Iz potpuno istih razloga, osim privatne zaduženosti, Miloševićev režim nije stvorio nijednu opozicionu stranku, nego je čak jednu vladajuću marginalizovao. Priroda režima je ono što stvara ili ne stvara opoziciju, a ne odlike vladara i vođa opozicije. Uostalom, Pera Todorović je bio više zadivljen kraljem Milanom, nego vođi opozicije Miloševićem, a ipak nastade i Timočka buna i ustav iz 1888. sa svojim iznimno visokim slobodama, i sve ostalo.

Političko i ekonomsko zaokruživanje oblika vladavine u Srbiji izazvalo je iste procese i u većini ostalih država nastalih iz SFRJ (naravno, Slovenija je davno izašla iz svega toga), tako da se i kod drugih ustoličio isti takav oblik vladavine, samo što su za pokriće umesto većinskog konzervativizma i nacionalizma imali manjinski. U Hrvatskoj je ovaj oblik vladavine u organizacionom i reprezentativnom vidu čak bio uspješniji nego u Srbiji. Ratna dejstva su definitivno omogućila elitama tih zajednica da ispune svoje prohteve, odnosno da do kraja ili unište ili stave u svoj posed nacionalno bogatstvo ovih naroda, koje je stvarano u prošlih nekoliko desetina godina. Da rata nije bilo, i pored sveg nacionalizma i konzervativizma, autoritarni oblik vladavine i njegova elita ne bi se mogli učvrstiti, možda čak ni u samoj Srbiji, a kamoli u Hrvatskoj ili Vojvodini, jer bi se privatni interes elite razbio pre svega o zatečenu samostalnost privrednih struktura, a onda i o pokušaje opozicionog organizovanja. Rat je zato bio nužan, i koliko god da je bio opšteprihvaćen od strane relevantnih delova međunarodnog faktora, još više je bio prihvaćen od strane elita država učesnica u ratu, jer su one ratom najviše dobijale.

Duge ratne godine, siromaštvo i očaj verovatno su pogoršali potencije duha i slobode, ali se ipak može reći da prestanak rata znači i načelan kraj ovog oblika vladavine na ovim pro-

storima, naročito kad se radi o teritorijama koje su imale značajnije građansko predsocijalističko iskustvo, a to je pre svega Vojvodina. Zbog toga elita u Srbiji načelno nije mogla da prekinе rat, jer njegovim prekidom gubi sve, te je simulirala rat i ratno stanje i onda kada nije imala s kim da ratuje.

POGUBNE POSLEDICE AUTORITARNOG REŽIMA I KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE

Dva najznačajnija dokumenta modernog sveta su *Deklaracija o nezavisnosti*, koja sadrži načela američke revolucije, i *Deklaracija o pravima čoveka i građanina*, koja sadrži načela Francuske građanske revolucije. U prvoj je tridesettrogodišnji Džeferson u početnoj rečenici utvrdio: „Mi smatramo očiglednim istinama da su svi ljudi stvoreni jednaki...“, a u drugoj je tridesetdvogodišnji markiz Lafajet, „heroj dvaju svetova“, u članu prvom napisao: „Ljudi se rađaju i celoga života ostaju slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu nastajati jedino radi opšte koristi“. Ta dva mlada čoveka, mladi koliko i građanski svet koji je tek nastajao, čitajući Žan-Žaka Rusoa, postavili su osnov moderne epohe u jednakosti ljudi. Još u njihovim revolucijama ljudi su bili nejednaki, a danas su u toj meri nejednaki kao nikada u istoriji ljudskog roda. No, nisu Džeferson i Lafajet bili u zabludi, jer i pored sve spoljašnje nejednakosti u modernom svetu, ljudi su apstraktno i formalno shvaćeni jednaki, kao pravne osobe, ili ekonomski subjekti, ili političke ličnosti itd. Naprosto, radi se o tome da ljudi na nejednak način ostvaruju svoju apstraktnu i formalnu jednakost. Tako se jednakost i nejednakost ljudi ne može odvojiti, jer su ljudi samo po mogućnosti jednaki, a kada ljudi poželeva da tu mogućnost pretvore u stvarnost onda to rade na nejednak način, te im i život postane nejednak. Ljudi su različiti po polu, boji kože, uzrastu, fizičkim osobinama, i to se ne može ispraviti, pa to i ne sme biti uzrok neke druge nejednakosti među njima. Društvena nejednakost mora se zasnovati na društvenoj jednakosti, a

ne na čulnoj ili istorijskoj jednakosti. Zbog toga se i najznačajnija nejednakost, ekonomska nejednakost, zasniva na pravnoj jednakosti, a ne na teritorijalnoj ili etničkoj.

Nejednakost u autoritarnom obliku vladavine ne zasniva se na navedenim osnovama, jer princip nejednakosti ljudi kod nas nije bila njihova sloboda i pravna jednakost, nego pripadnost eliti i tvorevinama koje elita stvara. Osnovna nejednakost u našoj zajednici bila je, a još uvek je i ostala, između elite i ostatka građana, a sve ostale nejednakosti izvedene su iz nje. Elita je toliko malobrojna da se njeni pripadnici u velikoj meri lično poznaju. Pripadnici elite nisu okupljeni oko neke političke, religijske, zavereničke, ili bilo kakve ideje, već čine interesnu grupu gde je jedini pokretač društvena moć potrebna za pribavljanje privatnog imetka. To što poneki pripadnik elite umisli da je tu zbog slave ili istorijske misije samo je subjektivno mišljenje i dokaz njegove nerealnosti. Za pripadnost eliti nije bitna ni etnička ni teritorijalna pripadnost, kao ni politička opredeljenost. Tako su i čelnici opozicionih partija bili pripadnici elite. Ona funkcioniše po principu privilegija koje se daju, kao nekad u merkantilističko doba, određenim pripadnicima. Tako neko dobije na eksploataciju određeni region, neko privrednu granu, a neko određeni grad. Kao sredstvo ostvarenja dobijene privilegije koriste se delovi državnog aparata. Tako je uspostavljena ekonomija privilegija, a ne ekonomija tržišta ili ekonomija države, što je nešto skoro feudalno. Odnos između članova elite je zbog principa privilegija u osnovi seniorsko-vazalski, gde svako ima svoga zaštitnika, kome mora biti bespogovorno lojalan jer će inače biti odstranjen, ali ima i svoje štićenike koji moraju na isti način da se odnose prema njemu. Pošto se taj sistem nije do kraja učvrstio, česti su pokušaji iskakanja i preticanja, kao i oštre sankcije zbog toga. Položaj u piramidi elite ne odgovara položaju u državnom aparatu ili partijama, čak je neki put i suprotan. Organizacija i način funkcionisanja elite su korporativni i lažno državni, a ne državni ili ekonomski. Na vrhu elite se nalazio nosilac (u pojedinim državama nastalim iz bivše SFRJ

taj se nosilac različito tituliše: „Gazda“, „Baba“, „Otac neovisnosti i suverenosti“ itd.) koji je prema pripadnicima elite bio isključivo u seniorskom položaju, a zavisao je samo od međunarodnih činilaca, dok u zemlji ima pravo samovolje. Članovi elite su različitih profesionalnih, ljudskih i intelektualnih profila. Skoro je nezamislivo prisustvo naučnih ili umetničkih potencijala, a to što je u vrh ruske elite ušao jedan filozof nema mnogo veze sa njegovom filozofskom naobrazbom. Naučnici, umetnici i ostali ljudi od duha imaju status koji su imali u predgrađansko doba, što znači da mole za novac i da zabavljaju.

Iz pojma privilegije proizilazi da je osnovni motiv elite maksimiranje profita, a ne dugoročnost. Kad se tome doda i stalna pretnja za gubitkom privilegija, onda je grabežljivost razumljiva. Nosilac privilegije zaista nema vremena da čeka ili ulaže, te tako posle ostvarenja svoje privilegije ostavlja „sprženu zemlju“, što je nekada i bukvalno, kao, na primer, kod privilegija u drvnoj industriji ili poljoprivredi. Pogubne posledice ostvarenja privilegija po druge delove društva su neizbežne, jer se radi o tome da nosilac privilegije, sve i da hoće, ne može a da ne uništi sve oko sebe. Nije on sam odlučujući nego sistem u kome je on u velikoj stisci. Oblik vladavine je ono što proizvodi ovu ljutu nevolju, a ne njegovi nosioci, a to što su nosioci elite neduhovniji, grabežljiviji itd., od hrvatske ili ruske elite, jeste nešto folklorno, ali se radi o istom obliku vladavine.

Narod je onaj koji nije član elite, dakle svi ostali. Znači da se tu nalaze različiti socijalni slojevi, koji bi u nekom drugačijem obliku vladavine bili ne samo odvojeni, nego verovatno i suprotstavljeni. Čak su i članovi nekadašnje elite srozani na pripadnike običnog naroda, a da se ne govori o bivšim srednjim slojevima, radništvu ili inteligenciji. Najveći paradoks je u tome što se ogromna većina stanovništva nalazi u getu, dok se beznačajno mali deo organizovao kao slobodan, odnosno samovoljan. No, i pored toga delovi tog getoiziranog naroda su u nejednakom položaju, jer su zaista nejednaki. Osnova nji-

hove nejednakosti je uspostavljena delovanjem elite, te se suprotstavljanjem nejednakostima vrši i borba protiv elite.

Prva vidljiva nejednakost proizašla iz delovanja elite jeste razlika između onih ljudi koji se nalaze u blizini elite i onih koji su udaljeni od nje. Ta nejednakost se teritorijalno uspostavila kao razlika grada Beograda i ostatka Srbije. Beograd je dobio dvor, balove, dvorske spletke i politiku tek za vladavine kneza Mihaila, a urbanizovao se pola veka kasnije. Srbija je bila izrazito poljoprivredna zemlja i jedini dohodak je nastajao na selu, gde, naravno, nije mogao ostati, jer to poljoprivredna proizvodnja ne traži pošto je, u osnovi, prosta reprodukcija, nego se makazama cena, zelenaštvom, monopolima i sl. oduzimao seljaku. Problem nije u tome što je višak vrednosti oduziman seljaku, nego u tome što nije centralizovan. Država Srbija je neprekidno imala problema sa budžetskim deficitom i stranom zaduženošću, sem za vreme kneza Miloša, a višak vrednosti je sa sela odlazio na drugu stranu. Nije se ni selio u neku drugu privrednu granu, nego je postajao lično bogatstvo. Tako se uzdizao jedan uzak sloj stanovništva i polako postajao građanskim, ali na negrađanskoj osnovi, jer su privilegije, državna služba i državne koncesije bile uzrok njegove imućnosti. To je osnovni nedostatak srbijanske građanske klase, koji ju je u velikoj meri ograničavao. Rastom te klase rastao je i Beograd gde se lično bogatstvo pokazivalo, te je nastajao grad velikih građevina i još većih sujeta. Kada su kralj Milan i Bon-tu, direktor Generalne unije, povodom najavljene izgradnje železnice, podmitili u Srbiji svakog ko je imao značaja, a, naravno, kralj je najviše zadržao za sebe, u Beograd su se slile neviđene pare, ali i rezon da se i od prodaje politike može izuzetno dobro živeti. Sve je to u XX veku i uvećano, te se i danas neproizvodnost nosećeg socijalnog sloja, privilegije i korupcija kao izvor novca, kićenje i reprezentativno trošenje potvrđuju kao osnov Beograda. Autoritarni oblik vladavine je počivao na privatnom interesu u političkim poslovima i privilegijama, što Beograd odavno poznaje, te se može reći da se na jedan stari mentalitet nadovezala samo nova beskrupuloznost.

Elita je oko sebe okupila sav aparat zaštite, gde policija nije najznačajnija, nego one ustanove gde se vrši raspodela privilegija. Dirigovana ekonomija ima za isključivi cilj ostvarenje privilegija, a nerealni kurs, ograničenja cena, razni kontingenti za izvoz i uvoz, carina, finansijska, tržišna i ostale inspekcije, Agencija za procenu kapitala, Fond za razvoj, Agencija za obnovu zemlje, „Srbija šume“, i ko zna šta još, bili su samo način i mesto ostvarenja tog prvog i jedinog cilja. Jedini mogući način da se ostvari nešto što nije privilegija elite bila je korupcija (uostalom, još je Adam Smit napisao da su korupcija i krijumčarenje snaga razuma u nerazumnim državama) i da nije korupcije ni ono malo slobode i preduzetnosti se ne bi moglo ostvariti od paukove mreže privilegija. Beograd je verovatno najkorumpiraniji grad na svetu, ne zato što tu žive najpokvareniji ljudi, nego zato što im je korupcija jedina nada i spas. Ostatak zajednice doživljava Beograd kao nešto strano. Teško je shvatiti da sve mora da bude u Beogradu, da za sve mora tamo da se ide, moli ili podmićuje, da se tamo svi poznaju i varaju, da se tamo daleko manje radi i bolje živi, da su tamo bahatost i nepristojnost poželjni i mnogo toga još.

Problem Beograda kao crne rupe Srbije je dvojak: prvo, oblik vladavine i primerena mu elita, i, drugo, stara konzervativna ideja centralizacije. Naprosto, i kada bi se promenio oblik vladavine (a to se polako ali vrlo izvesno dešava) i umesto privatnog interesa elite nametnuo opšti interes države, Beograd bi i dalje ostao karcinom Srbije zbog principa neumne centralizacije društva. Pravi interes Srbije jeste da umesto umišljene prestonice dobije jedan grad koji će moći sam sebe da izdržava i u kome se neće nametati drugima volja. To nije regionalni problem, nego civilizacijski, jer se zasniva na predmodernoj ideji uprave, administracije i ekonomije. Nada za Srbiju nije beogradizacija Srbije nego debeogradizacija Beograda.

Nade za to nisu velike, jer su i interesi i pamet takvi kakvi već jesu, a i inače je teško ispraviti nešto što se sto pedeset godina neguje i čime se ponosi. Zbog toga se može pretpostavi-

ti da će rasti težnje za osamostaljivanjem, čak i političko-teritorijalne, ne samo Vojvodine, nego i drugih delova Srbije, dok sporost u tranzicionim promenama garantuje da će te težnje prerasti i u stvarnost.

POGUBNE POSLEDICE SPREGE AUTORITARNOG REŽIMA I KONZERVATIVNE POLITIČKE IDEJE PO VOJVODINU

Autoritarni oblik vladavine je u toj meri bio poguban po privredu zbog sistema privilegija privatnih lica u političkoj državi da je, u osnovi, jedini novostvoreni dohodak iz poljoprivrede, a ona funkcioniše iz čiste inercije prirode i ljudi. Tako je naša privreda u proizvodnji fiziokratska, jer je poljoprivredna proizvodnja tvorac većine dohotka, a u razmeni merkantilistička, jer počiva na privilegijama. Pošto je Vojvodina najsnažniji poljoprivredni region, fiziokratsko-merkantilistička struktura privrede ostavlja po nju razornije posledice nego po druge. No, ekonomska eksploatacija Vojvodine od strane nosilaca autoritarnog oblika vladavine samo je kulminacija i jedno zastranjivanje u inače dugom istorijskom procesu odlivanja dohotka sa ovoga tla. Tako je Vojvodina, od svih delova bivše SFRJ, istrpela najveće nazadovanje, jer je u vreme osnivanja Kraljevine SHS bila razvijenija od Slovenije, a u vreme uspostavljanja socijalističke Jugoslavije otprilike kao Slovenija, dok je pre deset godina bila razvijena kao Hrvatska, a sada ima manji nacionalni dohodak po glavi stanovnika od Albanije. Danas je nacionalni dohodak po glavi stanovnika Slovenije oko deset, a Hrvatske oko pet puta veći od stanovnika Vojvodine. Zaista je teško naći i u evropskim razmerama sličan primer stagnacije, pa i nazadovanja u razvoju. Svakako da je dominantni poljoprivredni karakter privrede uticao na određeno razvojno zaostajanje, ali ipak nije bio odlučujući, jer su mnoge evropske poljoprivredne regije, čak i na slabijoj poljoprivrednoj proizvodnji, razvijale svoju privredu. U Vojvodini je to bilo onemogućeno

no direktnim ili indirektnim odlivom dohotka u druge regione, većinom putem prelivanja kapitala iz grane u granu (razvoj određene privredne grane je i razvoj ili nazadak određenih regiona), a neki put i direktnim usmeravanjem.

U poslednjoj deceniji, od kada se uspostavio autoritarni oblik vladavine, prelivanje viška vrednosti se više ne vrši na ekonomski način. Ekonomska eksploatacija ide dvojnim putem: državnim zahvatanjem i sistemom privilegija. Stanovnici Vojvodine nesrazmerno svome broju pune budžet, tako da je Vojvodina poreski izrazito najopterećeniji deo zajednice, a iz budžeta još nesrazmernije dobija nazad. Neumnom centralizacijom svih budžetskih izvora sprečeno je i najnužnije zadržavanje prihoda na pokrajinskom ili lokalnom nivou. No, ta direktna državna prisila je vidljivija, ali ne i uspešnija od indirektno prisile putem sistema privilegija. Merkantilistička razmena sistema privilegija ojačana je neprekidnom kontrolom cena, kadrova, investicija, finansijskog zaduživanja putem bankarstva, repromaterijala i, osim prirodnih uslova, bukvalno svih značajnijih privrednih kapaciteta. Takva kontrola omogućava monopolistima da preuzimaju znatno veći postotak dohotka nego što se uzima budžetskim, nesrazmernim putem. To što fabrika nameštaja sa juga Srbije ili privatno preduzeće ovog ili onog prestoničkog političara monopolski raspolaze nekim poljoprivrednim proizvodima samo je vidljivi deo daleko snažnijeg i bolje organizovanog lanca privilegija. Ova teritorija je sistematski i planski eksploatisana, a od samog početka nosioci vladavine su postavili jasna pravila sa Vojvodinom: nikakve nagodbe i popuštanja, pare su u pitanju.

Takav položaj Vojvodine nije uzrokovan samo oblikom vladavine, jer ona nije eksploatisana i destruirana na isti način kao neki drugi regioni Srbije, iz kojih se takođe seli dohodak, nego se radi o nečem daleko dubljem i ozbiljnijem. Vojvodina svoju ustavnu autonomiju iz 1974. godine nije izgubila od strane autoritarnog oblika vladavine, nego od strane konzervativne političke ideje u srpskom narodu. Naknadno je oblik vladavine, pobeđujući i samu konzervativnu ideju, preuzeo i njeno

nasleđe, te mu je konzervativizam vrlo rado ustupio Vojvodinu. Konzervativna politička ideja je pošla od stava da je autonomija Vojvodine uperena protiv interesa Srbije, što je u određenoj meri i tačno, i da je napravljena veštački, bez ikakvog istorijskog i racionalnog pokrića, što je, naravno, netačno. Od osnivanja Kraljevine SHS postoji stav, i to ne samo konzervativne političke ideje, da je Vojvodina teritorija bez političke subjektivnosti, gde većinom žive Srbi čiji je najveći politički domet lokalna samouprava. Sve to zasnovano je na konzervativnoj predstavi nacije, gde se nacija shvata kao nešto jednostavno i bez razlika, te se i Srbi iz Vojvodine prihvataju naprosto kao Srbi i odbacuje se svako ukazivanje na posebnost. Srbi iz Vojvodine zaista jesu i Srbi, ali nisu samo Srbi, nego su i moralne osobe, isto tako imaju vrlo jasan ekonomski interes, te svoju pripadnost zajednici žele i politički da artikulišu, kao i ostali ljudi, južno ili severno od njih. Jasna društvena i civilizacijska posebnost je tolika da se potreba za političkom subjektivnošću ne mora dokazivati nizom značajnih autohtonih političkih pokreta na ovoj teritoriji, koji nisu bili vezani za Beograd, a često su mu bili i oštro suprotstavljeni, i u devetnaestom i u dvadesetom veku, a koje su vodili ljudi koji su se be smatrali najizvrsnijim Srbima.

Uostalom, nacionalna pripadnost ne poznaje komparativ, svi Srbi su po nacionalnoj pripadnosti Srbi i niko nije veći ili ispravniji Srbin, nego je neko bogatiji, pametniji, snažniji, hrabriji ili zatucaniji. Istorijski razlozi za autonomiju Vojvodine imaju određenu, ali ne i odlučujuću snagu, dok prošlih dvanaest godina nadmašuju svu raniju argumentaciju. Može se reći čak i da su nedavno doseljeni (i to iz Šumadije), stanovnici Vojvodine ipak moraju dobiti političku subjektivnost i autonomiju zbog sadašnjosti u kojoj žive, a sve zbog moguće budućnosti. Neviđena ekonomska eksploatacija, odbacivanje svih samoupravnih momenata, bahatost prema zatečenim institucijama, srbijanizacija društvenog života, mnogo novih grobova, kolone izbeglica, uništene biografije nekoliko generacija i, zaista najgore od svega, 900 dolara po glavi nacionalnog do-

hotka (nacionalni dohodak je daleko više duhovna nego ekonomska kategorija), a sve se to nije desilo slučajno ili voljom jednog čoveka, kao što mnogi danas žele da predstave. U osnovi, to je bio autoritarni oblik vladavine, a u osnovi tog oblika vladavine bila je konzervativna politička ideja. Ta ideja nikad neće shvatiti Vojvodinu i Srbe iz Vojvodine, pre će shvatiti nacionalne manjine. Budućnost konzervativizma u Srbiji obezbeđena je time što su se konzervativci u određenoj meri suprotstavili autoritarnom režimu, što ne znači da su se i emancipovali. Posle odlaska autoritarnog režima iz Srbije konzervativna ideja je odmah počela da traži nadoknadu za taj raskol, i moraće da dobije nešto, verovatno malo, ali će dobiti. Svaka politička opcija koja bude eventualno vladala u Srbiji moraće sa konzervativizmom ili da pravi kompromis ili da ga proganja represijom, što će konzervativizam samo jačati. Najveće zlo ovog naroda – konzervativizam, izvesno ima budućnost, što nikako ne znači da i ovaj narod ima budućnost.

Sadržaj autonomije mora biti jasan: uspostavljanje onakvog kakav je uspostavljen u zemljama centralne Evrope, što se ne može uraditi bilo kakvim kompromisom sa konzervativnom političkom idejom. Ekonomska, kulturna, zakonodavna, administrativno-upravna itd. autonomija jesu samo sredstva ostvarenja takvog zahteva, a ne ciljevi sami po sebi. U Beogradu je, zbog izvesne snage konzervativne ideje, teško očekivati autentično kretanje u liberalnom pravcu, te su time izvesniji pokušaji da se taj smer nametne, kao i u BiH, što može da dovede samo do taktičkog uzmaca konzervativne ideje, ili čak do njenog jačanja.

U dugom životu sa srpskom konzervativnom idejom, i kod vojvođanskih Srba probuđen je konzervativizam, kod nekih većinski, koji se ne razlikuje mnogo od matice, jedino je manje bučan, ali i manjinski. Tako odjednom na krilima tog manjinskog konzervativizma postadoše bitni tamburice, salaši, lalinski izgovor, kult ravnice (kao da je ravnica brdu superiorna zbog nekog drugog razloga a ne ekonomskog) i drugo što je folklorno i već propalo. Taj vojvođanski konzervativizam mo-

že biti prepreka uspostavljanju drugačijeg oblika vladavine, iako se najviše prsi i protivi većinskom konzervativizmu. Taj paradoks je već viđen skoro na svim prostorima bivše SFRJ, osim u Sloveniji, u kojima su čak i najveći protivnici srpske konzervativne ideje upali u isti takav konzervativizam i oblik vladavine. Osamostaljivanje tih zajednica za njihove čelnike nije predstavljalo proces uspostavljanja drugačijih oblika vladavine, nego preslikavanje osnovnog obrasca, kome su se inače retorički suprotstavljali. U osnovi, menja se samo legitimacija, te se umesto većinske konzervativne ideje postavlja manjinska, a sve ostalo je isto, čak mogu ostati ista i kadrovska rešenja (kao u Crnoj Gori), jer zaista to što je neko do juče bio pripadnik većinskog konzervativnog pokreta nije nikakva ozbiljna diskvalifikacija sadašnjeg pripadnika separatnog konzervativizma. Između njih društvene razlike nema, osim retorike.

Dosad su se pokazala dva načina pokušaja izlaska iz ovog oblika vladavine u zemljama bivše SFRJ (osim Slovenije): bosansko-hercegovački i srpsko-hrvatski. Bosansko-hercegovački je direktno nametanje drugog oblika vladavine sa jasnim vojnim pritiskom i elementima koji podsećaju na okupaciju, što je možda u interesu stanovništva, a možda i nije. Rezultati takvog načina su, očekivano, vrlo skromni, a neki put čak i protivni nameri. U budućnosti putevi takvog rešenja su vrlo neizvesni, a osnovni problem je u tome što se nameće ono što se po svome pojmu ne može nametnuti jer nije spoljašnje: građanska sloboda. Napoleon je sa razlogom u Španiji doživeo poraz želeći da zaostalim Špancima nametne najveću moguću meru slobode onoga doba, a u tome je bio daleko ozbiljniji i dosledniji nego današnji gospodari sveta. Uostalom, predanje govori da je još Solon kazao kako je dao najslobodnije zakone koje Atinjani mogu da istrpe. Vidljivo je da u bosansko-hercegovačkom načinu uspostavljanja drugačijeg oblika vladavine nema Solona, ali ni Atinjana. Hrvatsko-srpski način podrazumeva posredovano nametanje i unutrašnji razvoj drugačijeg oblika vladavine. To što je taj način pobedio na izborima samo je površina, jer je u osnovi svest stanovništva koja to može da podnese. Zbog toga Voj-

vodina ima najveće mogućnosti da priđe nadolazećem obliku vladavine na takav način, a da li će u tome uspeti zavisi od načina zadobijanja autonomije. Ako autonomiju dobije na pretpostavkama separatne (manjinske) konzervativne ideje, onda od svega toga neće biti ništa. Razvijaće se razne preteranosti o zasebnosti Vojvođana, možda će to ići i do besmisla, zahtevom za svojim jezikom i crkvom, što je inače opšte mesto manjinskog konzervativizma. Vojvodina svoju autonomiju mora zasnovati na pravu koje ne dolazi iz prošlosti, nego iz budućnosti: pravu ljudi da žive u umnom obliku vladavine.

Vojvodina se danas nalazi u stanju potpune nesubjektivnosti, ne samo političke, već i ekonomske, kulturne, pravne, sportske, itd., sve do demografske (demografska kretanja u Vojvodini su rezultat ratno-političkih dejstava, a ne slobodne volje ljudi). Čak joj se i ime potiskuje i zamenjuje terminom severna Srbija, što znači da je svedena na geografski pojam i to pod drugim imenom. Osnov nesubjektivnosti Vojvodine je zahtev za neograničenom spoljašnjom i unutrašnjom suverennošću države Srbije. Takva ideja je prva moderna politička ideja u srpskom narodu i zasnovana je još u prvoj polovini devetnaestog veka kao konzervativna politička ideja, a njen najznačajniji i najumniji predstavnik bio je, svakako, Ilija Garašanin. On je unutrašnju suverenost shvatao kao neograničeno pravo države da vlada podanicima, te je tako i pisao: „Kažite svakome neka samo misli kako će svoju ekonomiju upravljati a neka se nipošto ne brine o onom što je praviteljstvu u dužnost postavljeno. Kad se praviteljstvo u njine privatne poslove ne sme mešati, ondaj valjda i to isto tako postoji, da se i oni u dela praviteljstva nipošto ne mešaju“.

Policijskim zakonikom utvrdio je potpunu nesubjektivnost građana prema administraciji, te policijskim činovnicima ostavio diskreciono pravo telesne kazne. Podanik države Srbije je batinan bez obrazloženja, ali po zakonu. Administraciji je dato da vlada, a narodu da sluša. Spoljašnju suverenost Srbije Garašanin je odredio krajem 1844, kada vrši određene izmene Zahovog „Plana“, koje nisu samo spoljašnje, nego i vrlo bitne,

i taj dokument je nama ostao poznat pod imenom *Načertanije*. Tekst je, u skladu sa aristokratskom idejom na kojoj počiva, imao izrazito tajni karakter. Tek 1883. godine Austrija je došla u posed jednog prepisa, a u srpskoj javnosti je prvi put objavljen 1906. u *Delu*, časopisu bliskom Radikalnoj stranci, čiji će prvak Nikola Pašić već idućeg meseca postati predsednik srpske vlade i polako pokrenuti proces podvođenja južnoslovenskih naroda iz Turske i Austro-Ugarske u jednu državu. Objavljivanjem u *Delu* taj dokument postaje tekući program delovanja srpske politike, sa Pašićem ili bez njega. Polazište *Načertanija* je sledeće: „Iz ovog poznavanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji je okružavaju“. Što se metoda teritorijalnog proširenja tiče, Zah i Garašanin kažu sledeće: „Za ovu cjel treba pre svega oštroumne, od predponjatija ne zauzete i praviteljstvu verne ljude kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog povratka tačno pismeno izvestije o stvari dati. Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji (pod Severnom Albanijom se tada podrazumevala daleko veća teritorija nego danas – L. V.). U isto vreme nužno je da se tačno poznaje i stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, a razume se da u ovo spadaju narodi Srema, Banata i Bačke“. Sve se, u osnovi, svodi na rad državnih organa Srbije, koji su subjekti, a slovenski okolni živalj je shvatan kao jedna masa bez subjektiviteta od koje se može napraviti ono što se želi. Čak se ni u rimokatoličkom religijskom opredeljenju dela stanovnika Bosne i Hercegovine ne vidi značajnija prepreka za njihovo korporiranje u srpsko nacionalno biće. Razlog takvom optimizmu je Garašaninov i Zahov redukcionizam u shvatanju bića naroda, jer obojica pod jedinim bitnim osnovom nacije podrazumevaju isključivo državnu vezu.

Garašaninovo *Načertanije* je pokušaj da se jedna predgrađanska, odnosno čak pretfeudalna, mitologijska etnička veza, što je onda bio srpski narod, zameni modernom političkom. To što hrišćanstvo nije proželo biće Srba, što su razvili tako

malo oblika svesti modernog sveta, što nisu imali ni nagoveštaj neke značajnije institucije ili instituta nove epohe, upućuje Garašanina na to da državu Srbiju proširi na njih, da ih osvoji i privede pred rudimentarne moderne oblike običajnosti koji su se u Srbiji razvijali. A da li je to velikosrpska ili jugoslovenska ideja, ili nešto treće, to sa Garašanimom, a u velikoj meri ni sa tim stanovništvom, nema mnogo veze, nego sa političkim opredeljenjima kasnijih istoričara. Uostalom, nije problem u Garašaninovom programu, nego u nastojanjima da se osnovni princip toga programa realizuje i onda kada su u potomcima tih ljudi razvijeni mnogi značajni instituti i institucije modernog sveta, kada se zasnivala određena moralna svest, ekonomija i politička vrlina.

Taj program je bio neostvariv i onda kada je donesen, i to zbog njega samog, a ne nekih nepovoljnih okolnosti po realizaciju. Srpski narod je za stoleće i po postao moderan narod koji je civilizacijski, ekonomski, duhovno i politički sasvim drugačije konstituisan nego u Garašaninovo vreme. Pokušaj realizacije osnovnog Garašaninovog stava o potpunoj unutrašnjoj i spoljnoj suverenosti države krajem osme decenije XX veka je, usled nemogućnosti ostvarenja, završio u nečem nenađanom čak i za same nosioce konzervativne političke ideje – u autoritarnom obliku vladavine. Tako se osnovni zahtev o potpunoj unutrašnjoj i spoljnoj suverenosti pretvorio u stvarnost potpune unutrašnje i spoljne nesuverenosti. Srbija je prema spolja bila nesuverena zajednica, jer se nalazila u stanju latentne spoljašnje okupacije, a na unutrašnjem planu je država uzurpirana od strane privatnog interesa i privilegija, te više i ne postoji. Teško je i zamisliti da se posledice mogu od name-ra u toj meri razlikovati.

Sve ono što je ranije imalo subjektivitet ili bilo kakvu samostalnost destruirano je. Ta destrukcija je podjednako pogodila i socijalne slojeve i etničke entitete. Isto tako kao što su ukidane, te subjektivnosti se moraju i uspostavljati. Ne mogu se utemeljivati socijalne samostalnosti i subjektivnosti, a da se ne zasnivaju i etničko-teritorijalne. Ako želimo obnovu socijalne

strukture u pravcu modernih društava, što znači rehabilitaciju i imućnih slojeva, a najviše srednjih, a što sve ne može da prođe i bez siromašnih, ne možemo a da tu razliku ne uspostavimo i kao političko-teritorijalnu. Autonomija Vojvodine je nužna, jer Srbija mora i politički i teritorijalno biti nejednaka, ako hoće socijalnu nejednakost. Naprosto, jedno bez drugoga ne ide. Ako želimo da rehabilitujemo sferu subjektivnih prava čoveka, onda moramo da rehabilitujemo i Vojvodinu, jer je najviše subjektivno pravo čoveka pravo na pravo, odnosno pravo da odlučuje o svom pravnom statusu. Ako težimo da ponovo uspostavimo moralnu svest ljudi moramo da znamo da se političko uverenje zasniva na osnovnom principu morala: da čovek ima pravo da o svemu odlučuje po svom subjektivnom uverenju, što znači da ne možemo sprečavati pravo stanovnika Vojvodine na autonomiju i zbog moralnih razloga. Ako želimo da uspostavimo razvijenije ekonomsko društvo, ne možemo to da uradimo a da ne priznamo pravo ljudima da raspolažu viškom vrednosti koji stvaraju. Stanovnici Vojvodine to ne mogu da čine ako Vojvodina nema autonomiju. I, na kraju, ako želimo iole razumnu i pravednu političku zajednicu, ne možemo a da ne priznamo političko pravo zasebnim regijama na samostalnost. Vojvodina mora da dobije samostalnost, ne zbog uskogrudosti, iako je i to dovoljan razlog za samostalnost, nego zbog osnovnih principa modernog društvenog uređenja. Prepreke tom procesu, naravno, dolaze pre svega iz Beograda, gde baš konzervativna politička ideja ima izrazito najviše pristalica, ali i iz same Vojvodine. Vojvodina ima tri etnička entiteta, i to ne baš do kraja izdiferencirana, pre svega zbog mnogo mešovitih brakova i kratkog istorijskog pamćenja, a to su: domicilni Srbi (znači oni koji su ranije doseljeni), doseljenički Srbi (oni koji su kasnije doseljeni) i drugi narodi (doseljavani u raznim vremenima i prigodama). Osnovna prepreka za uspostavljanje valjanog oblika vladavine kod domicilnog stanovništva je manjinska konzervativna politička ideja koja se oslanja na imanentni vojvođanski konzervativizam. Taj konzervativizam se ogleda u kultu zemlje, koji, naravno, proizvodi belu

kugu, pošto se zemlja ne sme deliti, i opredeljuje roditelje da ne upućuju decu na ozbiljnije školovanje, jer ko će zemlju naslediti i obrađivati. Srbi starosedeoci imaju znatno manju socijalnu vertikalnu pokretljivost od drugih zbog njihovog imanentnog konzervativizma i skučenosti obrazovanja, a ne zbog nametljivosti doseljeničkog sloja. Nenavikli da menjaju način života, koji je bio primeren nekim drugim vremenima, za te ljude je veliki problem bilo kakva promena, pa makar i nabolje. Zatvoreno u sebe i u svoje porodične mitove i netrpeljivosti, to stanovništvo će nerado gledati na procese ekonomske, duhovne i civilizacijske promene koji će se desiti u budućnosti. Iako najviše obradovani mogućnošću autonomije Vojvodine, Srbi starosedeoci će najteže prihvatiti društvene promene koje ta autonomija nosi. Taj etnički elemenat će biti uspešan u budućnosti samo ako napusti nazore svog, pre svega ruralnog, pa onda i sitnograđanskog devetnaestovekovnog konzervativizma i nostalgije. Doseljenički Srbi su, svakako, socijalno uspešniji od domicilnih, ali su i veća prepreka uspostavljanju autonomije Vojvodine, što ne znači da neće baš oni biti noseći elemenat u periodu kad ona zaživi. Iako su u Vojvodini doživeli takvu ekonomsku, kulturnu i političku promociju, kakvu nisu mogli očekivati u starom zavičaju iz koga su došli, ti Srbi su najlakše prihvatili većinsku konzervativnu ideju, što dokazuje njihovo vrlo disciplinovano glasanje za desničarske opcije. U samoj Srbiji nemamo tako jaku konzervativno-nacionalističku mitomaniju i tako bastardne likove svesti i novonastale lažno patrijarhalne običaje kao kod vojvođanskih doseljenika. To se može objasniti statusom „još neodomaćene etničke zajednice“, i to je većinom tako i kod delova nekih drugih naroda u procesu iseljenja i odomaćenja. Dok je većina tog stanovništva samo navijala za konzervativnu ideju, a iz dana u dan siromašila i propadala, dotle je poneki pripadnik uspeo da dođe do statusa prestoničkog opunomoćenika za ekonomske, političke, policijske, sportske ili neke druge delatnosti, te da se priključi, ili samo tako misli, eliti. Doseljenički Srbi će biti svakako najveća prepreka uspostavljanju autonomije Vojvodine, ali neće biti nikakva pre-

preka za uspostavljanje drugačijeg oblika vladavine koji će ta autonomija doneti, nego će biti njegov noseći elemenat, zbog svoje sposobnosti vertikalne pokretljivosti i demografske snage. I tek će se tada doseljenički Srbi odomaćiti i za vrlo kratko vreme postati veći Vojvođani od domicilnih. A to što su pre desetak godina počeli da opšte međusobno na zavičajnom dijalektu i zavičajnom pameću biće brzo zaboravljeno.

Pripadnici drugih naroda u Vojvodini su, svakako, u ovim vremenima u najnezavidnijem položaju. U osnovi, izgubili su više od bilo koga, jer su izgubili i etničku autonomiju. To što su se politički organizovali ne znači ništa, jer političko organizovanje bilo koga u našem obliku vladavine nije bitno. Čak su njihove etničke partije češće išle na ruku režimu nego što su mu štetile. I to ne zato što su pripadnici tih etničkih zajednica redovnije plaćali komunalne troškove i telefonske račune, redovnije trpeli i ćutali, te su se redovnije i odazivali na pozive za učešće u ratu. Naravno da je sve to izazivalo manjinski konzervativizam i getoizaciju. Videvši kako je ovde rdavo i kako u njihovim matičnim državama ide značajno nabolje, jedan deo se i odselio. Dok su se mladi Srbi selili u Kanadu ili na Novi Zeland, omladina drugih naroda iz Vojvodine išla je i u matične države i u prekomorskom pravcu. Nesrpsko stanovništvo Vojvodine se nalazi u takvom duhovnom, ekonomskom i demografskom stanju da je veliko pitanje da li će mu autonomija Vojvodine i drugačiji oblik vladavine koji će s njom doći doneti boljitak. Da nije već kasno za to? Oni imaju budućnost jedino ako im budu garantovana prava koja su imali ustavom iz 1974. godine. Pošto znamo da nacionalne manjine nisu ravnopravne sa većinskim narodom ako nisu privilegovane, onda im, zbog stepena destrukcije u kom se danas nalaze vojvođanske nesrpske etničke zajednice, sutrašnji oblik vladavine mora obezbediti i srazmerno visok *jus privilegium*.

Izvesno je da će i domaći i doseljenički Srbi, svako na svoj način, biti i prepreka za ostvarivanje autonomije Vojvodine i drugačijeg oblika vladavine, te će spoljni faktor u tom procesu biti nezaobilazan. I jedni i drugi Srbi iz Vojvodine, usled

dugog delovanja konzervativne političke ideje i autoritarnog oblika vladavine, nalaze se u stanju velike duhovne, političke, ekonomske i demografske obamrlosti i konzervativnosti. Možemo reći da je vrlo moguće da od autonomije Vojvodine i drugačijeg oblika vladavine ne bi bilo ništa kada bi se o tome pitali samo Srbi iz Vojvodine, ili kad bi se to moralo samo njihovim snagama učiniti. To je možda i povoljna okolnost, jer se time otklanjaju i sve iluzije o nekakvoj punoj suverenosti Vojvodine. Ali za budućnost Vojvodine nije dovoljno da ona sama ne bude na stari način suverena, nego da to ne budu ni okolne države, ne samo balkanske, nego i centralnoevropske.

A KONZERVATIVNA POLITIČKA IDEJA?

Dvaput je u XX veku srbijanski konzervativizam uništio državu u kojoj je zajedno živeo srpski narod, i to tako što je budio konzervativizme drugih naroda i prizivao zlo. Vešto iskorišćen od strane bitnih delova međunarodnog faktora, savremeni srbijanski konzervativizam je proizveo čudo autoritarnog oblika vladavine, od koga je i sam poražen, te je krivicu za potpuni kolaps vlastitog programa prebacio na režim. U međuvremenu se i sam autoritarni režim urušio, a njegov nosilac završio pred sudom za ratne zločine. Najstrašnija misao je da će taj konzervativizam preživeti sve ovo, i da će biti još neumniji, te da će proizvoditi nova čudovišta društvenog života.

NAPOMENE

¹ Nije nam poznato da je neko ozbiljnije te dve ravni doveo u vezu. Čak ni Slobodan Jovanović u svom znamenitom delu o ustavobraniteljima ne povezuje Garašaninove ideje iz spoljne politike sa osnovama njegove unutrašnje politike. Isto se može reći i za Vasu Čubrilovića, koji je u svome delu *Istorija političke misli u Srbiji 19. veka* u potpunosti zaobišao Garašaninove unutarpolitičke ideje. Istoričare, što je i za razumski metod istorije, većinom je interesovalo *Načertanije* kao legalizacija vlastitog političkog stava. U nacionalnoj istoriografiji, koja je inače tome vrlo sklona, nije nigde ispoljeno toliko političke strasti kao u tekstovima o *Načertaniju*. Ovo je shvatljivo, jer razumski teorijski stav istoriografije polazi od toga da je istorija ono što ne može biti i drugačije, te se nužno savremene političke ideje projektuju u prošlost, ne bi li time dobile legitimnost. Ta istoričarska metoda podseća na farisejsko tumačenje *Tore*, gde su fariseji morali ili drugačije tumačiti ili falsifikovati *Toru* da bi kodifikovali neku novu pojavu. Istinito je samo ono što je bilo, te ono što je novo mora naći utemeljenje u prošlosti. Istoriografija, ne samo nacionalna, iako je ona to u najvećoj meri, jeste jedna farisejska nauka.

² Zah u svome „Planu“ na ovom mestu ne pominje susedne narode srpske, nego govori da politika Srbije mora biti južnoslovenska.

³ Očito da se pretpostavljaju dva kruga proširenja, prvi na Slozene u Turskoj (pod severnom Albanijom se nije podrazumevala današnja teritorija dela albanske države nego daleko veća teritorija), a drugi na Južne Slozene u Austro-Ugarskoj.

⁴ Ako se navedeni patrijarhalni osnov bića srpskog naroda van Srbije, kao i drugog im srodnog stanovništva ima u vidu, onda postaju bes-

predmetne rasprave o karakteru Garašaninovog *Načertanija*, to jest, da li je to srpski, velikosrpski, jugoslovenski, ili već kakav, program. Taj program je pokušaj da se jedna predgrađanska, odnosno čak pretfeudalna, mitologijska etnička veza zameni modernom političkom. To što hrišćanstvo nije proželo biće tih ljudi, što nisu razvili bilo kakve li-kove svesti modernog sveta, što nemaju ni nagoveštaj neke institucije ili instituta nove epohe, upućuje Garašanina na to da državu Srbiju proširi na njih, da ih osvoji i privede pred rudimentarne moderne oblike običajnosti koji su se u Srbiji razvijali. A da li je to velikosrpska ili jugoslovenska ideja, ili nešto treće, to sa Garašanimom, a u velikoj meri ni sa tim stanovništvom, nema mnogo veze, nego sa političkim opredeljenjima kasnijih istoričara. Nije problem u Garašaninovom programu, nego u nastojanjima da se osnovni princip toga programa realizuje i onda kada su u potomcima tih ljudi razvijeni mnogi značaj-niji instituti i institucije modernog sveta, razvila se određena moral-na svest, ekonomija i politička vrlina (što se desilo u XX veku, čak u dobroj meri i početkom XX veka).

⁵ Str. 3.

⁶ „Koja je fajda bila nemađarskim narodnostima u Ugarskoj od liberal-nih zakona od 1848. godine! Oni mogoše biti liberalni samo za Mađare, jer su bili za ove skrojeni“ (str. 17).

⁷ Str. 19.

⁸ Str. 23.

⁹ Str. 38.

¹⁰ O subjektivnosti slobodne volje piše: „Pripoznavanje ličnosti u svakom čoveku rezultat je duga historijskoga procesa, sasvim je prirodno, da je čovek, koji je ujedno i subjekt i objekt, morao u svojoj ličnoj težnji naići opet na ličan život, koji mu stade na put (jer je također imao ličnu težnju). Uklanjanje ove prepone bila je samo prirodna posledica čoveku prirođenoga nagona, da sve što mu se delovanju protiv ovo ograničava, svojoj volji podčini...“

¹¹ Str. 18. (Treba podsetiti da je ovo delo pisano 1862. godine, što kazuje o neobičnoj Polit-Desančićevoj upućenosti u običajnosne procese građanske Evrope.)

¹² „Ona sistema pravljenja, po kojoj država ima u svima svojim delovima jedno i ujedno jednoliko pravljenje, zove se realnom sistemom. Ona se sastoji u tome da je pravljenje državno za sve delove jednako ustrojeno, dakle se u obzir uzimaju samo poslovne razlike (res), a ne i provincijalne raznovidnosti i svojstvenosti koje proizilaze iz narodnosti i sa ovom u svezi stojećega običaja i stepena izobražena. Realna

sistema može biti i obično je sa velikom centralizacijom skopčana, ali baš ne mora sa ovom biti u savezu. Centralizacija, naime, onaj je način pravljenja po kome sredotočna vlast bez ikakve samostalnosti ostavljene niže vlasti ne samo nadzira i upravlja, nego još i kreće kao lutke, i gde centralna vlast na rešenje uzima silne poslove, koji su više mestnoga značaja“ (str. 32, 33).

- ¹³ „Po sebi se razume da realna sistema uz centralizaciju nikako nije dobra po države, koje nisu narodne, jer ona predpostavlja jednoobrazne stihije u državi, kojih samo tamo može biti, gde, u obšte i u velikom razmeru uzevši, ima jedna narodnost. Ali tamo, gde ima više narodnosti, gde su dakle državu sačinjavajući elementi različni, često upravo i drugoga roda – tamo nikako ne može dobro biti takovo pravljenje, kome je glavno jednoobraznost.

„Ako se realna sistema upotrebljava u državama, koje nisu narodne, to se očevidno prisiljavaju pojedine narodnosti, jer se ište, da se one vladaju po pravljenju, a ne pravljenije po njima. Tim se mora izazvati veliko nezadovoljstvo, pak i separatistične želje, budući ono, što je po jednu narodnost dobro, po drugu je baš zlo i sasvim protivne posledice izaziva.

„Bah je gledao, da u Austriji zavede na sve veke realnu sistemu sa najpreteranijom centralizacijom, i mislio je da će tim obezbediti državno jedinstvo.

„Zlosretne posledice te sisteme nemogoše izostati; one moradoše doći, jer je ta sistema bila neprirodna za Austriju.

„Ali ko još misli da se u Austriji realna sistema u pravljenju sa ustavnim formama može izvršiti, taj se ljuto vara i takovo mišljenje samo zlim uroditi može. Ni najliberalniji ustav ne može uz realnu sistemu braniti ne nemačke narodnosti od nemčenja. One će i uz najveći liberalizam uvek nadmoćnije nemačko (ne nemačku kulturu) u svakom obziru osećati, te morati zauzimati niže mesto, jer od redotočija raširiće se ovo nadmoćije putem realne sisteme po celoj državi i svuda će ovu probiti“ (str. 33. i 34).

„Dalje valja da je i narodna država u tom smislu pravna, dok ima liberalne ustanove za osnov, jer sloboda i pravo – to su korelativni pojmovi. Dakle ni narodna država ne sme se izmetnuti u despotiju. U poslednjem odnošenju ima samo ta važna razlika među narodnom državom i državom sa više genetičkih narodnosti, da članovi narodne države, baš jer su kao jedna narodnost i jedno prirodno jedinstvo, nose zlo i dobro zajednički, te u slučaju, da vlada njihova odstupi od načela pravne države, neko vreme despotiju podnose, pak opet zajedno slobodu izvojuju. Ali u državama sa više genetičkih narodnosti biva odstupanje vlade od načela pravne države povodom, da različne narodnosti,

jer nisu kao jedna narodnost prirodno, nego samo črez korist postavše hudožastveno jedinstvo, da su one čim se ne uzima na obzir na ove interese, sklonjene, i da je teže za razoravanjem države“ (str. 16. i 17).

¹⁴ Str. 15.

¹⁵ U koliko je meri ovaj Polit-Desančićev uvid istinit i skoro proročanski pokazuje i istorija srpskog naroda u dvadesetom veku gde je u dva maha, između dva svetska rata i krajem veka, konzervativna politička ideja sa svojim nerazboritim centralizmom proizvela bujanje manjinske konzervativne ideje i separatizma, sa jedne strane, a sa druge oblike privatne vlasti. Može se kazati da je većinska konzervativna ideja dva puta u XX veku uništila višenacionalnu državu u kojoj je srpski narod živeo. Da i nema supstancijalnijih i čistijih razloga, samo zbog ovog istorijskog iskustva morali bismo se složiti sa Polit-Desančićem u tvrdnji da je nemoguća višenacionalna država ustanovljena na konzervativnoj političkoj ideji.

¹⁶ Pošto je pri kraju svog dugog života dočekaao da vidi i državu koja je objedinila srpski narod, ali u zajednici sa drugima, verovatno bi posle 56 godina, da je nanovo izdao ovo svoje delo, ovom nizu država koje se moraju federalizovati ili propasti dodao i Kraljevinu SHS.

¹⁷ Str. 150.

¹⁸ Str. 161. i 162.

¹⁹ Str. 164.

²⁰ Polit-Desančić, *isto*.

²¹ „Na Balkanskom poluostrvu bilo je od velike seobe naroda do provala Osmanlija raznih državnih tvorevina, prema tome kako je jedan ili drugi narod jačao ili slabio. Ali jedno je svim tim državnim tvorevinama zajedničko: da na Balkanskom poluostrvu nikad nisu obrazovali moćnu jedinstvenu državu. Svaki od četiri naroda – Rumuni, Grci, Bugari i Srbi, imao je svoju državnu nezavisnost i samo prema tome kako je jedan ili drugi od ovih naroda jačao, širio je svoju vlast nad jednim ili drugim, da bi zatim gubio tu vlast i prepuštao je drugom narodu. Tako vidimo najpre kako su Bugari proširili vlast nad Srbima i kasnije sami došli pod vlast Srba, kao što je, s druge strane, vizantijsko carstvo vršilo vrhovnu vlast i nad Srbima i nad Bugarima, ali kasnije i samo bilo ugroženo od velikog srpskog carstva.“

Polit-Desančićeva analiza istorije Balkana pokazala je da su sva istorijska prava pojedinih balkanskih naroda zasnovana na mitskim elementima i na preinačavanju istorije. Polit-Desančić, kao istinski liberal, odbacuje svako istorijsko pravo, a za unošenje mitskih osnova u istorijsko razlaganje nema potrebe ni nepoštenja.

²² Str. 151. i 152.

²³ Str. 170.

²⁴ Str. 166. i 167.

²⁵ Struktura konfederacije bila bi takva da osnovu čini srpsko-bugarska federacija, a da se konfederaciji pridruže i delovi Austro-Ugarske. Polit je smatrao da je podela Bosne i Hercegovine linijom Vrbasa sasvim sprovodljiva, a da za sada jedino Albanci od balkanskih država ne treba da imaju konfederalnu jedinicu, jer još za to nisu sposobni, ali da će u budućnosti to postati, i da im tada treba to omogućiti. Smatrao je da ne sme biti revanšizma i proterivanja muhamedanaca nego da im se obezbede određene autonomne oblasti, dok bi im se svuda apsolutno garantovala religijska autonomija.

²⁶ Srpska vojska je 1906. godine imala 11 divizija (pet prvog i šest drugog poziva), odnosno 365.000 vojnika, dok je bugarska vojska imala 18 divizija sa primereno većim brojem vojnika. Srbija je imala samo 85.000 pušaka, dok je Bugarska imala 248.000 itd.

²⁷ Mihajlo Vujić, „Najnoviji obrt u trgovinskoj politici“, Beograd, 1903, str. 183.

²⁸ Kosta Stojanović, „Slom i vaskrs Srbije“, Arhiv SANU, str. 145.

²⁹ Ljudi na terenu su i sami osećali pogubnost politike prema makedonskim Slovenima, jedno je bilo sedeti u beogradskim salonima, a drugo na terenu nositi teret tih lamentiranja. Šef policije u Bitolju je u Beograd poslao sledeći izveštaj: „Nema spora da je veoma žalosno što ovaj narod ima ovako bedne pojmove o ispunjenju najosnovnijih građanskih dužnosti, ali kad već ovo stoji onda nam najobičnija pamet nalaže da računamo sa činjenicama onakve kakve su u istini, iz čega opet sasvim logično izlazi: da trebaš odmah obustaviti svako dalje uzimanje vojnih obveznika iz ovih krajeva, jer se bojaži da se čaša ne prelije. Velika je zablude verovati da se narod iz ovih krajeva može tretirati u pogledu vojnom, kao i onaj iz starih granica. Mi iz starih granica vaspitani smo, tako reći od kolevke, da ne žalimo nikakve žrtve za otadžbinu, dok su kod ovdašnjeg naroda pojmovi o otadžbini, patriotizmu i požrtvovanju još u povelju. On pod Turcima nije služio vojsci – mogao se uvek otkupiti za novac – niti je mnogo mario za svoju tursku otadžbinu. Mi smo ga istina oslobodili od turskog ropstva, ali on, ako hoćemo iskreno da govorimo, nije do sada video mnogo koristi od slobode, odmah po dolasku našem u ove krajeve udarili smo na njega kontribucione takse zbog kojih su životne namirnice dvostruko poskupele; zatim su došli carina i vrlo veliki prirezi, pa onda komora za sve vreme bugarskog rata i arnautske pobune, posle ovoga

gotovo stalan kuluk, pa i poreza koja je i veća i nepravičnija no što je pod Turcima bila i, najzad, ovaj krvav i strašan rat u kome su oni do sada učestvovali kao i mi iz starih granica. Ne treba se mnogo čuditi, prema ovome, što ovaj svet, nenaviknut na vojne dužnosti, beži od istih; što se ovde onde već počelo šaputati da je pod Turcima bilo bolje, i što su neke žene pojedinih siromašnih bitoljskih obveznika, koji su juče iznenada pozvani u okružnu komandu i odmah pod stražom sprovedeni u kasarnu – išle ulicama i bacale prokletstvo na nas što smo došli u ove krajeve da ih upropastimo.“

³⁰ „U mome životu bilo je momenata, kada sam bio pred smrću, pa ni tada mi nije bilo teže nego u ovom momentu, kad se rešava pitanje, da li će naš troimeni narod biti ujedinjen, ili će još i posle svih žrtava i posle sjajnih uspeha ipak ostati neujedinjen. Teškoće i opasnosti koje su dolazile od neprijatelja, uklonjene su. Sad su nastale neočekivane teškoće, koje potiču iz pobuda i pogleda naše braće, koja su dugo bila pod tuđim uticajem, i otuda nehotično i neznano primila neke poglede naših neprijatelja. Umesto da se rukovode željom da je sad prvo i pre svega najpreče, da se ujedinimo, da osiguramo celom našem narodu jednu nezavisnu i samostalnu državu, pa posle kad budemo gospodari jugoslovenske države, da se uređujemo onako, kako narodna većina želi, mi se sad brinemo šta će posle biti i nastati ako se ujedinimo. Strah od svoje braće, da oni neće imati docnije presudan uticaj u budućoj državi, strah, koji je tuđa ruka zasadila u dušu naše inteligencije, čini sad sve moguće da se suzbije prirodan tok poslova, da Srbija rukovodi poslovima političkim, kao što je rukovodila vojničkim... Iz svih tih razloga primio sam i mada protiv volje, da se stvori jedan vid zajedničkog rada pre, nego da se manifestuje nesloga i pocepanost pri rešavanju pitanja: hoće li biti jedna država, ili dve ili više. Tim razlozima pridružio se i ovaj da su se nažalost srpskog imena i krvi pridružili Trumbiću i mnogi Srbi, koji su iz raznih nepojmljivih pobuda radije pristali pridružiti se ‘Jugoslaviji’, nego pridružiti se Srbiji i na taj način pokazali tendenciju, da žele Srbiju oslabiti i osamiti, i ako je ona sebe žrtvovala za sve njih, da bi stvorila jedinstvo. U tom najtežem trenutku u mome životu, kad se rešavalo pitanje ujedinjenja, ja sam stegao srce i primio poniženje Srbije i svoje lično, i žrtvovao ih narodnom jedinstvu u uverenju najtvrdem, da će ostali naš narod, koji je pravedni sudija nepravdu brzo izgladiti i dati priznanje Kraljevini Srbiji, koja je dala dokaza da se žrtvuje za jedinstvo...”

³¹ Ovaj dokument je niz istoričara tumačio tako kao da je u njemu data instrukcija o direktnom ujedinjenju Vojvodine sa Srbijom, ali se to ipak iz samog teksta vrlo nategnuto može zaključiti.